

GELOVEN IN TIJDEN VAN STIJGENDE ZEEËN

RELIGIE EN KLIMAATVERANDERING
IN NEDERLAND

Deborah de Koning & Caroline Vander Stichele (red.)

GELOVEN IN TIJDEN VAN STIJGENDE ZEEËN

RELIGIE EN KLIMAATVERANDERING
IN NEDERLAND

Deborah de Koning & Caroline Vander Stichele (red.)

INHOUD

Verantwoording	8
Inleiding	10
<i>Deborah de Koning en Caroline Vander Stichele</i>	
I. Nederlandse klimaatorganisaties en religieuze vocabularia	24
Tussen geloof en groene taal: Klimaatorganisaties op Twitter/X in Nederland (2023)	26
<i>Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot</i>	
“Climate Change is Coming to Town”: Kerst/klimaatperspectieven in Extinction Rebellion’s intertekstuele spel met <i>Christmas Carols</i>	58
<i>Deborah de Koning</i>	
Breekt verspilling het vasten?	70
<i>Ömer F. Gürlesin</i>	
Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden: Aarde ben je en tot Aarde zul je terugkeren	78
<i>Deborah de Koning</i>	
II. Religieuze vocabularia en beeldvorming over klimaatverandering	88
“Als je niks doet is het straks echt te laat”: Religieuze vocabularia in het discours over klimaatverandering	90
<i>Caroline Vander Stichele</i>	
De Katechismus der Natuur: Democratisering van kennis van God door natuurobservatie	132
<i>Gert van Klinken</i>	
RELIGIE EN KLIMAATVERANDERING IN NEDERLAND	5

	Van preekstoel tot planeet: Sam Janse pleit voor een groen gelovige levensstijl <i>Caroline Vander Stichele</i>	140
	Karen Armstrong wil terug naar de natuur <i>Caroline Vander Stichele</i>	146
III.	Christelijke vocabularia in het klimaatdiscours	152
	Ik geloof 't niet: Religie en klimaatscepsis <i>Frank G. Bosman</i>	154
	De heilige retoriek van macht: Klimaatreligie en de nieuwe politieke theologie <i>Ömer F. Gürlesin</i>	188
	Paus Franciscus is de echte klimaatpaus en dit is waarom <i>Deborah de Koning en Caroline Vander Stichele</i>	198
	Oude klimaatzondaar kan de lucht reinigen <i>Frank G. Bosman</i>	204
IV.	Ecologische rouw en zingeving	210
	Houden alle vogels nesten? Een verkenning van berouwbaarheid in ecologische rouwrituelen in Nederland <i>Deborah de Koning</i>	212
	De Nederlandse stilte voor de storm: Kunst, geloof en klimaatverandering <i>Isabelle Duval</i>	242
	Nostalgie en persoonlijke verlieservaringen als spiegel van solastalgie en klimaatverlieservaringen in musical <i>De Tocht</i> <i>Deborah de Koning</i>	250

	Halloween en een uitstervende ijsbeer <i>Frank G. Bosman en Deborah de Koning</i>	256
V.	Westers cultureel religieus repertoire in klimaatbeeldtaal	262
	Wat heeft God met bosbranden te maken? <i>Anna Sliepenbeek-Sijbinga</i>	264
	Wie draagt de aarde op handen? <i>Deborah de Koning en Frank G. Bosman</i>	272
	Heb je Moeder lief: Gender op protestborden tijdens de klimaatmars 2023 <i>Nikki Apeldoorn</i>	280
	Over de auteurs	288
	Colofon	290

VERANTWOORDING

Deze publicatie maakt deel uit van het project *Apocalypse and Climate Change: Impact of Religious Vocabularies in the Netherlands* met dossiernummer 406.21. FHR.017 van het onderzoeksprogramma Open Competition SSH 2021 dat is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

INLEIDING

Caroline Vander Stichele en Deborah de Koning

https://doi.org/10.56675/9789403888224_1

Klimaatverandering is een prangende kwestie die onze wereld vandaag de dag treft, en het is van cruciaal belang om de culturele en religieuze waarden te begrijpen die ten grondslag liggen aan discussies over dit onderwerp. Wie het klimaatdebat in Nederland en daarbuiten volgt, gaat het gebruik van religieuze vocabularia al snel opvallen. Zo wordt Greta Thunberg een “klimaatprofeet” genoemd en wie met het vliegtuig reist begaat een “klimaatzonde.” Zowel klimaatactivisten als klimaatsceptici bedienen zich van dergelijke religieuze termen, concepten en beelden om elkaar en de wereld van het eigen gelijk te overtuigen. Dat blijkt uit de onderzoeksresultaten van ons interdisciplinaire onderzoeksproject “Apocalypse and Climate Change: Impact of Religious Vocabularies in the Netherlands,” (kortweg: Religie en klimaatverandering in Nederland). Dit project werd gefinancierd door NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijke Onderzoek) en uitgevoerd binnen de School of Catholic Theology (TST) van Tilburg University van 1 maart 2023 tot 1 maart 2026. Het project beoogde met name om het gebruik van religieuze vocabularia te analyseren en te interpreteren. De aanwezigheid daarvan werd onderzocht bin-

nen groepen die actief zijn op sociale media in Nederland en een interesse in klimaatverandering delen.

Het onderzoeksteam bestond meer concreet uit vier onderzoekers met expertise op het gebied van de Theologie, Religiewetenschappen, Sociale Wetenschappen en Media Studies: twee stafleden van de TST (Frank G. Bosman en Caroline Vander Stichele) en twee postdocs (Ömer F. Gürlesin en Deborah de Koning). Het team voerde een kritische discoursanalyse uit om de ideologische en praktische impact van religieuze vocabularia die deze groepen gebruiken in discussies over klimaatverandering beter te begrijpen. Ook hanteerde het team een interdisciplinaire aanpak om het gebruik van religieuze beelden en retoriek in het discours over klimaatverandering te onderzoeken. Daarbij werd zowel aandacht besteed aan de perspectieven van klimaatactivisten als van klimaatsceptici. Dat deden de onderzoekers elk vanuit hun eigen expertise en invalshoek.

Ömer F. Gürlesin deed onderzoek naar het gebruik van religieus taalgebruik in Twitter/X discussies over klimaatverandering. Hij onderzocht hoe geloofsgemeenschappen zowel in positieve als negatieve zin bijdragen aan het klimaatdebat. Zijn onderzoek belicht hoe religieuze concepten worden gemobiliseerd om zowel klimaatactie te promoten als te blokkeren. Deborah de Koning bestudeerde ecologische rouwrituelen waarin gemeenschappen rouwen om de vernietiging van natuur en biodiversiteit. Haar onderzoek laat zien dat deze rituelen mensen helpen om emotioneel en spiritueel om te gaan met de klimaatcrisis, zoals bij het organiseren van herdenkingen voor verdwenen landschappen of diersoorten. Frank Bosman analyseerde meer concreet hoe christelijke klimaatsceptici de klimaatbeweging neerzetten als een “valse religie,” door deze te vergelijken met heidense aanbidding en apocalyptisch fatalisme. Bosmans onderzoek toont hoe religie wordt ingezet om klimaatacties te ondermijnen door de beweging weg te zetten als irrationeel en onwetenschappelijk en biedt zo inzicht in de diepere culturele en religieuze tegenstellingen die klimaatbeleid kunnen bemoeilijken. Caroline Vander Stichele bestudeerde diverse religieuze discourses die voorkomen bij klimaatactiegroepen. Haar onderzoek laat ondermeer zien hoe apocalyptische taal en beelden in de klimaatbeweging worden ingezet om bewustzijn te creëren over de urgentie van klimaatverandering en hoe zulke beelden resoneren in de publieke opinie en beleidsdiscussies.

Het project beoogde op die manier een leegte op te vullen in het academisch onderzoek naar apocalyptiek, religie en klimaatverandering. Door inzicht te verschaffen in de religieuze beelden en retoriek die in het debat over klimaatverandering voorkomen, zocht het project het begrip van de culturele, religieuze en spirituele waarden achter het publieke debat over klimaatverandering te verbreden. Het project stelde zich ook tot doel een bijdrage te leveren aan de samenleving door beleidsmakers, media, ambtenaren, de publieke opinie en religieuze leiders te informeren over de religieuze taal, beeldtaal en praktijken die worden gebruikt door groepen die betrokken zijn bij discussies over klimaatverandering. Het team wilde op die manier belangrijke inzichten communiceren over de rol die religieuze vocabularia spelen in het debat over klimaatverandering en inspireren tot constructieve samenwerking over religieuze en ideologische grenzen heen om één van de meest urgente problemen van onze tijd aan te pakken.

Daartoe communiceerde het team gedurende het hele project zijn bevindingen aan het publiek via blogposts op de projectwebsite, kennisclips en open access algemene media, waaronder grote Nederlandse kranten. Er werden ook twee symposia georganiseerd en een internationale conferentie. Het eerste symposium, getiteld “Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland” vond plaats op 7 juni 2024 in Tilburg. Het tweede symposium, in Utrecht op 10 april 2025, werd georganiseerd in samenwerking met het onderzoekerscollectief Figura Divina en had als thema “Cosmos: Goddelijk canvas? Kunst, religie en klimaatverandering.” De internationale conferentie “No Plan(et) B or Paradise: Religion and Climate Change in the Netherlands and Beyond” vond plaats in Utrecht, op 9 en 10 oktober 2025.

In deze bundel zijn met name de uitgewerkte bijdragen van de vier teamleden aan het eerste symposium opgenomen, samen met een aantal bijdragen die eerder op de website als blogs verschenen en hier dienstdoen als case-studies rond thema’s die samenhangen met onderwerpen die in de vier kernbijdragen aan bod komen. De bijdragen zijn gegroepeerd rond vijf thema’s die verband houden met de diverse relaties tussen religie en klimaatverandering in Nederland. Die thema’s zijn achtereenvolgens (1) Nederlandse klimaatorganisaties en religieuze vocabularia; (2) religieuze vocabularia en beeldvorming over kli-

maatverandering; (3) christelijke vocabularia in het klimaatdiscours; (4) ecologische rouw en zingeving; (5) Westers cultureel religieus repertoire in klimaatbeeldtaal.

1. Nederlandse klimaatorganisaties en religieuze vocabularia

Deze bundel start met een introducerend artikel over het gebruik van religieuze vocabularia in klimaatdiscussies op sociale media. In dat artikel gaan Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot in op het gebruik van expliciet en impliciet religieus taalgebruik onder Nederlandse klimaatorganisaties. Dit doen zij aan de hand van een analyse van de sociale media berichten van 44 klimaatorganisaties in Nederland. De woordwolktvisualisaties, sentimentanalyse en discoursanalyse van de berichten van deze organisaties op Twitter/X uit 2023 tonen dat religieuze organisaties vaker hoopvolle en normatieve kaders hanteren, terwijl seculiere groepen crisisgericht communiceren. Het artikel laat zien dat religieuze registers diverse en relevante functies vervullen in het Nederlandse digitale klimaatdiscours.

Na dit introducerende artikel, volgen drie voorbeelden van hoe diverse Nederlandse klimaatorganisaties in hun praktijken religieuze vocabularia aan klimaatverandering verbinden. Zo laat de bijdrage “Climate Change is Coming to Town” van Deborah de Koning zien hoe de klimaatactiegroep Extinction Rebellion (XR) in de kersttijd op ludieke wijze publiekelijk aandacht vraagt voor klimaatverandering door bekende kerstliederen aan te passen. In de *Climate Carols* die XR ten gehore brengt, spreken zij het menselijk vermogen van tijdsverbeelding aan. Zij doen dat door gebruik te maken van het verhaal van Jezus’ geboorte en de christelijke heilsgeschiedenis. Daarnaast brengen ze een boodschap waarbij meer-dan-menselijke natuur een openbare functie toegeschreven krijgt om de mens in crisistijd de weg te wijzen. De op klimaatverandering gerichte aanpassingen van bestaande kerstliederen benadrukken de urgentie van de klimaatcrisis en roepen op tot het nemen van klimaatverantwoordelijkheid: waar de christelijke kerstboodschap gaat over God die als Jezus incarneert om de wereld te redden, roept XR mensen op om de wereld te redden.

Ömer F. Gürlesin gaat in “Breekt verspilling het vasten?” in op de relevantie die vasten kan hebben voor klimaatverandering. Dat doet hij door naar de islamitische praktijk van het vasten tijdens de islamitische maand Ramadan te kijken. Moslims beschouwen het vasten tijdens de maand Ramadan als een middel om *taqwa* (God-bewustzijn) te bereiken en zelfbeheersing, nederigheid en mededogen te ontwikkelen. Vasten heeft een groot potentieel voor religieuze groei en toename van milieubewustzijn. Daarom organiseert de Nederlandse organisatie Groene Moslims tijdens de Ramadan groene *iftars* die de ecologische voetafdruk verminderen en gebruikt zij de Ramadan periode om de eigen achterban te wijzen op de effecten van consumptie op klimaatverandering. Centraal staat daarin het concept ‘verspilling.’ Het onderzoek van Gürlesin onder moslims in Nederland laat echter zien dat veel grotere maaltijden en feestelijke maaltijden waarbij sprake is van overconsumptie en voedselverspilling gebruikelijk zijn. Hij concludeert dat hoewel vasten een potentieel heeft voor zowel spirituele als milieugroei, de praktijk van Ramadan onder Nederlandse moslims vaak tot overconsumptie en verspilling leidt.

In “Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden” laat Deborah de Koning zien hoe de viering van Aswoensdag nieuw momentum krijgt in de context van klimaatverandering. Aswoensdag luidt de veertigdagentijd in die voorafgaat aan Pasen. Katholieken ontvangen het askruisje op die dag tijdens de eucharistieviering. Daarbij wordt vaak de Bijbeltekst “aarde ben je, tot aarde keer je terug” (Genesis 3:19) uitgesproken. Christian Climate Action en Kappen met Kolen organiseerden een Aswoensdagviering op en naast een kolenspoor waar de activisten een kolentransporttrein blokkeerden. De boetvaardigheid, sterfelijkheid en het askruisje die centraal staan tijdens Aswoensdag krijgen door deze context van klimaatactivisme een nieuwe betekenis: het drukt een (collectieve) boetvaardigheid uit voor de fossiele industrie en benadrukt de sterfelijkheid en vergankelijkheid van de mens die zelf ook uit de aarde is ontstaan en tot de aarde terugkeert. De Koning laat zien hoe deze door klimaatactiegroepen georganiseerde Aswoensdagviering op unieke wijze aarde en mens in ritueel aan elkaar verbindt en hoe daarbij gebruik wordt gemaakt van de christelijke liturgie.

2. Religieuze vocabularia en beeldvorming over klimaatverandering

In het tweede deel van deze bundel staan religieuze discoursen in de beeldvorming over klimaatverandering centraal met daarbij bijzondere aandacht voor de rol van het Nederlandse Christendom. Het artikel van Caroline Vander Stichele “Als je niks doet is het straks echt te laat” gaat over het gebruik van religieus geïnformeerde vocabularia door Nederlandse actiegroepen rond klimaatverandering. Voor haar analyse gebruikt ze berichten die de groepen op sociale media hebben geplaatst in de periode van 2021-2025. Vander Stichele onderscheidt vier verschillende en overlappende discoursen waarin ze religieus geïnformeerde vocabularia tegenkomt: (1) het eco-apocalyptische discours is dominant onder seculiere klimaatgroepen en benadrukt de urgentie van handelen in de klimaatcrisis. (2) Expliciet religieuze discoursen worden aangewend door religieuze klimaatgroepen die herkenbare concepten als rentmeesterschap en *khalifah* voor de eigen achterban gebruiken. (3) In het ethisch discours komen concepten als klimaatrechtvaardigheid en solidariteit naar voren. (4) Het spirituele discours richt zich op regeneratie, welzijn en inspiratie. Hierin vinden we een eclectisch gebruik van diverse religieuze ideeën en praktijken. Vander Stichele gaat ook in op de functies van de verschillende discoursen namelijk mobiliseren, inspireren (van eigen achterban), activeren en regenereren.

Het artikel wordt gevolgd door twee voorbeelden van bijdragen van expliciet christelijke discoursen aan percepties op de relaties tussen mens en meer-dan-menselijke natuur in Nederland. In “De Catechismus der Natuur” gaat Gert van Klinken in op de democratiserende functie van de kennis van God door natuurobservatie in het werk van de Nederlandse predikant en theoloog Jan Floris Martinet (1729-1795). In *De Catechismus der Natuur* benadrukt Martinet dat God zich kenbaar maakt in de Bijbel en in de natuur. Dat laatste had voor de standenmaatschappij uit de achttiende eeuw een democratiserende functie voor het kennen van God: Bijbelkennis vormde een privilege voor de elite; natuur daarentegen is alomtegenwoordig en voor iedereen toegankelijk. Deze tweede vorm van godsopenbaring waar Martinet de nadruk op legde, leverde een belangrijke bijdrage aan (christelijke) perspectieven op de relatie(s) tussen God, mens en natuur in Nederland.

Aansluitend bij de bijdrage van Gert van Klinken bespreekt Vander Stichele in “Van preekstoel tot planeet” een hedendaagse Nederlandse Groene Catechismus, geschreven door de Nederlandse theoloog Sam Janse. *De Groene Catechismus* (2024) bevat 88 vragen en antwoorden waarin Janse de kerkelijke leer aan de hedendaagse klimaatcrisis verbindt. *De Groene Catechismus* bevat veel verwijzingen naar de schepping, een centraal thema in de christelijke eco-theologie dat gebruikt wordt om menselijke verantwoordelijkheid te benadrukken. Die verantwoordelijkheid vindt volgens Janse uitdrukking in een groen-gelovige levensstijl. Vander Stichele laat aan de hand van voorbeelden uit *De Groene Catechismus* zien dat het nemen van verantwoordelijkheid centraal staat in het werk van Janse. Hij reikt diverse praktische tips aan voor een groen-gelovige levensstijl en doet een beroep op het instituut kerk om zowel in de liturgie aandacht te besteden aan klimaatverandering alsmede duurzame aanpassingen door te voeren.

Met haar bespreking van het boek *Heilige Natuur* (2022) van Karen Armstrong laat Vander Stichele vervolgens zien hoe in de context van klimaatverandering de relaties tussen religies en natuur soms geromantiseerd worden. Armstrong beargumenteert in haar boek dat met name het Westerse moderne (Verlichtings-)denken een grote bijdrage heeft geleverd aan het (kwalijske) onderscheid tussen mens en natuur. Ze verwijst naar Romantische dichters die als reactionaire beweging op de Verlichtingperiode het heilige in de natuur wisten te verwoorden. Voor de huidige klimaatcrisis breekt Armstrong een lans voor Oosterse religies – waaronder hindoeïsme, boeddhisme, taoïsme, confucianisme en islam – die volgens haar een andere houding tegenover de natuur bewaard hebben en daarmee een reactie kunnen vormen op de huidige klimaatcrisis. Vander Stichele beargumenteert in “Karen Armstrong wil terug naar de natuur” dat een dergelijk utilitaristisch gebruik van Oosterse tradities als oplossing voor Europees denken bepaalde kwalijke machtsstructuren en dualismen in stand houdt en dat het geen recht doet aan de complexiteit van die (Oosterse) tradities.

3. Christelijke vocabularia in het klimaatdiscours

Het derde deel van deze bundel gaat over hoe christelijke vocabularia ingezet worden voor de framing van het Nederlandse klimaatbeleid. Daarbij ligt de nadruk van de bijdragen op hoe in politieke en publieke opinie christelijke concepten ingezet worden om klimaatbeleid te diskwalificeren. Het gebruik van religieuze vocabularia onthult daarmee ook bepaalde negatieve percepties in Nederland op religie(s).

In zijn artikel “Ik geloof 't niet: Religie en klimaatscepsis” analyseert Frank Bosman Thierry Baudets beroemde Uil van Minerva-speech (2019), waarin Baudet de energietransitie en politieke klimaatmaatregelen beschrijft met uitgesproken religieus vocabulaire als “duurzaamheidsafgoderij” en “klimaathekserij.” Bosman laat zien dat Baudet hiermee klimaatbeleid voorstelt als een irrationeel, quasireligieus geloof dat de westerse beschaving economisch en cultureel zou ondermijnen. Een kritische discoursanalyse maakt duidelijk hoe Baudet religieuze taal inzet om tegenstanders te diskwalificeren en zijn eigen partij als redder en wedergeboorte van de beschaving te positioneren. Het artikel plaatst deze strategie in een bredere historische traditie waarin religie en nationalisme vaak samenvallen en opnieuw opduiken in hedendaagse radicaal-rechtse bewegingen. Bosman betoogt dat Baudets religieuze beeldspraak een bewust ideologisch wapen is om zijn klimaatscepsis en politieke project kracht bij te zetten.

De bijdrage van Ömer F. Gürlesin “de heilige retoriek van macht” gaat over het gebruik van religieuze taal door critici van klimaatbeleid op sociale media. Als voorbeeld van een dergelijk concept noemt hij *klimaatreligie*. Tussen 2016 en 2019 nam het gebruik van dit woord in berichten op Facebook geleidelijk toe en het gebruik ervan kende een explosieve groei in de periode 2019-2021. Gürlesin laat zien hoe de term als een doelbewust retorisch instrument functioneert: het wordt voornamelijk door ultranationalistische en seculiere rechts-populisten gebruikt om het gangbare klimaatbeleid te delegitimeren. Het concept klimaatreligie zet klimaatbeleid weg als een vorm van irrationeel, dogmatisch geloof dat als ideologisch instrument voor sociale controle functioneert. Daarmee brengt het concept eveneens een negatieve framing van religies aan het licht.

Caroline Vander Stichele en Deborah de Koning gaan aan de hand van het concept klimaatpaus in op de relatie tussen klimaatverandering en de paus vanuit de rooms-katholieke traditie en bekijken hoe het concept *klimaatpaus* in de Nederlandse publieke opinie wordt gebruikt. Zij beargumenteren in “Paus Franciscus is de echte klimaatpaus en dit is waarom” dat mede door het werk van Paus Franciscus (met name zijn encycliek *Laudato Si'*) de pauselijke titel met recht verbonden kan worden aan het klimaatvraagstuk. Het aannemen van de naam Franciscus bij het aanvaarden van het ambt van paus verried de groene agenda van paus Franciscus: hij wilde in de voetsporen treden van de heilige Franciscus van Assisi die bekend staat om zijn innige relatie met God en de natuur. Het concept klimaatpaus is in de Nederlandse publieke opinie gebruikt voor Frans Timmermans en zijn Green Deal. De bijdrage van Vander Stichele en De Koning laat zien dat het hebben van een groene missie een gemene deler is tussen paus Franciscus en Frans Timmermans. De titel *klimaatpaus* had voor Timmermans overigens meer negatieve dan positieve connotaties.

Frank Bosman reflecteert in “Oude klimaatzondaar kan lucht reinigen” aan de hand van het concept *klimaatzondaar* op het gebruik van religieuze terminologie om een (deel)oplossing van de klimaatcrisis te duiden. Het concept *klimaatzondaar* stond in de kop van een bijdrage uit *Wetenschap in beeld* (4/2023). Het gebruik van het woord “zonde” duidt in die bijdrage op het gebruik van fossiele brandstoffen en geeft daar een morele duiding aan. Bosman vergelijkt het gebruik van de oude olieplatformen voor opslag van CO₂ uitstoot die de bijdrage uit *Wetenschap in beeld* beschrijft met het rooms-katholieke sacrament van de biecht. Het gebruik van olieplatformen voor CO₂ uitstoot functioneert als een seculiere transactie voor de begane schade. De bijdrage van Bosman behandelt tevens relevante verschillen tussen de toepassing van het concept *klimaatzondaar* met rooms-katholieke perspectieven op zonde en biecht.

4. Ecologische rouw en zingeving

Het vierde deel gaat aan de hand van rituelen, performances en materiele cultuur in op verschillende relaties tussen ecologische rouw en zingeving. Na een introductie in ecologische rouw en de toepassing daarvan in twee rituelen, vol-

gen drie casussen van ecologisch verlies en ecologische rouw in diverse Nederlandse cultuuruitingen.

Het artikel van Deborah de Koning “Houden alle vogels nesten?” biedt een introductie op ecologische rouwrituelen in Nederland. De Koning analyseert de ecologische rouwdeelcirkel en het ritueel doven van kaarsen op vormen van ecologische rouw en rituele functies. De ecologische rouwdeelcirkel is onderdeel van ‘Het werk dat weer verbindt’ van Joanna Macy. Gebaseerd op het boeddhistische perspectief van onderlinge verbondenheid biedt het ritueel een integraal perspectief op de heling van moeder aarde en welzijn van het individu. Door ruimte te geven aan individuele klimaatmoties vervult de ecologische rouwdeelcirkel primair de psycho-hygiënische functie van rituelen. Het ritueel doven van kaarsen was onderdeel van de Scheppings(t)rouwviering die op 14 februari 2024 gevierd werd. Het gaf uitdrukking aan concrete ecologische verliezen in het Nederlandse landschap. Als *lamentatio creatio* – oftewel weeklacht op de schepping – herdenkt het ritueel vooral verlies van biodiversiteit en expliceert het ook de bijdrage van de mens aan deze verliezen. De Koning stelt voor om nog meer (rituele) ruimte(n) te creëren om existentiële onzekerheden toe te laten en om ecologische verliezen met betrekking tot het Nederlandse landschap te herdenken. Het delen van klimaatmoties draagt namelijk bij aan klimaatwelzijn.

Isabelle Duval laat in haar bijdrage “De Nederlandse stilte voor de storm” zien hoe kunstwerken een bijdrage kunnen leveren aan de verbeelding van relaties van Nederlanders met het water. Door klimaatverandering komen een aantal van die relaties met water onder druk te staan. Aan de hand van Rembrandts *Meer van Galilea* (1633) laat ze zien dat de storm op het meer (gebaseerd op de Evangelien) daarin verbeeld wordt als een scène van chaos en existentiële kwetsbaarheid. Overleven hangt in deze scène niet alleen af van menselijk handelen en meesterschap, maar ook van spirituele overgave. Rembrandts *Meer van Galilea* herkent de transformerende kracht van geloof te midden van angst en onzekerheid. Het kunstwerk van Bas Jan Ader is een minimalistische foto, die het begin documenteert van zijn soloreis over de oceaan - de centrale performance van zijn project *In Search of the Miraculous* (1975). Deze performance wordt hem fataal. De afbeelding waarin Ader in de boot te zien is, toont moed en roekeloosheid, overgave en intentionaliteit, tussen menselijk streven en

noodlot in relatie tot het water. Deze kunstwerken, zo stelt Duval, houden onze tijd een spiegel voor: Klimaatverandering is niet alleen een technologische uitdaging maar een diep menselijk verhaal van angst en vertrouwen, actie en overgave, overleving en acceptatie.

De bijdrage van Deborah de Koning over nostalgie en persoonlijke verlieservaringen gaat eveneens over de relatie van Nederlanders met water: specifiek natuurijs en het rijden van de Elfstedentocht dat tot het Nederlandse levende culturele erfgoed behoort. *De Tocht*, een Nederlandse musical die op 1 oktober 2023 in het Friso Theater in Leeuwarden in première ging, probeert nostalgische sentimenten rondom de Elfstedentocht tot leven te brengen. Nostalgie wordt vertolkt in de musical door de verhaalpersonages die allemaal relationeel of persoonlijk iets zijn kwijtgeraakt wat hen dierbaar was. De persoonlijke verlieservaringen in *De Tocht* vormen een spiegel van klimaatverlieservaringen en gevoelens van onzekerheid. Als kunstvorm sluit *De Tocht* aan bij solastalgische (onbesproken) gevoelens: het weet op creatieve wijze te appelleren aan het Nederlandse Elfstedentocht-gevoel en kan daardoor raken aan collectieve gevoelens van weemoed over (vroegere) Elfstedentochten en onzekerheid of deze tocht ooit nog plaats gaat vinden.

Frank G. Bosman en Deborah de Koning gaan in “Halloween en een uitstervende ijsbeer” in op hoe een gelegenheidsbegraafplaats voor uitgestorven en bedreigde diersoorten ecologische verliezen verbindt aan religieuze verbeelding. De gelegenheidsbegraafplaats was onderdeel van Boeh in de Zoo en stond in de dierentuin in Mierlo. De gelegenheidsbegraafplaats laat een relevante ontwikkeling zien die plaatsvindt in onze menselijke confrontatie met de gevolgen van klimaatverandering: In het (leren) omgaan met de existentiële vragen die de klimaatcrisis oproept, gaan we associatief te werk. Zo is voor de extinctie van diersoorten begrafenissymboliek gebruikt (specifiek grafzerken op een begraafplaats). Ook haakt deze gelegenheidsbegraafplaats aan bij het rooms-katholieke Halloween waarbij het herdenken van de doden centraal staat. Door het creëren van een open graf voor de ijsbeer op de gelegenheidsbegraafplaats krijgt deze materialisatie van een ecologisch Halloween nog een extra dimensie die te maken heeft met anticiperend ecologisch verlies en rouw: het doet een beroep op de menselijke verantwoordelijkheid om extinctie van dieren een halt toe te roepen.

5. Westers cultureel religieus repertoire in klimaatbeeldtaal

Het vijfde deel bevat drie bijdragen waarin diverse relaties tussen het westers cultureel religieus repertoire en beeldtaal over de aarde geanalyseerd en geproblematiseerd worden. In de bijdragen gaat het om visuele weergaven van de aarde in combinatie met (christelijke) teksten die door verschillende klimaat-actiegroepen in Nederland worden gebruikt en hoe die combinaties al dan niet problematische, alternatieve, bedoelde en onbedoelde betekenissen kunnen oproepen.

De bijdrage van Anna Sijbinga “Wat heeft God met bosbranden te maken?” gaat over de tekst en het beeld van de brandende braamstruik uit het Bijbelboek Exodus 3: 1-12. De brandende braamstruik en de tekstverwijzing tezamen met de afbeelding van de aarde is afkomstig van de website van de christelijke klimaatorganisatie Climate Stewards. De blogpost die bij deze afbeeldingen en tekst hoort, verwijst naar de ideeën van de theoloog Dave Bookless. Hij legt een verband tussen de wereldwijde bosbranden en de brandende braamstruik. Sijbinga betoogt dat het gebruik van deze Bijbeltekst samen met het veelgebruikte beeld van de brandende planeet de (problematische) associatie op kan roepen dat God verantwoordelijk is voor bosbranden in plaats van mensen. Ze gaat in haar bijdrage ook in op andere theologische interpretaties van het gebruik van het beeld van de brandende braamstruik door christelijke klimaatorganisaties.

Bosman en De Koning onderzoeken in “Wie draagt de aarde op handen?” verschillende interpretaties die het beeld van de aarde die op handen gedragen wordt, op kan roepen. In het algemeen willen de handen die de aarde dragen de verantwoordelijkheid die de mens heeft in diens zorg voor de aarde uitdrukken. Wanneer christelijke klimaatorganisaties de afbeelding of de tekst ‘de aarde op handen dragen’ gebruiken, brengt dat daarnaast specifieke christelijke interpretaties en associaties met zich mee. Zo wordt Christus wel afgebeeld met de rijksappel in de hand en drukt het beeld van de handen die de aarde omvatten Gods zorg en macht over de aarde uit. De symboliek van de handen die de aarde omvatten levert volgens Bosman en De Koning een ingewikkelde paradox op: het beeld wordt vaak gekoppeld aan menselijke verantwoordelijk-

heid die daarmee op de plaats van God komt te zitten. Het is tegelijkertijd deze vermeende unieke positie van de mens (vaak toegeschreven aan het westers Christendom) die in het klimaatdiscours aan kritiek onderhevig is.

Nikki Apeldoorn bespreekt in haar bijdrage “Heb je Moeder lief” protestborden waarin aan de aarde gender wordt toegeschreven. De protestborden waren onderdeel van de klimaatmars die op 23 november 2023 in Amsterdam plaatsvond. Genderaanduidingen van de aarde zijn haast allemaal vrouwelijk. Voorbeelden daarvan uit de klimaatmars zijn teksten als “Heb je Moeder lief,” “Luister naar je Moeder,” “Zorg voor je Moeder.” Deze uitspraken geven uitdrukking aan een heteroseksuele, genaturaliseerde rol van de aarde. Ze sluiten aan bij het patriarchaal dualistisch paradigma van onze westerse cultuur waarin moeders worden geïdentificeerd met en beperkt tot de rol van verzorgen en voeden. Genderaanduidingen over de aarde als vrouwelijk roepen allerlei problematische implicaties over vrouwen op: ze naturaliseren afhankelijkheid, hiërarchie en heteroseksualiteit. Apeldoorn roept in haar bijdrage op tot een kritisch genderperspectief in het veld van ecologie en klimaat.

Samen genomen geven de bijdragen in deze bundel een totaalindruk van het scala aan religieus geïnspireerde concepten en beelden die in de context van het Nederlandse klimaatdiscours zowel online als offline gebruikt worden. Ze vormen een startpunt voor verder onderzoek, zowel binnen als buiten de context van dit onderzoeksproject. Onze dank gaat met name uit naar de leden van de Advisory Board voor hun interesse en waardevolle feedback. We zijn ook de Tilburg School of Catholic Theology (TST) en Tilburg University waar dit project onderdak vond, bijzonder erkentelijk voor hun loyale ondersteuning in woord en daad van dit project. Tot slot ook een hartelijk woord van dank aan Maartje Groeneweg, voor het redactiewerk dat zij voor dit boek heeft verricht, en Beatriz Lourenço Barrocas Neves Ferreira voor de mooie uitgave ervan bij Open Press TiU. Ook van het symposium met *Figura Divina* en de internationale conferentie die in 2025 plaatsvonden zullen er publicaties verschijnen.

Tilburg

7 april 2026

I.

NEDERLANDSE
KLIMAATORGANISATIES
EN RELIGIEUZE
VOCABULARIA

TUSSEN GELOOF EN GROENE TAAL

KLIMAATORGANISATIES OP TWITTER/X IN NEDERLAND (2023)

Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot

https://doi.org/10.56675/9789403888224_2

Dit onderzoek maakt deel uit van het bredere onderzoeksproject, “Apocalypse and Climate Change: Impact of Religious Vocabularies in The Netherlands,” gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het project onderzoekt hoe religieuze ideeën, woordgebruik en symboliek hedendaagse klimaatdiscussies in Nederland beïnvloeden, met name binnen digitale omgevingen. Daarmee draagt dit onderzoek bij aan de groeiende literatuur over hoe religieuze vocabularia en de normatieve repertoires die – expliciet of impliciet – functioneren binnen klimaatdiscussies daar betekenis en richting aan geven. Binnen dit grotere project hebben wij een uitgebreide dataset verzameld, bestaande uit 770.000 Nederlandstalige tweets/posten uit het jaar 2023 en 15.790 tweets/posten gepubliceerd door 44 klimaatorganisaties waarvan de missie verklaringen expliciet gericht zijn op klimaat en klimaatverandering. De analyse van deze uitgebreide dataset gebeurde met een *mixed-methods* aanpak, waarbij geavanceerde computationele technieken gecombineerd werden met kwalitatieve analyse (zie onder 2. Methodologie voor verdere toelichting). Hoewel het bredere onderzoeksproject ook een diepgaand

de analyse omvat van individuele Twitter-gebruikers – waarmee wij spontane en diverse manieren waarop individuen religieuze vocabularia en normatieve oriëntaties inzetten in kaart worden gebracht– richt dit specifieke artikel zich uitsluitend op de 44 geselecteerde klimaatorganisaties. Deze gerichte aanpak maakt het mogelijk om te onderzoeken hoe organisatorische identiteit, communicatiestrategieën en expliciete doelstellingen het gebruik van taal, toon en morele kaders in hun digitale communicatie beïnvloeden.

Door analyse van de sociale mediaberichten van deze groepen hopen wij in dit artikel bloot te leggen hoe religieuze taal expliciet wordt gebruikt of impliciet doorklinkt in institutionele communicatie, en hoe dit samenhangt met publieke percepties, collectieve actie en morele narratieven rond klimaatactivisme. Uiteindelijk beoogt deze analyse niet alleen inzicht te bieden in hoe deze groepen religieuze vocabularia en daarmee samenhangende normatieve repertoires gebruiken, maar ook de bredere betekenis van normatieve retoriek binnen hedendaagse klimaatcommunicatie in de Nederlandse samenleving te verhelderen.¹

1. Literatuuronderzoek

De relatie tussen religie en klimaatverandering heeft de afgelopen jaren aanzienlijk meer aandacht gekregen. Naast theologische bijdragen richt recent onderzoek zich in toenemende mate op empirische analyses van hoe religieuze overtuigingen, concepten en taalgebruik het publieke debat over klimaatverandering beïnvloeden. Religieuze actoren worden daarbij steeds vaker erkend als belangrijke maatschappelijke spelers die attitudes ten aanzien van klimaatverandering kunnen beïnvloeden en vormgeven.² Zij spelen een rol binnen beleidsvorming³ en zijn actief betrokken bij *grassroots* klimaatinitiatieven en

activisme.⁴ Hoewel literatuur over Abrahamitische religies zich vooral richt op religieuze verplichtingen tot rentmeesterschap en ecologische verantwoordelijkheid,⁵ verschuift de aandacht steeds meer naar de vraag hoe religieuze gemeenschappen en organisaties concreet en actief betrokken kunnen zijn bij het debat over klimaatverandering.⁶ Dergelijk onderzoek belicht hoe religieuze vocabularia en concepten strategisch worden ingezet binnen maatschappelijke discussies, en hoe ze gebruikt worden om morele kaders te creëren die klimaatverandering als een urgent probleem van goed en kwaad en dus niet alleen als een technisch of wetenschappelijk vraagstuk voorstellen.

Sociale media spelen hierin een cruciale rol, omdat zij een platform bieden waar religieuze taal, symboliek en retoriek actief kunnen worden ingezet, gemobiliseerd en geherinterpreteerd.⁷ In online communicatie zetten zowel expliciet religieuze als ideologisch gedreven klimaatorganisaties religieuze en quasi-religieuze taal in om hun achterban te mobiliseren, betrokkenheid te vergroten en morele autoriteit te claimen.⁸ In online communicatie wordt re-

1 Met *klimaatcommunicatie* bedoelen we de wijze waarop klimaatorganisaties klimaatverandering verwoorden, interpreteren en normatief kaderen in digitale media, inclusief morele, spirituele en activistische taal.

2 Sigurd Bergmann, *Weather, Religion and Climate Change* (London: Routledge, 2020); Paula J. Posas, “Roles of Religion and Ethics in Addressing Climate Change”, *Ethics in Science and Environmental Politics* 7:1 (2007): 31–49.

3 J. Arjan Wardekker et al., “Religious Positions on Climate Change and Climate Policy in the United States”, *Proceedings of Communicating Climate Change: Discourses, Mediations and Perceptions* (2008), 1–20.

4 Randolph Haluza-DeLay, “Religion and Climate Change: Varieties in Viewpoints and Practices”, *WIREs Climate Change* 5:2 (2014): 261–279, <https://doi.org/10.1002/wcc.268>; Willis Jenkins et al., “Religion and Climate Change”, *Annual Review of Environment and Resources* 43:1 (2018): 85–108, <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102017-025855>.

5 O. P. Dwivedi, *Vedic Heritage for Environmental Stewardship*, 1 januari 1997, <https://doi.org/10.1163/156853597X00191>; Kimin Eom et al., “Religiosity Moderates the Link Between Environmental Beliefs and Pro-Environmental Support: The Role of Belief in a Controlling God”, *Personality and Social Psychology Bulletin* 47:6 (2021): 891–905, <https://doi.org/10.1177/0146167220948712>; Ben-Willie Kwaku Golo en Joseph Awetori Yaro, “Reclaiming Stewardship in Ghana: Religion and Climate Change”, *Nature and Culture* 8:3 (2013): 282–300; Sophayo Khamrang Varah et al., “The Influence of Religion on Beliefs of Stewardship, Dominionship and Controlling God towards pro-Environmental Support”, *Culture and Religion* 22:1 (2021): 84–101, <https://doi.org/10.1080/14755610.2023.2177317>; Faith Shin en Jesse L. Preston, “Green as the Gospel: The Power of Stewardship Messages to Improve Climate Change Attitudes”, *Psychology of Religion and Spirituality* 13:4 (2021): 437–47.

6 Laurel Kearns, “The Role of Religions in Activism”, in: John S. Dryzek, Richard B. Norgaard en David Schlosberg (eds.), *The Oxford Handbook of Climate Change and Society* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 414–428; Laurel Kearns en Catherine Keller, *Ecospirit: Religions and Philosophies for the Earth* (New York: Fordham University Press, 2009); Jere Kyyrö et al., “The Cult of Greta Thunberg: De-Legitimizing Climate Activism with ‘Religion’”, *Critical Research on Religion* 11:2 (2023): 133–49, <https://doi.org/10.1177/20503032231174208>; Robin Globus Veldman, “Narrating the Environmental Apocalypse: How Imagining the End Facilitates Moral Reasoning Among Environmental Activists”, *Ethics and the Environment* 17:1 (2012): 1–23, <https://doi.org/10.2979/ethicsenviro.17.1.1>.

7 Abhishek Samantray en Paolo Pin, “Credibility of Climate Change Denial in Social Media”, *Palgrave Communications* 5, 127 (2019), <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0344-4>; Hong Tien Vu et al., “Social Media and Environmental Activism: Framing Climate Change on Facebook by Global NGOs”, *Science Communication* 43:1 (2021): 91–115, <https://doi.org/10.1177/1075547020971644>.

8 Jim Antal et al., “Spiritual and Sustainable: Religion Responds to Climate”, *CrossCurrents* 66:1 (2016): 70–91, <https://doi.org/10.1111/cros.12173>; Ömer F. Gürlesin, “Social Media, Environmental Activism and Implicit Religion: A Case Study of Extinction Rebellion”, *Religions* 15:12 (2024), <https://doi.org/10.3390/rel15121458>; Levente Hufnagel, *Ecotheology: Sustainability and Religions of the World* (London: IntechOpen, 2023); Timothy Stacey, “Religious Repertoires of Sustainability: Why Religion Is Central to Sustainability Transitions, Whatever You Believe”, *Environmental Innovation and Societal Transitions* 50 (2024), <https://doi.org/10.1016/j.eist.2024.100821>.

gelmatig verwezen naar religieuze begrippen zoals *schepping*, *God*, *Bijbel*, *Paus*, *Jezus* en *bekering*, maar ook naar meer impliciete registers, zoals morele urgentie, crisis- en schuldtaal, oproepen tot verantwoordelijkheid en narratieven van hoop en herstel. Ondanks de groeiende aandacht voor de relaties tussen religie en klimaatverandering blijft onderzoek naar hoe klimaatorganisaties specifiek religieuze registers inzetten op sociale media beperkt, vooral binnen nationale contexten. Dit artikel draagt bij aan het dichten van deze kennislacune door te analyseren hoe Nederlandse klimaatorganisaties in 2023 expliciet en impliciet religieuze taal gebruikten in hun communicatie op Twitter/X, en wat dit betekent voor hun communicatie- en mobilisatiestrategieën.

De relatie tussen religie en klimaatverandering beperkt zich niet tot traditionele theologische kaders en expliciet religieuze klimaatorganisaties, maar omvat ook bredere spirituele, morele en symbolische elementen die in publieke discussies worden ingezet. In dit artikel maken wij een onderscheid tussen expliciete religie enerzijds en impliciete religie anderzijds. Expliciete religie verwijst naar openlijk op geloof gebaseerd activisme, institutionele religieuze uitspraken en theologische doctrines. Impliciete religie betreft echter bredere vormen van diffuse religiositeit en spiritualiteit, die buiten traditionele religieuze instituties functioneren en zich manifesteren in morele kaders, rituele patronen en sacraliserende taal. Deze vormen van betekenisgeving kunnen spiritueel, ethisch of symbolisch van aard zijn, en dragen bij aan morele oriëntatie en collectieve identiteit.⁹ Het concept *impliciete religie* geeft weer hoe klimaatactivisme een sacraal karakter kan aannemen, waarbij duurzaamheid als gedeelde morele plicht wordt voorgesteld die sterk lijkt op religieuze voorschriften. Daarnaast beschrijven begrippen als *liquid religion*¹⁰ en *post-secularisme*¹¹ hoe grenzen tussen religieuze en seculiere domeinen vervagen, waardoor klimaatdiscussies een hybride ruimte worden waarin wetenschappelijke rationaliteit samengaat met geseculariseerde vormen van spiritualiteit.

9 Edward I. Bailey, *Implicit Religion in Contemporary Society* (Kampen: Kok Pharos, 1997); Edward I. Bailey, *The Secular Faith Controversy: Religion in Three Dimensions* (London: Continuum, 2001); Gürlesin, "Social Media, Environmental Activism and Implicit Religion"; Meerten B. Ter Borg, "Implicit Religion and Inter-Faith Dialogue: An Empirical Perspective", *Implicit Religion* 1 (1998): 47–54.

10 Kees de Groot, "Three Types of Liquid Religion", *Implicit Religion* 11:3 (2008): 277–96.

11 Jürgen Habermas, *An Awareness of What Is Missing: Faith and Reason in a Post-secular Age* (Cambridge: Polity Press, 2010).

Bewegingen die opkomen voor klimaatrechtvaardigheid nemen vaak de vorm aan van seculiere theodiceeën; ze bieden verklaringen voor het lijden veroorzaakt door milieuproblemen, wijzen fossiele industrieën aan als veroorzakers van ellende en presenteren duurzaamheid als een vorm van redding. Deze voorstelling van zaken weerspiegelt een morele economie,¹² waarin ecologische verantwoordelijkheid wordt gevat in ethische termen en waarin een tegenstelling ontstaat tussen een "deugdzaam" duurzaam leven en "zondige" praktijken die het milieu beschadigen. De taal van klimaatactivisme vertoont bovendien overeenkomsten met mythe- en ritueeltheorieën:¹³ demonstraties, klimaatmarsen en burgerlijke ongehoorzaamheidsacties functioneren daarbij als geritualiseerde uitdrukkingen van collectieve identiteit. Daarnaast dagen ecotheologie en groene spiritualiteit¹⁴ rationeel-seculiere kaders uit door de natuur als inherent sacraal te positioneren en milieu-ethiek te verbinden met religieuze eerbied.

Deze overlappende kaders tonen aan dat het klimaatdiscours, vooral in digitale ruimtes zoals sociale media, diep verweven is met zowel traditionele religieuze wereldbeelden als met nieuwe, hybride seculier-religieuze ideologieën. Om deze complexe interacties inzichtelijk te maken, hanteren wij in deze studie een taxonomie waarin expliciete verwijzingen naar theologische concepten worden onderscheiden van bredere impliciete religieuze kaders, zoals morele logica, rituele patronen of spirituele oriëntaties. De taxonomie categoriseert het taalgebruik binnen onlineklimaatcommunicatie aan de hand van op geloof gebaseerd activisme, moreel geladen framing, symbolisch ecologisme en het quasireligieus sacraliseren van de natuur.¹⁵ Door sentimentanalyse en woordwolkvisualisaties toe te passen (zie onder 2. Methodologie), maken wij zichtbaar hoe expliciet en impliciet religieuze taalstrategieën invloed uitoefenen op publieke percepties van klimaatverandering en bijdragen aan de mobilisatie voor klimaatacties.

12 Edward P. Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past & Present* 50:1 (1971): 76–136.

13 Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion* (New York: Harcourt, 1959).

14 Hufnagel, *Ecotheology*; Clark Eric Jawanza, *Reclaiming Stolen Earth: An African Ecotheology* (New York: Orbis Books, 2022); Bron Taylor, *Dark Green Religion: Nature Spirituality and the Planetary Future* (Berkeley: University of California Press, 2010); Shin en Preston, "Green as the Gospel".

15 Ömer F. Gürlesin, "Religion and Climate Change in the Netherlands: A Taxonomic Dataset", *Zenodo*, 6 januari 2025, <https://doi.org/10.5281/zenodo.14605107>. Symbolisch ecologisme verwijst naar taal waarin natuur symbolisch of sacraal wordt voorgesteld. Bijvoorbeeld: *moeder aarde*, *heilige plicht*, *de natuur vergeeft niet*.

2. Methodologie

Voor dit artikel hebben wij uitsluitend gekeken naar de communicatie van klimaatorganisaties op Twitter/X in het jaar 2023. De data zijn verzameld met behulp van Zeeschuimer, een browserextensie die speciaal is ontwikkeld voor systematisch onderzoek op sociale media, met name op platforms waar conventionele *scraping* of API-toegang beperkt is. In totaal zijn 15.790 berichten geanalyseerd, afkomstig van 44 groepen die zich expliciet richten op klimaat en klimaatverandering. Deze klimaatorganisaties zijn geselecteerd op basis van hun missieverklaringen, waarin termen als *klimaat*, *klimaatverandering* en *klimaatopwarming* duidelijk aanwezig waren. Met de term *klimaatorganisaties* doelen wij op een brede en diverse verzameling actoren: van religieus geïnspireerde netwerken zoals GroeneKerken, Laudato Si' Alliantie Nederland en Christian Climate Action NL, tot activistische bewegingen als Extinction Rebellion Nederland en Fridays for Future, en meer institutionele of technologische initiatieven zoals Milieudefensie, Urgenda en The Ocean Cleanup. Deze variatie weerspiegelt de uiteenlopende morele, spirituele en maatschappelijke kaders die hun digitale communicatie kenmerken (zie de bijlage *Bestudeerde groepen*).

Om inzicht te krijgen in hoe expliciet religieuze organisaties enerzijds gebruikmaken van confessionele referenties en anderzijds aansluiten bij bredere, niet-institutionele morele kaders die ook in seculiere klimaatdiscoursen circuleren, hebben wij vier methodes gecombineerd: een taxonomie, woordwolkvisualisaties, sentimentanalyse en discoursanalyse. De taxonomie is een classificatiemodel dat wij hebben ontwikkeld om verschillende vormen van religieus taalgebruik te herkennen en te ordenen. Deze is tot stand gekomen op basis van een verkennende analyse van sociale media-activiteiten van klimaatorganisaties tussen maart en oktober 2023.¹⁶ Daarbij hebben wij gekeken naar patronen van religieuze verwijzingen – zoals *schepping*, *bekering*, *zonde*, *rentmeesterschap* – en deze gegroepeerd in thematische categorieën, waaron-

der expliciete religie (bijv. verwijzingen naar God of geloof), impliciete religie (bijv. morele oproepen of spiritueel geladen termen) en symbolisch ecologisme (bijvoorbeeld het sacraliseren van de natuur).

Later hebben wij deze taxonomie verrijkt met behulp van AI-ondersteuning, waardoor ook subtiële taalelementen en synoniemen konden worden meegenomen.¹⁷ De woordwolkvisualisaties geven een overzicht van de meest gebruikte termen in de communicatie van de onderzochte groepen. Tot slot hebben wij onderzocht welke emoties er doorklinken in de berichten – zijn ze positief, negatief of neutraal van toon? Hiervoor hebben wij gebruik gemaakt van een computermodel dat speciaal is ontwikkeld om zulke emoties automatisch te herkennen. Dit model is getraind op maar liefst 200 miljoen berichten in meerdere talen.¹⁸ Bij toepassing op Nederlandstalige berichten bleek het model in ongeveer 70% van de gevallen de toon juist te kunnen inschatten.

Tot slot hebben wij gebruik gemaakt van een discoursanalyse om de onderliggende morele kaders, overtuigingen en betekenisconstructies in kaart te brengen die de communicatie vormgeven. Deze benadering maakt het mogelijk om niet alleen de gebruikte taal te analyseren, maar ook te begrijpen hoe begrippen zoals *biodiversiteit*, *duurzaamheid*, *schepping* of *bekering* discursief worden ingezet om maatschappelijke betrokkenheid op te roepen. De referentienummers die in de discoursanalyse worden genoemd, verwijzen naar individuele berichten die zijn opgenomen in de dataset getiteld *Gecodeerde dataset van klimaat-tweets van 44 Nederlandse groepen (2023)*.¹⁹

Deze methodologische aanpak maakt het mogelijk om patronen te herkennen in hoe klimaatorganisaties religieus geladen taalstrategieën inzetten en hoe daarbij normatieve repertoires discursief worden vormgegeven. Daarbij wordt gelet op zowel expliciete verwijzingen naar religieuze bronnen als op bredere normatieve kaders die structurele overeenkomsten vertonen met religieuze vormen van betekenisgeving. In wat volgt lichten wij deze bevindingen toe aan

¹⁶ Deze analyse werd uitgevoerd in samenwerking met projectleider Caroline Vander Stichele en collega-postdoctorand Deborah de Koning, met ondersteuning door studentassistenten Maartje Groeneweg en Fleur Vroege-Crijns, en stagiaire Nikki Apeldoorn. Zij droegen bij aan het systematisch doornemen van posten op verschillende platforms (zoals Facebook, Twitter/X, Instagram, LinkedIn en YouTube), en hielpen bij het identificeren en coderen van religieus taalgebruik in de communicatie van klimaatorganisaties.

¹⁷ Gürlesin, “Religion and Climate Change in the Netherlands”.

¹⁸ Het model heet RoBERTa, is ontwikkeld door onderzoekers en beschikbaar via het platform Hugging Face: Francesco Barbieri et al., “XLM-T: Multilingual Language Models in Twitter for Sentiment Analysis and Beyond”, arXiv:2104.12250, preprint, arXiv, 11 mei 2022, <http://arxiv.org/abs/2104.12250>.

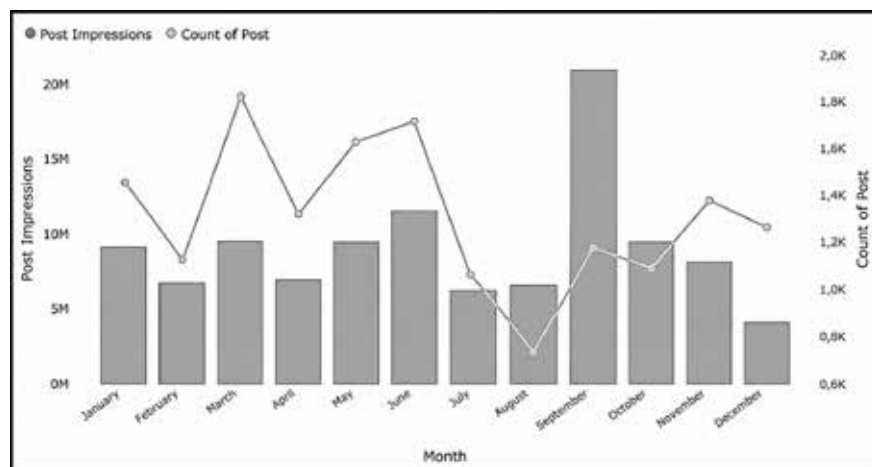
¹⁹ De dataset is publiek beschikbaar via Zenodo: Ömer F. Gürlesin, *Coded Dataset of Climate Tweets from 44 Dutch Organizations* (2023), Zenodo, 17 juni 2025, <https://zenodo.org/records/15682697>.

de hand van tabellen en visualisaties die laten zien hoe deze groepen zich profileren binnen het online klimaatdiscours.

3. Resultaten

3.1. Berichtenfrequentie versus bereik

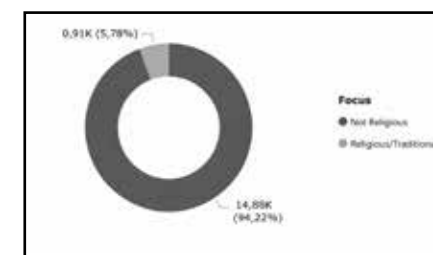
In 2023 plaatsten 44 klimaatorganisaties die zich actief inzetten voor klimaat-actie (zie bijlage) in totaal 15.790 berichten op X/Twitter, goed voor ongeveer 109 miljoen weergaven – dat wil zeggen: het aantal keren dat een bericht op het scherm van een gebruiker is verschenen. Deze dataset biedt inzicht in de dynamiek van bereik en betrokkenheid binnen de wereld van klimaatactivisme. Hoewel je zou kunnen verwachten dat er een directe relatie bestaat tussen het aantal berichten en het aantal weergaven, laten de data een complexer beeld zien. Factoren zoals communicatiestrategie en inhoudelijke focus, interactie met het publiek en de timing van campagnes spelen hierbij een cruciale rol.

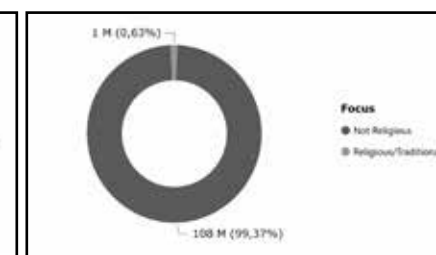
Figuur 1- Aantal weergaven en aantal berichten van 44 milieuorganisaties in 2023.

Figuur 1 toont de relatie tussen het aantal weergaven (*post impressions*, weergegeven met verticale balken aan de linkeras) en het aantal berichten (aantal posten, weergegeven met een lijn aan de rechteras) die in 2023 zijn gegenereerd

door 44 klimaatorganisaties op X/Twitter. De gegevens laten zien dat de activiteit in het aantal berichten een piek bereikte in maart en juni, gevolgd door een sterke daling in augustus. Het aantal weergaven liep echter niet gelijk op met de berichtfrequentie. De meeste weergaven – meer dan 20 miljoen – vonden plaats in september, ondanks een gematigd aantal berichten. In december werd daarentegen het laagste aantal weergaven genoteerd, terwijl het aantal berichten gemiddeld was. Deze trend wijst erop dat andere factoren dan louter frequentie – zoals de inhoudskwaliteit, mate van interactie of de timing van specifieke campagnes – een belangrijke rol speelden in de zichtbaarheid. De opvallende piek in september valt samen met de impactvolle campagnes van Extinction Rebellion (XR) Nederland, die verder worden toegelicht in figuur 4.

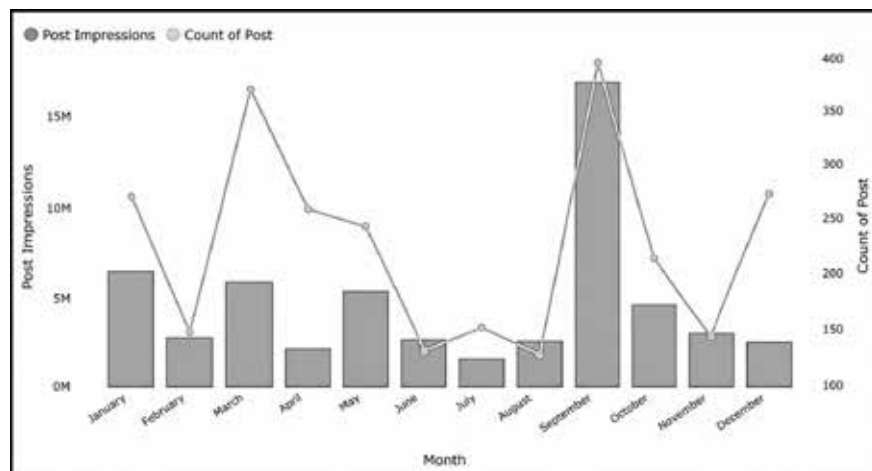

Figuur 2- Vergelijking van het aantal berichten tussen religieuze en niet-religieuze groepen.

Figuur 3- Vergelijking van het aantal weergaven tussen religieuze en niet-religieuze groepen.

Van de 44 geanalyseerde klimaatorganisaties gebruiken zeven expliciet religieuze retoriek; alle zeven zijn christelijk georiënteerd, zoals blijkt uit christelijke verwijzingen in hun missieverklaringen. Deze religieus georiënteerde klimaatorganisaties waren verantwoordelijk voor 912 van de in totaal 15.790 berichten, wat neerkomt op 5,78% van alle geplaatste inhoud (zie figuur 2). Bovendien genereerden deze bijdragen slechts 687.000 weergaven – goed voor slechts 0,63% van het totale aantal weergaven (zie figuur 3). Deze discrepantie tussen het aantal berichten en het bereik wijst op een lagere mate van betrokkenheid bij expliciet religieus getoonzette milieuboodschappen in vergelijking met meer seculier geformuleerde boodschappen, waarin normatieve retoriek vaak impliciet religieus wordt gestructureerd.

Figuur 4- Aandeel van XR Nederland in aantal berichten en weergaven in 2023.

Figuur 4 laat een vergelijking zien tussen de activiteit van XR Nederland op X/ Twitter en die van andere klimaatorganisaties. XR was verantwoordelijk voor 17% van het totale aantal berichten (2.743 van de 15.790), weergegeven met een lijn (rechts in de grafiek). Tegelijkertijd genereerde XR meer dan 50% van alle weergaven – goed voor 55 miljoen van de 109 miljoen – weergegeven met verticale balken (links in de grafiek). Dit toont aan dat de inhoud van XR een aanzienlijk groter bereik en zichtbaarheid had dan die van andere klimaatorganisaties. De sterke stijging in het aantal weergaven in september is vooral toe te schrijven aan XR Nederland's spraakmakende acties van burgerlijke ongehoorzaamheid, die veel publieke aandacht trokken. Dit benadrukt het vermogen van XR om krachtige en impactvolle inhoud te creëren die een breed publiek weet te bereiken.

3.2. Religieus taalgebruik in het klimaatdiscours

Bij toepassing van de concepten uit de taxonomielijst op de berichten van 44 klimaatorganisaties ontstaat het volgende algemene beeld. De meest voorkomende termen zijn *biodiversiteit*, *duurzaamheid*, *wetenschap* en *klimaatrechtvaardigheid*. Deze dominante woordenschat sluit aan bij het analytische kader van impliciete religie, in die zin dat zij verwijst naar breed gedeelde morele oriën-

Figuur 5 - Religieuze woordenschat gebruikt door 44 milieuorganisaties op X/Twitter in 2023.

taties en normatieve kaders die niet expliciet religieus zijn. Daarnaast blijkt dat in het corpus, zij het met een lagere frequentie, ook termen voorkomen die duidelijk verbonden zijn met christelijke terminologie, zoals *schepping*, *zonde*, *Bijbel* en *bekering*. Verder zijn termen als *CO₂*, *droogte* en *vervuiling* prominent aanwezig, wat wijst op het gebruik van crisis- en apocalyptisch getoonzette taal (zie ook Vander Stichele, in deze bundel). Over het geheel genomen wordt het dominante vocabulaire vooral gekenmerkt door begrippen als rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en urgentie.

Figuur 6 - Religieuze woordenschat gebruikt door geloof gebaseerde milieuorganisaties op X/Twitter in 2023.

Bij analyse van de woordwolk die is gegenereerd uit de berichten van zeven geselecteerde religieuze klimaatorganisaties,²⁰ zien we een duidelijk verschil in het taalgebruik in vergelijking met de bredere groep milieuactivistische klimaatorganisaties. In tegenstelling tot de eerdere dataset, waarin voornamelijk seculiere ethische begrippen en crisisterminologie domineerden, bevat deze woordwolk een veel sterkere aanwezigheid van expliciet religieuze taal. De meest prominente termen zijn *schepping*, *Bijbel*, *god*, *Paus*, *Franciscus*, *Jezus* en *bekering*, die wijzen op een meer expliciet religieuze, vooral christelijke, betrokkenheid bij milieuvraagstukken.

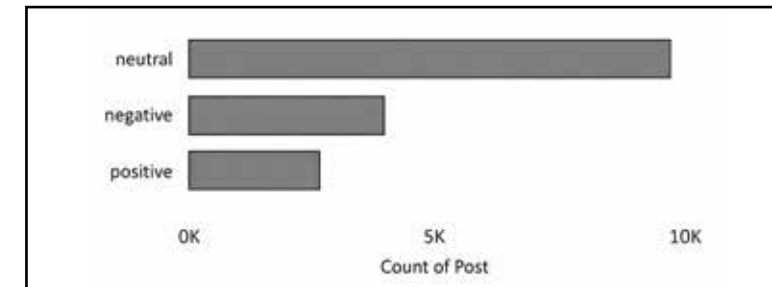
Ook termen zoals *gebed*, *liturgie*, *priester*, *bisschop*, *sabbat* en *parochie* laten zien dat deze groepen het klimaatdiscours integreren binnen traditionele geloofspraktijken en kerkelijke structuren. Daarnaast wijzen woorden als *Laudato Si'* (de encycliek van paus Franciscus over ecologie)²¹ en *ecologische bekering* op een sterke invloed van de katholieke ecotheologie, die oproept tot een heroriëntatie van hoe geloofsgemeenschappen omgaan met ecologische verantwoordelijkheid. Verder komen sociaal-ethische begrippen zoals *rechtvaardigheid*, *uitbuiting* en *kapitalisme* veelvuldig voor, wat aantoont dat deze religieuze klimaatorganisaties milieu-uitdagingen niet alleen theologisch benaderen, maar ook plaatsen binnen bredere kaders van sociale rechtvaardigheid.

Ondanks de nadruk op religieuze terminologie blijven ook termen als *duurzaamheid*, *CO2* en *vervuiling* zichtbaar. Dit hangt samen met de wijze waarop de woordwolk is gegenereerd, waarbij alle frequent voorkomende termen in de berichten worden weergegeven, ongeacht hun thematische herkomst. Dit laat zien dat deze religieus georiënteerde organisaties hun klimaatcommunicatie plaatsen binnen bredere milieudiscoursen. In vergelijking met de eerdere dataset laat deze figuur echter zien dat religieuze autoriteit, Schriftuurlijke referenties en spirituele praktijken een grotere rol spelen in de manier waarop deze groepen hun klimaatbetrokkenheid vormgeven. Deze vergelijking benadrukt hoe traditionele geloofsgemeenschappen klimaatactie anders benaderen dan seculiere activistische groepen, met meer nadruk op leerstellige verwijzingen, morele verplichtingen en institutioneel religieus gezag.

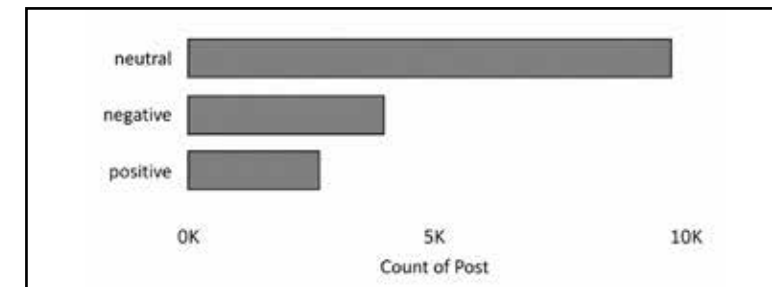
²⁰ De zeven religieuze klimaatorganisaties in deze selectie zijn: GroeneKerken, Laudato Si' Alliantie Nederland, Christian Climate Action NL, A Rocha Nederland, Kerk en Milieu, Micha Nederland en Climate Stewards NL (zie de bijlage: Bestudeerde groepen).

²¹ Franciscus, *Laudato Si'* (Encycliek over de zorg voor het gemeenschappelijke huis), 24 mei 2015, geraadpleegd op 18 maart 2025, <https://rkddocumenten.nl/toondocument/5000-laudato-si-nl/>.

3.3. Sentimentanalyse van klimaatorganisaties

Figuur 7 - Sentimentverdeling bij klimaatorganisaties zonder expliciete religieuze profilering.

Figuur 8 - Sentimentverdeling bij klimaatorganisaties met expliciete religieuze profilering.

Om inzicht te krijgen in de emotionele toon van het klimaatdiscours, is een sentimentanalyse uitgevoerd op berichten van twee groepen klimaatorganisaties: zij die expliciet religieuze verwijzingen gebruiken (Figuur 8) en zij die dit niet doen (Figuur 7). In deze analyse worden berichten automatisch gecategoriseerd als positief, negatief of neutraal, op basis van de gebruikte bewoordingen en context. In beide groepen overheerst neutraal sentiment, wat erop wijst dat de meeste berichten informatief van aard zijn en geen uitgesproken emotionele toon hebben. Toch zijn er duidelijke verschillen zichtbaar tussen de twee categorieën. Bij klimaatorganisaties zonder expliciete religieuze pro-

filering is het aandeel negatieve berichten aanmerkelijk hoger. Deze organisaties communiceren vaker in termen van urgentie en crisis, en leggen de nadruk op structurele problemen zoals politieke inertie, ecologische vernietiging en systeem falen. Hun toon weerspiegelt een probleemgerichte benadering die waarschuwt voor de gevolgen van klimaatverandering.

Klimaatorganisaties met expliciete religieuze verwijzingen daarentegen vertonen een relatief groter aandeel positief sentiment en minder negatieve berichten. Dit suggereert een meer hoopvolle en opbouwende benadering, waarin klimaatverantwoordelijkheid wordt geplaatst binnen kaders van morele zorg, spirituele reflectie en religieuze plicht. Begrippen als gerechtigheid, zorg voor de schepping en ethische bekering spelen daarin een belangrijke rol. De verschillen in sentimentverdeling wijzen op uiteenlopende communicatiestrategieën en wereldbeelden, waarbij religieuze klimaatorganisaties vaker een verbindende en reflectieve toon hanteren, terwijl niet-religieuze klimaatorganisaties eerder een activistische en confronterende stijl gebruiken.

4. Discoursanalyse: Impliciet en expliciet religieuze kaders in klimaatactietaal

Terwijl in de voorgaande secties bredere linguïstische patronen en emotionele registers werden besproken, zoomt deze discoursanalyse in op specifieke berichten die expliciet of impliciet religieuze dimensies illustreren. Eerst worden voorbeelden van impliciete religie geanalyseerd, met bijzondere aandacht voor klimaatorganisaties waarvan het discours wordt gekenmerkt door een sterk ethisch kader, rituele vormen van protest en narratieven over crisis en mogelijke transformatie. Vervolgens wordt de aandacht gericht op expliciete religie -- gevallen waarin religieuze tradities, heilige teksten en religieuze identiteiten expliciet in verband worden gebracht met klimaatthema's.

4.1. Impliciete religie in het discours over klimaatverandering

De analyse van de berichten uit 2023 onthult verschillende sleutelthema's die overeenkomen met vormen van impliciete religieuze taalgroepen die geen ex-

plicitet religieuze identiteit claimen, maar wel moreel geladen en symbolisch taalgebruik hanteren.

4.1.1. Imperatieven en waarden

De berichten maken duidelijk dat de bescherming van biodiversiteit en het nastreven van duurzaamheid voor deze klimaatorganisaties geen louter praktische of economische doelen zijn, maar fundamentele morele verplichtingen. Ze vormen een gedeeld ethisch kader dat hun acties en communicatie stuurt, vergelijkbaar met een moreel kompas. Biodiversiteit wordt als intrinsiek goed beschouwd, met de nadruk op de inherente waarde van "alle geweldige verschillende levensvormen op aarde" (zie bericht 12805).²² Hoewel ook functionele argumenten zoals: "We kunnen niet boeren zonder bestuivers" (1766) of: "Geen voedsel zonder 'bestuivende insecten'" (1826)] worden gebruikt, ligt de basis in de waardering voor het leven zelf en de essentiële rol ervan voor "wat de mens in leven houdt: schone lucht, voedsel, beschutting" (12720). De dreiging van uitsterven (zie post 13872) maakt bescherming een morele noodzaak (1197). Caring Farmers ziet toenemende biodiversiteit zelfs als een doel op zich (1193).

Duurzaamheid wordt gepresenteerd als de moreel juiste weg voor de toekomst. Dit concept, dat termen omvat zoals "natuurvriendelijk" en "dierwaardig" (1229), impliceert verantwoordelijkheid voor de aarde, dieren en toekomstige generaties (3829). Caring Farmers pleit voor concrete acties zoals #kalfbijkoe of "kiezen voor biologisch" die als ethisch wenselijk worden voorgesteld (1272). Het is een streven naar een "gezonde samenleving op een gezonde planeet" (1790). Duurzaamheid is daarmee een leidend principe voor zowel individuele keuzes als systemische verandering.

4.1.2. Morele framing en beroep op verantwoordelijkheid/rechtvaardigheid

Het taalgebruik is frequent doordrenkt met een sterke morele dimensie, waarbij impliciet onderscheid wordt gemaakt tussen juiste en verkeerde handelingen en waargenomen onrecht of falen wordt benadrukt. Vooral bij Extinction

²² In wat volgt verwijzen de nummers tussen haakjes naar de berichten uit de dataset vermeld in noot 18.

Rebellion (XR) wordt klimaatverandering gepresenteerd als een morele crisis die voortkomt uit historische en systemische onrechtvaardigheid. Wanneer XR stelt: “Wij staan op de A12 voor klimaatrechtvaardigheid voor iedereen. Dat begint bij Westerse landen die verantwoordelijkheid nemen voor de ravage die ze hebben aangericht” (7628), wordt niet alleen een politieke claim geformuleerd, maar een morele verplichting opgelegd aan rijke landen om schuld, schade en ongelijkheid te erkennen. In soortgelijke bewoordingen wordt ING aangesproken als veroorzaker van structureel leed: “ING, stop met het financieren van de klimaatcrisis! ... vooral voor de meest kwetsbare en onderdrukte mensen” (7829). De morele grenzen worden verder aangescherpt door beschuldigingen van racisme en koloniale continuïteit: “Het is hoog tijd dat witte mensen erkennen wat zij hebben aangericht...” (7518). Hiermee wordt de klimaatcrisis voorgesteld als een ethische breuklijn waarin verantwoordelijkheid, schuld en herstel centraal staan. Activisme wordt bovendien genormeerd als morele plicht, zoals blijkt uit de uitspraak: “In deze crisis is activisme de ‘gewone’ keuze” (9102), waardoor passiviteit indirect als moreel tekortschieten wordt bestempeld.

Ook bij Milieudefensie en Fossielvrij NL zien we hoe morele oordelen en rechtvaardigheidsclaims het discours structureren. De uitspraak “Na een lange rechtszaak is er gerechtigheid: Shell moet ... €15 miljoen betalen” (2076) viert een juridische uitkomst niet enkel als juridische winst maar als ethische genoegdoening voor aangerichte schade. Financiële instellingen worden op hun morele inconsistentie aangesproken: “Waarom zien ze niet in dat dit ook geldt voor fossiel?” (20783) en de Rabobank wordt beticht van het veroorzaken van “gevaarlijke klimaatverandering” (20802), waarmee haar handelen wordt gekaderd als maatschappelijk schadelijk of zelfs immoreel. Fossielvrij NL maakt deze logica expliciet door te vragen: “Wanneer maakt ING eens een ethische keuze boven winst?” (11208) en door fossiele subsidies te omschrijven als een blokkade voor een “gezonde toekomst” (10928). In al deze voorbeelden wordt een moreel kompas zichtbaar waarin duurzame, deugdzame praktijken worden afgezet tegen zondige vervuulende activiteiten. Daarmee vormt morele framing een kerncomponent van impliciete religieuze taal in klimaatactivisme: het definieert goed en kwaad, wijst schuldigen aan, roept op tot bekering (verandering) en legitimeert collectieve strijd voor gerechtigheid.

4.1.3. Handhaving van gedeelde waarden: waarheid, wetenschap en rationaliteit

Een significant aspect van het discours is de sterke verdediging van wetenschappelijke waarheid en rationele argumentatie, wat functioneert als een vorm van gedeeld geloofssysteem of seculiere geloofsbelijdenis. Berichten verwijzen herhaaldelijk naar “feiten” (zie 20270; 21149; 1380; 3717), verdedigen wetenschappelijke consensus zoals vertegenwoordigd door instanties als het IPCC (3772; 3891; 4866), en benadrukken wetenschappelijke nauwkeurigheid en methoden. Tegenstanders worden niet alleen als fout afgedaan, maar ook als brengers van *drogreden* (7559; 17044), *wetenschapsontkenning* (17233), *holle retoriek* (17335; 17546; 17553) of *sprookjes* (1585; 10776). Manipulatieve tactieken zoals *cherry-picken* (17294; 17235) worden aan de kaak gesteld. Urgenda verwijst naar onderzoek dat aantoonde dat de situatie “ernstiger is dan bleek uit het vorige Assessment Report” (26630), wat wetenschappelijke bevindingen als onweerlegbare waarheid positioneert. KlimaatVerandering merkt op dat de werkwijze van het IPCC “bijzonder zorgvuldig” (17385) is en ruimte biedt voor verschillende opvattingen, maar dat het zaaien van twijfel een “retorische tactiek” is (17424). Deze intense focus op wetenschappelijke integriteit en feitelijke nauwkeurigheid, en de scherpe kritiek op degenen die hiervan afwijken, wijst op sacralisering van wetenschap als bron van autoriteit en waarheid binnen dit seculiere discours.

4.1.4. Crisiscommunicatie en urgentie

De communicatie weerspiegelt de probleemgerichte en crisisgeoriënteerde aanpak die kenmerkend is voor niet-religieuze klimaatorganisaties. Hoewel expliciete apocalyptische taal in deze specifieke berichten minder frequent is dan in algemene woordwolken, wordt de ernst en urgentie van de situatie benadrukt. Het concept van de “klimaatcrisis” wordt vaak gebruikt (483 keer). Milieudefensie waarschuwt dat de tijd om te treuzelen “op” is en dat “NietsDoenIs-GeenOptie” (14646). Natuurmonumenten beschrijft de natuur als “ziek,” een “verzwakte patiënt die aan meerdere ziektes tegelijk lijdt” en waarbij “herstel nauwelijks meer lukt” (24366), wat een beeld van crisis en urgentie oproept. Dit kader sluit aan bij apocalyptische voorstellingen waarin een verbeelde *einde-situatie* wordt gebruikt om moreel redeneren te stimuleren en mensen tot actie aan te zetten. Vaak gebeurt dit in seculiere, rationele termen.

4.1.5. Gemeenschap, identiteit en collectieve actie

De berichten bevorderen een gevoel van collectieve identiteit en verbondenheid bij zowel religieuze als impliciet religieuze bewegingen. Het woord *wij* komt 1535 keer voor in de volledige dataset. Uitspraken zoals “Wij pleiten voor een grote transitie” (1226) in de berichten van Caring Farmers of “Onze strijd gaat door” (20867) bij Milieudefensie versterken de interne cohesie. Het bejubelen van grootschalige demonstraties zoals bijvoorbeeld “historische opkomst van 85.000 mensen” (18836) bevestigt zowel de collectieve identiteit als geritualiseerde expressie daarvan. Het benadrukken van gezamenlijkheid [“Samen maken we de wereld een beetje mooier!” (2275), “Samen zijn we niet te stoppen!” (20470)] bevestigt het gevoel van een gedeeld doel en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Het oproepen tot deelname aan acties zoals het sturen van een SMS naar Tata Steel of Unilever of het bijwonen van een aandeelhoudersvergadering (4335) zijn collectieve handelingen die het saamhorigheidsgevoel versterken.

4.1.6. Doel, visie en hoop

Naast het bekritiseren van problemen, schetst het discours ook een duidelijk doel, zo bijvoorbeeld Natuur & Milieu: “stem vóór de natuur. Want we kunnen #nietzondernatuur” (24336), of Caring Farmers: “We staan voor een duurzaam natuurvriendelijk en dierwaardig voedselsysteem” (1229). Op die manier wordt een visie op een betere toekomst gepresenteerd, die aansluit bij de transcendente doelen en zoektocht naar zingeving in impliciete religie. Hoewel de sentimentanalyse mogelijk minder expliciete hoopvolle taal aangeeft bij seculiere dan bij religieuze groepen, belichten de berichten wel positieve uitkomsten van klimaatactie, zoals economische voordelen van duurzame praktijken (1218). Het kaderen van oplossingen in termen van transitie en alternatieven (zoals “overstappen naar goedkopere, milieuvriendelijke alternatieven” [18875]) biedt een weg vooruit, en stelt een vorm van seculiere redding voor waarbij duurzame praktijken leiden tot een betere maatschappij. Kern voor Klimaat noemt kernenergie een “#kans voor #klimaat” (15489), wat dan weer de hoop op een technologische oplossing suggereert.

4.1.7. Toewijding en volharding

De berichten laten een diepgewortelde toewijding en onwankelbare vastberadenheid zien bij de klimaatorganisaties, cruciale aspecten die doen denken aan religieuze devotie en ijver. Ondanks uitdagingen en tegenslagen, benadrukken deze groepen hun voortdurende strijd en langetermijnvisie voor een duurzame toekomst. Extinction Rebellion Nederland toont een expliciete, onbuigzame wil om door te gaan met hun acties in de strijd tegen fossiele subsidies en stelt duidelijk: “Zolang dat doel niet bereikt is, blijven wij zitten en/of komen we terug” (5496). Dit wordt verder benadrukt met de uitspraak “Wij zijn niet te stoppen, fossiele subsidies wel!” (5798; 5809; 5821) en “Wij weten van geen wijken” (10278), wat hun onverzettelijkheid en veerkracht beklemt, zelfs in het licht van arrestaties en overheidsingrijpen. Natuurmonumenten toont dan weer een langetermijnvisie door te pleiten voor “het herstellen van de natuur” en te benadrukken dat “de natuur de basis van ons bestaan” is (25107). Ze zetten zich dagelijks in om de natuur te beschermen en ondernemen juridische stappen wanneer nodig, zoals bij de biomassacentrales (24461). Milieudefensie’s statement “De donaties stoppen dus zeker niet, en wij ook niet” (18859) laat zien dat ze financiële steun en hun eigen inzet als onlosmakelijk met elkaar verbonden zien, wat hun blijvend engagement voedt. Fossielvrij NL benadrukt op zijn beurt de kracht van gezamenlijke actie: “Verandering komt niet uit de politiek. Verandering komt van de straat!” (11434).

4.2. Expliciete religie in het discours over klimaatverandering

De analyse van het taalgebruik van de expliciet religieuze klimaatorganisaties (Figuur 6) onthult een aantal prominente thematische clusters die hun communicatiestrategieën bepalen. In tegenstelling tot de bredere groep milieu activistische klimaatorganisaties, waarin seculiere ethische begrippen en crisisterminologie domineren (Figuur 5), is er bij deze groepen een veel sterkere aanwezigheid van expliciet religieuze taal. De meest voorkomende termen hier zijn *schepping*, *Bijbel*, *God*, *Paus*, *Franciscus*, *Jezus* en *bekering*, wat wijst op een directe religieuze betrokkenheid bij milieuvraagstukken. Deze thematiek kan worden onderverdeeld in de volgende hoofdcategorieën.

4.2.1. Directe religieuze betrokkenheid

Het concept *schepping* is fundamenteel in het discours van religieuze klimaatorganisaties, waarbij de zorg voor de aarde als een verantwoordelijkheid wordt gepresenteerd, die de mens van God heeft gekregen. Christian Climate Action NL (CCA) stelt bijvoorbeeld: “De aarde is Gods schepping en daar zorgen we voor” (2551) en “We maken God’s schepping kapot. Daarmee gaan we in tegen wat Jezus ons leerde” (2381). Dit benadrukt een directe religieuze plicht. Micha Nederland voegt daaraan toe: “Barmhartige God, U laat nooit los wat uw hand begon. U blijft trouw aan een schepping vol schoonheid en diversiteit. Maar door onze levensstijl behandelen wij haar respectloos. Wij buiten uit, vervuilen en maken kapot. Het klimaat verandert” (18450). Op die manier wordt de goddelijke relatie met de schepping en het menselijke falen daarin benadrukt. De Laudato Si’ Alliantie Nederland spreekt in dat verband over “beking naar de Schepper” als een noodzakelijke voorwaarde voor een juiste omgang met de schepping (17808). Termen als *Jezus*, *Bijbel* en *God* zijn prominent aanwezig en benadrukken de religieuze legitimiteit van hun klimaatactie.

4.2.2. Integratie in traditionele geloofspraktijken en kerkelijke structuren

De expliciet religieuze klimaatorganisaties integreren klimaatactivisme uitdrukkelijk in hun religieuze en kerkelijke leven. GroeneKerken organiseert bijvoorbeeld een “GroenePreek-wedstrijd” en “klimaatvieringen” (14059), en stimuleert “scheppingsliederen” (14093). CCA beschrijft acties als “biddend en wakend aanwezig te zijn” op plaatsen zoals Schiphol, waar veel klimaatschade wordt veroorzaakt (2892). Ze benadrukken de relevantie van Bijbelse burgerlijke ongehoorzaamheid voor hedendaagse acties (2935). Kerk en Milieu noemt de “maandelijkse klimaatwake” een ruimte voor bezinning en inspiratie voor klimaatactivisten (15061). Laudato Si’ Alliantie Nederland nodigt parochianen uit voor maaltijden en bezinningsmateriaal in de #vastentijd (17822). Deze voorbeelden illustreren hoe de klimaatboodschap een integraal onderdeel wordt van liturgie, gebed en gemeenschapsactiviteiten.

4.2.3. Invloed van katholieke ecotheologie

Specifieke verwijzingen naar de katholieke ecotheologie in met name *Laudato Si’* en *Laudate Deum*²³ van Paus Franciscus, zijn een terugkerend thema. CCA citeert de “urgente boodschap van de paus” (2295). GroeneKerken viert de opening van het Laudato Si’-instituut en verwijst naar *Laudate Deum* als een oproep van Paus Franciscus aan de wereldgemeenschap om de klimaatcrisis versneld aan te pakken (14163). Laudato Si’ Alliantie Nederland, zoals de naam al suggereert, baseert een groot deel van haar communicatie op deze documenten en de principes ervan. De pauselijke oproepen worden vertaald naar actie en beleid, waarbij religieuze autoriteit wordt ingezet om klimaatverantwoordelijkheid te benadrukken.

4.2.4. Ethische en sociale rechtvaardigheidsframing

Klimaatverandering wordt door religieuze groepen consequent gekaderd in termen van ethische verantwoordelijkheid, vaak gekoppeld aan sociale rechtvaardigheid. CCA stelt dat de klimaatcrisis “ernstig en onrechtvaardig” (2298) is en roept christenen op om “op te komen voor rechtvaardigheid” (2333). Ze benadrukken het lijden van mensen en dieren, vooral in het mondiale zuiden, als gevolg van de klimaatcrisis (2587). Climate Stewards NL gebruikt herhaaldelijk de hashtag “#zorgvoordeschepping” en verbindt dit met ‘#gerechtigheid’ en de vraag naar wat ‘eerlijk is’ (3042). GroeneKerken spreekt zich uit tegen onrecht veroorzaakt door fossiele subsidies en roept op tot “zorg voor de aarde én voor de meest kwetsbare mensen” (14153). Micha Nederland koppelt klimaatverandering aan “sociaal onrecht” en de “uitbuiting van natuurlijke hulpbronnen” (18495). Het discours benadrukt dat ecologische problemen onlosmakelijk verbonden zijn met bredere vraagstukken van ongelijkheid en uitbuiting. Zo verbinden deze klimaatorganisaties religieuze waarden rechtstreeks met sociale rechtvaardigheid en plaatsen zij klimaatactie in een breder normatief kader.

²³ Franciscus, *Laudate Deum* (Apostolische exhortatie over de klimaatcrisis), 4 oktober 2023, <https://rk-documenten.nl/toondocument/8999-laudate-deum-nl>

4.2.5. Sentiment: Hoopvol en opbouwend

De sentimentanalyse toont aan dat expliciet religieuze klimaatorganisaties een relatief groter aandeel positief sentiment en minder negatieve berichten vertonen (figuur 8). Dit staat in contrast met niet-religieuze klimaatorganisaties, die vaker een probleemgerichte, waarschuwendende toon hanteren (figuur 7). De religieuze groepen benaderen, zoals in de voorgaande secties al werd aangetoond, klimaatverantwoordelijkheid vanuit ethische zorg, spirituele bezinning en religieuze verplichting, wat resulteert in een meer hoopvolle en opbouwende toon. CCA drukt dankbaarheid en blijdschap uit over vriendschappen gevormd in de klimaatbeweging (2305) en spreekt over het geloof in het kunnen maken van een verschil (2669). Climate Stewards NL wenst “Zalig Paasfeest” (3238) en een “Gelukkig #nieuwjaar” (3127). GroeneKerken functioneert als een “stem van hoop” en biedt bemoediging in tijden van klimaatrouw (14036). Laudato Si’ Alliantie Nederland benadrukt “hoop voor de toekomst” (17794) en de “levenskracht” van de lente (17847). Micha Nederland spreekt over “leren hopen” (18473) en de “hoopvolle boodschap van de kerk” in tijden van crisis (18610). Deze hoop is vaak actief en collectief, gegenereerd door deelname aan protesten en burgerlijke ongehoorzaamheid, waardoor deelnemers zich minder geïsoleerd voelen in hun zorgen en een psychologische buffer tegen pessimisme ervaren.

5. Conclusie en evaluatie

Deze studie laat zien dat het Nederlandse online-klimaatdiscours in 2023 doorspekt is met zowel expliciet als impliciet religieuze registers. Door een combinatie van woordfrequentie-analyse, sentimentdetectie en kwalitatieve discoursanalyse werd duidelijk dat deze registers niet beperkt blijven tot confessionele actoren, maar dat ook uitgesproken seculiere klimaatorganisaties – zij het vaak onbewust – gebruik maken van morele kaders en rituele structuren die in religieuze tradities wortelen.²⁴ Daarmee bevestigt het onderzoek dat religie niet enkel in religieuze groepen voortleeft, maar ook in niet-religieuze

24 Bailey, *Implicit Religion*; S. Romi Mukherjee, “Para-Religions of Climate Change: Humanity, Eco-Nihilism, Apocalypse”, in: Tom Bristow and Thomas Ford (eds.), *A Cultural History of Climate Change* (London: Routledge, 2016), 192–210.

groepen voorkomt als diffuus cultureel vocabulaire dat normatieve betekenis verleent aan maatschappelijke kwesties.²⁵

De bevinding dat begrippen als rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en urgentie structureel terugkeren in het taalgebruik van seculiere klimaatorganisaties benadrukt hoe “impliciete religie” functioneert als moreel anker.²⁶ Deze organisaties beschouwen de natuur als een quasi-heilige ruimte en bestempen milieuvervuiling als een vorm van collectieve zonde.²⁷ Deze discursieve verschuiving heeft twee implicaties. Ten eerste biedt zij een mobiliserende moraal die herkenbaar is – ook voor een publiek dat zich niet (meer) met gevestigde kerken identificeert. Ten tweede legitimeert zij vormen van activistische actie – zoals burgerlijke ongehoorzaamheid – door deze te presenteren als rituele handelingen ter verdediging van een “hogere” orde. Vanuit een religie-sociologisch perspectief verbindt dit moreel-symbolische discursieve kader diverse sociale velden. Tegelijkertijd maakt het perspectief van de zeven expliciet religieuze klimaatorganisaties duidelijk dat in de klimaatruimte processen van sacralisering zichtbaar worden in het publieke domein. In hun discours fungeert het klimaat niet alleen als urgent politiek thema, maar ook als religieus referentiepunt en als grensobject (*boundary object*)²⁸ dat verschillende morele en spirituele registers met elkaar in verbinding brengt. Dit impliceert dat confessionele stemmen binnen de seculiere klimaatruimte niet per definitie discursief naar de marge worden verwezen, maar zich juist kunnen positioneren als bron van morele en symbolische autoriteit. Hun bijdragen vallen op door een consistent hoopvol sentiment en het expliciet aanroepen van religieuze autoriteit. Door passages uit *Laudato Si’* of verwijzingen naar Bijbelse schepingsverhalen in te zetten, koppelen zij ecologische zorg aan eeuwenoude morele verplichtingen. Zo presenteren zij een alternatief verhaal: de zorg voor de schepping wordt niet alleen praktisch of nuttig verantwoord, maar krijgt betekenis vanuit relaties en kan gezien worden als een vorm van verbondslogica.

25 G. Davie, “Global Civil Religion: A European Perspective”, *Sociology of Religion* 62:4 (2001): 455–73, <https://doi.org/10.2307/3712436>; Roberto Cipriani, *Diffused Religion: Beyond Secularization* (Cham: Springer, 2017).

26 M. B. ter Borg, “Over de Secularisering van Het Heilige”, *NTT* 42:4 (1988): 317–327; Bailey, *Implicit Religion*.

27 Mukherjee, “Para-Religions of Climate Change”.

28 Bruno Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* (Harvard: Harvard University Press, 1987); Susan Leigh Star en James R. Griesemer, “Institutional Ecology, ‘Translations’ and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley’s Museum of Vertebrate Zoology, 1907–1939”, *Social Studies of Science* 19:3 (1989): 387–420, <https://doi.org/10.1177/030631289019003001>.

De relatief beperkte weergaven tonen echter aan dat dit discours slechts een bescheiden bereik kent. Religieuze klimaatorganisaties lijken dus minder in staat om het brede mediapubliek te bedienen, maar zij vervullen wél een niche specifieke functie als morele innovatie-laboratoria²⁹ binnen de klimaatbeweging.

Een cruciaal patroon is de dialectiek tussen hoopvolle en apocalyptische kaders. Waar seculiere acteurs sterk leunen op crisis- en schuld narratieven – wat de urgentie vergroot maar ook gevoelens van machteloosheid kan versterken – brengen religieuze groepen regelmatig motieven van hoop, verlossing en bekering in. In sociologische termen zorgt expliciete religie op die manier voor affectief evenwicht, omdat ze de emotionele belasting die voortvloeit uit catastrofaal klimaatdiscours compenseert. Die combinatie van profetische kritiek (negatieve sentimenten) en toekomstperspectief (positieve sentimenten) blijkt effectief in het scheppen van een duurzaam engagement: zij legitimeert onrust én biedt een horizon waar die onrust naartoe kan werken.

Methodologisch laat dit artikel zien hoe digitale spraak- en tekstanalyse vruchtbaar kan worden ingezet binnen religie-sociologisch onderzoek. Door grote datasets uit sociale media te koppelen aan een fijnmazige taxonomie van religieuze motieven, wordt zichtbaar hoe religieus taalgebruik zich buiten klassieke instituties manifesteert. Theoretisch draagt de studie bij aan het debat over “post-secularisme” in Noord-Europa: Nederland geldt vaak als prototype van verregaande secularisering, maar de bevindingen tonen aan dat religieuze vocabularia hardnekkig blijven circuleren in nieuwe gedaanten. De notie van *liquid religion* krijgt zo empirische onderbouwing: religieuze betekenissen stromen naar themavelden (klimaat, duurzaamheid) die ogenschijnlijk seculier zijn en krijgen daar gestalte in hybride rituelen, symbolen en morele oriëntaties.

Samenvattend bevestigt dit onderzoek dat religie – expliciet én impliciet – een stuwende kracht vormt in de constructie van betekenis en mobilisatie rond klimaatverandering in Nederland. Het illustreert hoe seculiere en religieuze

²⁹ Nancy Tatom Ammerman, *Sacred Stories, Spiritual Tribes: Finding Religion in Everyday Life* (New York: Oxford University Press, 2013).

discursieve bronnen elkaar wederzijds beïnvloeden en soms convergeren in een gedeeld moreel narratief dat ecologische zorg legitimeert. Door religieuze registers te erkennen als volwaardige actoren in het publieke klimaatdebat, verruimen we niet alleen het analytisch instrumentarium van de sociologie van religie, maar schetsen we bovendien een rijker beeld van de normatieve landschappen die de transitie naar een duurzame samenleving mogelijk – of onmogelijk – maken.

Bronnen

Ammerman, N.T. *Sacred Stories, Spiritual Tribes: Finding Religion in Everyday Life*. New York: Oxford University Press, 2013.

Antal, J. et al. “Spiritual and Sustainable: Religion Responds to Climate”. *CrossCurrents* 66:1 (2016): 70–91, <https://doi.org/10.1111/cros.12173>.

Bailey, E.I. *Implicit Religion in Contemporary Society*. Kampen: Kok Pharos, 1997.

Bailey, E.I. *The Secular Faith Controversy: Religion in Three Dimensions*. London: Continuum, 2001.

Barbieri, F. et al. “XLM-T: Multilingual Language Models in Twitter for Sentiment Analysis and Beyond”. ArXiv:2104.12250, preprint, arXiv, 11 mei 2022, <http://arxiv.org/abs/2104.12250>.

Bergmann, S. *Weather, Religion and Climate Change*. London: Routledge, 2020.

Borg, ter, M.B. “Over de Secularisering van Het Heilige”. *NTT* 42:4 (1988): 317–327.

Cipriani, R. *Diffused Religion: Beyond Secularization*. Cham: Springer, 2017.

Clark, J.E., *Reclaiming Stolen Earth: An Africana Ecotheology*. New York: Orbis Books, 2022.

Davie, G. “Global Civil Religion: A European Perspective”. *Sociology of Religion* 62:4 (2001): 455–73, <https://doi.org/10.2307/3712436>.

Dwivedi, O.P. *Vedic Heritage for Environmental Stewardship*. 1 januari 1997, <https://doi.org/10.1163/156853597X00191>.

Eliade, M. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt, 1959.

Eom K. et al. “Religiosity Moderates the Link Between Environmental Beliefs and Pro-Environmental Support: The Role of Belief in a Controlling God”. *Personality and Social Psychology Bulletin* 47:6 (2021): 891–905, <https://doi.org/10.1177/0146167220948712>.

Franciscus. *Laudate Deum* (Apostolische exhortatie over de klimaatcrisis). 4 oktober 2023. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://rkdocumenten.nl/toondocument/8999-laudate-deum-nl>

Franciscus. *Laudato Si'* (Encycliek Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis). 24 mei 2015. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://rkdocumenten.nl/toondocument/5000-laudato-si-nl/>.

Groot, de, K. “Three Types of Liquid Religion”. *Implicit Religion* 11:3 (2008): 277–96.

Gürlesin, Ö.F. “Religion and Climate Change in the Netherlands: A Taxonomic Dataset”. *Zenodo*. 6 januari 2025, <https://doi.org/10.5281/zenodo.14605107>.

Gürlesin, Ö.F. “Social Media, Environmental Activism and Implicit Religion: A Case Study of Extinction Rebellion”. *Religions* 15:12 (2024), <https://doi.org/10.3390/rel15121458>.

Gurlesin, Ö.F. *Coded Dataset of Climate Tweets from 44 Dutch Organizations* (2023), Zenodo, 17 juni 2025, <https://zenodo.org/records/15682697>.

Habermas, J. *An Awareness of What Is Missing: Faith and Reason in a Post-secular Age*. Cambridge: Polity Press, 2010.

Haluza-DeLay, R. “Religion and Climate Change: Varieties in Viewpoints and Practices”. *WIREs Climate Change* 5:2 (2014): 261–79, <https://doi.org/10.1002/wcc.268>.

Hufnagel, L. *Ecotheology: Sustainability and Religions of the World*. London: IntechOpen, 2023.

Jenkins W. et al. “Religion and Climate Change”. *Annual Review of Environment and Resources* 43:1 (2018): 85–108, <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102017-025855>.

Kearns, L. “The Role of Religions in Activism”. In: J.S. Dryzek, R.B. Norgaard and D. Schlosberg (eds.), *The Oxford Handbook of Climate Change and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2011, 414–428.

Kearns, L. en C. Keller. *Ecospirit: Religions and Philosophies for the Earth*. New York: Fordham University Press, 2009.

Khamrang Varah, S. et al. “The Influence of Religion on Beliefs of Stewardship, Dominionship and Controlling God towards Pro-Environmental Support”. *Culture and Religion* 22:1 (2021): 84–101, <https://doi.org/10.1080/14755610.2023.2177317>.

Kwaku Golo, B.W. en J. Awetori Yaro. “Reclaiming Stewardship in Ghana: Religion and Climate Change”. *Nature and Culture* 8:3 (2013): 282–300.

Kyyrö, J. et al. “‘The Cult of Greta Thunberg’: De-Legitimizing Climate Activism with ‘Religion’”. *Critical Research on Religion* 11:2 (2023): 133–49, <https://doi.org/10.1177/20503032231174208>.

Latour, B. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Harvard: Harvard University Press, 1987.

Mukherjee, S.R. “Para-Religions of Climate Change: Humanity, Eco-Nihilism, Apocalypse”. In: T. Bristow and T. Ford (eds.) *A Cultural History of Climate Change*. London: Routledge, 2016, 192-210.

Posas, P.J. “Roles of Religion and Ethics in Addressing Climate Change”. *Ethics in Science and Environmental Politics* 7:1 (2007): 31–49.

Samantray A. en P. Pin. “Credibility of Climate Change Denial in Social Media”. *Palgrave Communications* 5:1 (2019), <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0344-4>.

Shin, F. en J. L. Preston. “Green as the Gospel: The Power of Stewardship Messages to Improve Climate Change Attitudes”. *Psychology of Religion and Spirituality* 13:4 (2021): 437-47.

Stacey, T. “Religious Repertoires of Sustainability: Why Religion Is Central to Sustainability Transitions, Whatever You Believe”. *Environmental Innovation and Societal Transitions* 50 (2024), <https://doi.org/10.1016/j.eist.2024.100821>.

Star, S.L. en J. R. Griesemer. “Institutional Ecology, ‘Translations’ and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley’s Museum of Vertebrate Zoology, 1907-1939”. *Social Studies of Science* 19:3 (1989): 387–420, <https://doi.org/10.1177/030631289019003001>.

Taylor, B. *Dark Green Religion: Nature Spirituality and the Planetary Future*. Berkeley: University of California Press, 2010.

Ter Borg, M.B. “Implicit Religion and Inter-Faith Dialogue: An Empirical Perspective”. *Implicit Religion* 1 (1998): 47–54.

Thompson, E.P. “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”. *Past & Present* 50:1 (1971): 76–136.

Veldman, R.G. “Narrating the Environmental Apocalypse: How Imagining the End Facilitates Moral Reasoning Among Environmental Activists”. *Ethics and the Environment* 17:1 (2012): 1-23, <https://doi.org/10.2979/ethicsenviro.17.1.1>.

Vu, H.T. et al., “Social Media and Environmental Activism: Framing Climate Change on Facebook by Global NGOs”. *Science Communication* 43:1 (2021): 91–115, <https://doi.org/10.1177/1075547020971644>.

Wardekker, A. et al. “Religious Positions on Climate Change and Climate Policy in the United States”. *Proceedings of Communicating Climate Change: Discourses, Mediations and Perceptions* (2008), 1–20.

Bijlage: Bestudeerde groepen:

Profile Name	Year
Milieudefensie	2009
Extinction Rebellion Nederland	2018
Mars voor Klimaat en Rechtvaardigheid	2019
GroeneKerken	2012
deklimaatwakers	2021
HIER	2011
Greenpeace Nederland	2007
Kerk en Milieu	2013
Kappen met Kolen	2022
De Klimaatcoalitie	2020
Christian Climate Action NL	2019
Fossielvrij NL	2013
Jonge Klimaatbeweging	2015
KlimaatGrootouders	2017
Climate Stewards NL	2014
Fridays For Future Nederland	2019
Climate Cleanup	2018
A Rocha Nederland	2010
KlimaatGesprekken	2017
Caring Farmers	2019
NatureTodayNL	2009
Greenchoice	2009
TransitiecoalitieVoedsel	2018
The Ocean Cleanup	2012
Urgenda	2009
Natuurmonumenten	2009
Wereld Natuur Fonds	2009
Scientists for Future NL	2019
Laudato Si' Alliantie Nederland	2022

Natuur & Milieu	2008
WECF_NL	2010
Micha Nederland	2011
Klimaatmoeders	2019
Kennisportaal Klimaatadaptatie	2017
Climategate.nl	2010
Kies voor Klimaat	2016
NationaalKlimaatPlatform	2018
Kern voor Klimaat	2021
CLINTEL.NL	2019
KlimaatVerandering	2013
Klimaatplein	2011
greenSand	2009
Klimaatadaptatie Klimaatverbond Nederland	2018
Klimaatnieuws	2009

“CLIMATE CHANGE IS COMING TO TOWN”

KERST/KLIMAATPERSPECTIEVEN IN
EXTINCTION REBELLION’S INTER-
TEKSTUELE SPEL MET *CHRISTMAS*
CAROLS

Deborah de Koning

Afbeelding 1: leden van Extinction Rebellion Arnhem zingen Climate Carols op de kerstmarkt in Arnhem op 17 december 2023. Foto gemaakt door Deborah de Koning, 17 december 2023, Arnhem.

Met zo'n 250 kraampjes en een stralende zon, trok de kerstmarkt in Arnhem op zondag 17 december mogelijk een recordaantal bezoekers. Veel mensen kwamen op deze stralende dag kerstinkopen doen. Ondanks dat het zonnetje scheen en de temperatuur wel boven de tien graden uitkwam op deze zondag, kochten ouders voor hun kinderen kerstmutsen met lichtjes daarin verwerkt. Op de markt vloei­de de wijn rijkelij­k – ook letterlijk: er vielen wat wijnfles­sen kapot doordat ze in een verantwoord papieren tasje waren verpakt dat natu­urlijk het gewicht van de zware flessen niet kon houden. Op diezelfde markt stond de prachtig verlichtte Eusebius kerk en bij de ingang van de kerk stond de uitbundig verlichtte Coca-Colakersttruck te stralen. Te midden van deze gezellige en op consumen­ti­sm­e gerichte sfeer sta ik met een kerstmuts op mijn hoofd tezamen met een tiental mensen van de Arnhemse afdeling van Extinction Rebellion “Climate Change is Coming to Town” te zingen. De haastige koper zal het nauwelijks opgevallen zijn dat het hier om op klimaatverandering gerichte aanpassingen van bestaande kerstliederen ging (elders door mij en mijn collega als *klimaatdraai* omschreven.¹). Maar wie een kerstkaart aannam (zie afbeelding 2 en 4), of naar de tekst op het bord keek, zal wellicht even aangeraakt zijn door gevoelens van angst, respect, irritatie of verwondering.

Climate Christmas: Intertekstualiteit en spelen met herkenbaarheid

De makers van de *Climate Carols* hebben bestaande kerstliederen genomen en daar op klimaatverandering gerichte thema's in verwerkt. Ze gebruiken daarbij bestaande, zeer bekende formats: de kerstliederen worden inhoudelijk aangepast en de kerstkaarten krijgen in design en tekst op klimaatverandering gerichte boodschappen. Daarnaast worden de *Climate Carols* ook in het hele land door kleine groepjes zangers opgevoerd op kerstmarkten en stations – net zoals bij “echte” *Christmas Carols*. We noemen dit proces van het aangepast gebruik van bestaande liederen, kaarten en performances respectievelijk intertekstualiteit, intermaterialiteit en interperformativiteit.² (De Koning en

¹ Deborah de Koning en Frank Bosman, “Halloween en een uitstervende ijsbeer”, gepubliceerd 31 oktober 2023, <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/halloween-en-een-uitstervende-ijsbeer-18>.
² Deborah de Koning en Frank Bosman, “Neem mijn ei, eet ervan en vergeet mij niet”: De inclusief-ecologische voorstelling ‘Herinner Ons’ als casus van de relevantie van interperformativiteit en intertekstualiteit in klimaatperformancekunst”, in *Religie en Samenleving* 19 (2024): 1–20, <https://doi.org/10.54195/RS.18297>.

Bosman 2024). De *Climate Carols* en de klimaatkerstkaarten spelen met herkenbaarheid. In dat spel van interactie ontstaat een veld van betekenissen waarin “oude” (eeuwenlange tradities die ontstaan rond het kerstverhaal) systemen van betekenisgeving opgeroepen worden en “nieuwe” betekenissen ontstaan die vervolgens met elkaar interacteren. De kerstkaarten en de tekstuele aanpassingen die gemaakt zijn door leden van Extinction Rebellion op bestaande kerstliederen en kerstkaarten tonen een aantal relevante thema's in het (Nederlandse) klimaatdebat. Wat roept de inzet van gebruik van elementen uit de (westers-christelijke) kerstraditie op wat betreft herkenbaarheid en hoe voegen nieuwe klimaat-gerelateerde thema's betekenissen toe aan het bredere veld van Kerst waar het naar verwijst?

Eco-doem scenario's in de *Climate Carols*: Heilsgeschiedenis en spelen met voorstellingsvermogen van tijd

Afbeelding 2: klimaatkerstkaart ontworpen door Extinction Rebellion Musicians voor de *Climate Carols*. De kerstman draagt een kindje door het water van een overstroming. De afbeelding speelt met het idee dat een deel van de westerse wereld in de toekomst te kampen krijgt met overstromingen zoals ook in de *Climate Carols* naar voren wordt gebracht.

Ergens in Tweeduisendachtig
In de buurt van Enschede
Drijft een pasgeboren baby
Op de golven van de zee
In de herberg was geen plaats
Want die ligt nu buitengaats

Alle duizend megastallen
Zijn door waterschade dicht
En de wijzen uit het oosten
Zoeken niet meer naar het licht
Van de ster is bovendien
Door de smog niets meer te zien

(Melodie: *Once in Royal Davids City.*)

(Tekst: in opdracht van de *Climate Carols* organisatie)

Deze *Climate Carol* speelt met het menselijk voorstellingsvermogen om ons te laten nadenken over hoe Jezus in 2080 ontvangen zou kunnen worden in ons land. Volgens dit scenario is er – net als in het kerstverhaal – nergens plek meer voor een pasgeboren baby. Ook de stallen van de dieren, die in ons land regelmatig in de uiterwaarden grazen en daar kleine stalletjes hebben, zijn er niet meer want het water heeft een deel van het land onder water gezet. Opmerkelijk is overigens de verwijzing naar een baby die op het water drijft – zoals volgens de Bijbelse traditie Mozes in een biezemandje op het water dreef toen ook in zijn tijd (net als in de tijd van de geboorte van Jezus) een gewelddadig heerser alle babyjongetjes wilde doden. Er wordt in deze *Climate Carol* in het spel van vooruitdenken vooral een doemscenario voor de toekomst geschetst. Spelen met temporaliteit is ook iets dat eigen is aan religies. Religies nodigen mensen door de verhalen en rituelen uit om terug te denken, te verbinden door de tijd heen, en voorstellingen van de toekomst te maken. Daar wordt dan een voor zover mogelijk coherent verhaal van gemaakt. De geboorte van Jezus daagt gelovigen van alle tijden uit om terug te denken (te herinneren) en vooruit te denken want de geboorte van Jezus is namelijk deel van een zogenaamd groter heilsplan van God dat zich in de toekomst nog verder gaat ontfouwen.

In het klimaatdiscours wordt ook veel gespeeld met het voorstellingsvermogen van mensen om voorbij het huidige tijdsmoment te denken. Klimaatrechtvaardigheid gaat over verantwoordelijkheid nemen in het hier en nu voor andere mensen en mede-natuur maar ook voor toekomstige generaties. Een lied dat gaat over de geboorte van Jezus zo'n tweeduizend jaar geleden – als onderdeel van een groter plan (van God) met de wereld – helpt om het menselijk voorstellingsvermogen aan te spreken met de vraag: hoe zou Jezus in 2080 in ons land ontvangen (kunnen) worden? Daarbij worden vooral de erbarmelijke omstandigheden van de geboorte van Jezus/een baby en het belang van (veranderende) natuur elementen daarin, uitgelicht.

Ecologisch-inclusief: Medenatuur komt terug met Kerst

Het traditionele kerstverhaal en de kersttraditie bieden vele mogelijkheden tot een interpretatie waarbij naast de mens ook mede-natuur onderdeel uitmaakt van het geboorteverhaal van Jezus (en daarmee het zogenaamde bredere heilsplan van God met de wereld). Volgens de christelijke traditie zou Jezus geboren zijn in een stal, tussen de dieren. De dieren zijn eigenlijk de eerste getuigen van dit wonder. Daarnaast zou God de elementen hebben ingezet om de weg te wijzen naar de kribbe, namelijk een ster boven de stal die de wijzen de weg wees naar het kindje Jezus. Ook zou de lucht zich geopend hebben en engelen gezongen hebben over de vrede die God in Jezus brengt. De klassieke versie van *Midden in de winternacht* gaat uitgebreid in op de roep en betrokkenheid van mede-natuur in de kerstnacht waarin Jezus geboren zou zijn. Natuurfenomenen wijzen naar het wonder.

Midden in de winternacht

1. Midden in de winter heeft
Een partij gewonnen
Die 't klimaatprobleem ontkent
Met onjuiste bronnen
Elke vogel heeft verdriet,
Mens toch, waarom ziet gij niet?
Als het oerwoud sterft,

Als de oogst bederft,
Is het klaar, met de mens, zijn we
straks verloren
Zing en laat je horen!

2. Ook in deze barre tijd
Fonkelen er sterren
In de hemel, in het hart
Houdt de hoop ons sterk
Elke vogel zingt een lied
Over wat de aarde biedt
Luister naar de gaai, luister naar de
spreeuw,
Naar de merel, de ekster,
Omarm hun charme
Laat je hart verwarmen.

3. Laten we nu met elkaar
Strijden voor een toekomst
Rijk aan zuurstof en aan groen,
Die ons allen toekomt!
Elke burger, doe nu mee!
Wees de golven in de zee
Voer een actie hier, voer een actie
daar
Trek met ons, aan de bel,
Trek je eigen sporen
Laat je stemmen horen!

(XR Climate Carols versie)

Tekst door rebel Judith Wesselius & rebel Clara Mak

De *Climate Carols* variant op dit lied laat heel uitgebreid de mede-natuur aan het woord die – net als in het kerstverhaal – de mens de weg moet wijzen. De muziekinstrumenten – bel, trom en beltrom – zijn nu de gaai, de spreeuw, de

merel en de ekster geworden. Zij wijzen ons op kwetsbaarheid (ze zijn verdrietig omdat het oerwoud sterft), schoonheid (loflied op wat de aarde biedt) en menselijke verantwoordelijkheid (luister naar de vogels en kom in actie). Het kindje Jezus is weg uit het lied en ingewisseld voor het wonder van de aarde. Maar tegelijkertijd bouwt het lied wel verder op de relevantie van de (openbarende) functie van mede-natuur en werpt daarmee een ecologisch inclusief licht terug op het traditionele christelijke kerstverhaal.

Afbeelding 3: bord met een deel van de liedteksten van de *Climate Carols* van *Extinction Rebellion*. Foto gemaakt door Deborah de Koning, 17 december 2023, Arnhem.

Wie redt wie? Menselijke verantwoordelijkheid in de *Climate Carols*

Waar de boodschap van kerst in het christendom gaat over God die als Jezus incarneert om de wereld te redden, is het in het klimaatdebat vooral de mens die opgeroepen wordt om de wereld te redden. Die oproep doet de mens aan zichzelf door signalen te interpreteren. De *Climate Carol* die hierover gaat is de volgende:

1. Wij zijn de grootvervuilers, rapapapam
Wij stoten uit voor tien, parapapapam
Met veel belastingvoordeel, rapapapam
Zo gaan wij eeuwig door, parapapapam, rapapapam, rapapapam
Maar Moeder Aarde roept; Parapapapam
Kom met een plan!

2. En ziet; het volk staat op, parapapapam
Zij komen in verzet, parapapapam
En tot ons groot ontzet, parapapapam
Wordt ons kantoor bezet, parapapapam, rapapapam, rapapapam
Want Moeder Aarde roept; Parapapapam
Kom met een plan!

3. Zou het dan moog'lijk zijn, parapapapam
Een wereld zonder pijn, parapapapam
Waar iedereen gedijt, parapapapam
Het is de hoogste tijd, parapapapam, rapapapam, rapapapam
Klimaatrechtvaardigheid
Voor iedereen
Op onze planeet

Uitvoering door Extinction Rebellion Arnhem van de Climate Carol 'Wij zijn de grootvervuilers, rapapapam' op de wijs van Little Drummer Boy. Opname gemaakt door Deborah de Koning, 17 december 2023, Arnhem.

In de originele *Christmas Carol* "Little Drummer Boy" is het een jongetje dat in de wieg van Jezus kijkt en zich als een kind verwondert. Hij heeft niks te brengen dan een klein muziekinstrument (een trommel) en baby Jezus lijkt aan de eenvoud plezier te ontleen want die lacht naar de jongen. De eenvoud van de jongen reflecteerde de eenvoud van baby Jezus. De *Climate Carol* op de wijs van "Little Drummer Boy" houdt ook een spiegel voor, namelijk dat wij onderdeel zijn van de vervuilers. In plaats van Jezus, is het Moeder Aarde die hier terug reflecteert op ons. Als wij haar stem verstaan (door de klimaatrampen die in andere *Climate Carols* naar voren komen) horen we daarin ons eigen verlangen naar een betere wereld voor iedereen. Die spiegel die de Aarde ons voorhoudt is overigens een weergave van onze menselijke projectie: Volgens deze *Climate Carol* doet de Aarde een beroep op ons. Daarvoor hebben wij mensen de Aarde antropomorf gemaakt: moeder Aarde roept tot ons. In het bredere klimaatdiscours komt deze beeldspraak vaker terug: de Aarde klaagt ons aan, ze roept, ze schreeuwt (De Koning 2024).

Climate Christmas gaat wel om hoop, maar de hoop komt niet uit de hemel maar van de aarde. De hoop is van de mens die de aarde kan maken of breken terwijl de (door ons antropomorf gemaakte) Aarde de boodschapper is die ons aanmoedigt redders te zijn in een tijd van "Climate Change is Coming to Town".³

³ Deze licht gewijzigde bijdrage is op 18 december 2023 verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/climate-change-is-coming-to-town-20> en is gebaseerd op veldwerk verricht door de auteur (Deborah de Koning) op 17 december 2023 te Arnhem. Dank gaat hierbij uit naar de *Climate Carol* groep van Extinction Rebellion en de Arnhemse afdeling van Extinction Rebellion Nederland.

Afbeelding 4: klimaatkerstkaart ontworpen door Extinction Rebellion Musicians om uit te delen tijdens opvoeringen van de *Climate Carols*. In plaats van het weghalen van bomen voor het gebruik van kerst worden kerstbomen geplant.

Bronnen

Koning, de, D. en F. Bosman. “Neem mijn ei, eet ervan en vergeet mij niet’: De inclusief-ecologische voorstelling ‘Herinner Ons’ als casus van de relevantie van interperformativiteit en intertekstualiteit in klimaatperformancekunst”. *Religie en Samenleving* 19 (2024): 1–20, <https://doi.org/10.54195/RS.18297>.

Koning, de, D. en F. Bosman. “Halloween en een uitstervende ijsbeer”. Gepubliceerd 31 oktober 2023: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/halloween-en-een-uitstervende-ijsbeer-18>.

BREEKT VERSPILLING HET VASTEN?

EEN REFLECTIE OP DE RELATIE TUSSEN
RAMADAN EN KLIMAATVERANDERING

Ömer F. Gürlesin

https://doi.org/10.56675/9789403888224_4

De filosofische grondslagen van het vasten kunnen worden teruggevoerd op verschillende religieuze en culturele tradities. Het is mogelijk om te stellen dat vastenpraktijken in de Abrahamitische religies enige overeenkomsten vertonen met de ideeën van Plato, de oude Griekse filosoof. Plato geloofde dat het lichaam en zijn verlangens obstakels waren voor het streven naar waarheid en wijsheid, en dat de ziel alleen haar hoogste potentieel kon bereiken door zich los te maken van materiële genoegens en zich te richten op spirituele zaken. Hij pleitte voor ascetische praktijken zoals vasten, als een middel om de ziel te zuiveren en haar voor te bereiden op de contemplatie van goddelijke realiteiten.

Op vergelijkbare wijze wordt vasten in de Abrahamitische religies vaak beschouwd als een middel tot spirituele zuivering en discipline, en als een manier om de verleidingen van het lichaam te overwinnen en te focussen op het goddelijke. Door zich gedurende een bepaalde periode te onthouden van voedsel, drinken en andere fysieke behoeften worden individuen aangemoedigd

om zelfbeheersing, zelfreflectie, nederigheid en mededogen te ontwikkelen en om een diepere verbinding met het goddelijke te creëren.

Vasten in de islamitische filosofie

In de context van de islamitische filosofie wordt het vasten tijdens de maand Ramadan beschouwd als een middel om *taqwa* (God-bewustzijn) te bereiken en zelfbeheersing, nederigheid en mededogen te ontwikkelen. De Koran stelt dat het vasten is voorgeschreven aan gelovigen om “vroomheid te bereiken” en hun zielen te zuiveren (2:183). Vasten wordt ook gezien als een manier om mee te leven met de armen en behoeftigen en om dankbaarheid en waardering te vergroten voor de zegeningen van het leven.

Eén van de meest invloedrijke filosofen in de islamitische traditie, Al-Farabi, schreef uitgebreid over de deugden van vasten en de rol ervan bij de ontwikkeling van moreel karakter. Hij betoogde dat vasten helpt om de wilskracht te versterken en de verlangens van het lagere zelf (*nafs*) te overwinnen, die kunnen leiden tot egoïsme, hebzucht en onrechtvaardigheid. Door zelfbeheersing en discipline te beoefenen, kan men een gevoel van afstandelijkheid van wereldse genoegens cultiveren en een diepere verbinding met het goddelijke tot stand brengen.

Het kan worden betoogd dat vasten, door individuen aan te moedigen om zich bewust te zijn van hun consumptiegewoonten en verspilling te verminderen, waarden zoals matiging, zelfbeheersing en discipline bevordert, die kunnen leiden tot meer milieubewust gedrag. Daarom heeft vasten het potentieel om te dienen als een middel voor zowel spirituele als milieugroei.

Ervaringen met het vasten tijdens de Ramadan

Een focus uitsluitend op intellectuele geschiedenis kan de geleefde ervaringen van alledaagse religie over het hoofd zien. Daarom wil ik hier enkele voorlopige observaties aanbieden over hoe moslims in Nederland de Ramadan in hun

dagelijks leven praktiseren op basis van mijn lopend onderzoek, en ik hoop gedetailleerdere bevindingen te delen in de nabije toekomst.

De Ramadan is de meest breed beoefende religieuze praktijk onder moslims. Degenen die andere religieuze praktijken verwaarlozen, geven tijdens deze heilige maand vaak prioriteit aan vasten. In mijn eerder onderzoek onder Turks-Nederlandse moslims heb ik vastgesteld dat deelname aan het vasten tijdens de Ramadan kan oplopen tot 70%. Tijdens de Ramadan is er een aanzienlijke toename van sociale solidariteit en mensen geven meer uit aan liefdadigheid en *zakat* (verplichte aalmoes in de islam, bedoeld als herverdeling van welvaart) voor degenen in nood. Moskeeën en andere islamitische instellingen dragen bij aan deze sociale solidariteit door grootschalige *iftar*-maaltijden te organiseren. Het gebruik van wegwerpservies tijdens *iftar*-maaltijden die worden georganiseerd door moskeeën en andere islamitische instellingen is echter in de afgelopen jaren toegenomen, wat leidt tot zorgen over milieuduurzaamheid. Bovendien wordt soms overtollig voedsel bereid voor deze maaltijden vanwege het onzekere aantal deelnemers, wat kan leiden tot voedselverspilling en verdere milieudegradatie kan veroorzaken.

De kosten van de keuken nemen ook toe tijdens de Ramadan. Hoewel vasten de voedselconsumptie beperkt tot slechts twee maaltijden per dag (*iftar* en *suhoor*), geven onze eerste observaties aan dat zeven van de tien mensen een stijging van de keukenkosten rapporteren tijdens de Ramadan, terwijl drie geen verandering melden. Bovendien neemt het aantal geserveerde gerechten tijdens *iftar*-maaltijden vaak aanzienlijk toe, waarbij de typische 3-4 gerechten worden uitgebreid naar 5-7 gerechten, inclusief extra salades, desserts en andere items. Dit kan verder bijdragen aan voedselverspilling en overmatige consumptie tijdens de Ramadan. Bovendien dragen bijeenkomsten voor *iftar*-maaltijden met uitgebreide familie en vrienden bij aan de toename van voedselconsumptie tijdens de Ramadan. Deze verhoogde voedselconsumptie leidt tot een aanzienlijke toename van energieproductie, omdat er meer tijd in de keuken wordt doorgebracht. Acht op tien mensen melden dat ze tijdens Ramadan aanzienlijk meer tijd in de keuken doorbrengen.

Het vasten tijdens de Ramadan houdt in dat men gedurende gemiddeld 14-15 uur tussen *suhoor* en *iftar* geen eten en drinken tot zich neemt. Echter kan het avondmaal tijdens de Ramadan een periode van overdaad zijn, waarbij mensen een grotere hoeveelheid voedsel consumeren dan normaal. Dit kan leiden tot overconsumptie van eenvoudige koolhydraten en andere voedingsmiddelen tijdens de eerste maaltijd na het breken van het vasten, met mogelijk gewichtstoename tot gevolg. Helaas is gewichtstoename een veelvoorkomend probleem tijdens de Ramadan, ondanks het beoogde doel van deze maand, waarbij drie van de tien mensen aangeven hiermee te kampen te hebben.

Als onderdeel van ons onderzoek hebben we interviews gehouden met markteigenaren in Den Haag, waar meer dan 50% van de klantenbasis moslim is, om te onderzoeken hoe de aankoopgewoonten van moslimconsumenten tot uiting komen in de verkoop. Op basis van de informatie die we uit deze interviews hebben verzameld, was er tijdens de eerste week van de Ramadan een gemiddelde toename van 70% in de verkoop van droge voeding in vergelijking met andere maanden, gevolgd door een toename van 50% in vleesproducten. De consumptie van voedingsmiddelen zoals druiven en watermeloen zag ook een toename van 50% in vergelijking met andere maanden. De grootste toename werd gemeld voor dadels, waarbij de verkoop tot vijf keer hun gebruikelijke hoeveelheid toenam. De initiële enorme toename tijdens de eerste week van de Ramadan nam af tot een gemiddelde toename van 20% in het algemeen tegen de derde week, maar steeg weer voor het Ramadanfeest (einde Ramadan). Er werd ook gemeld dat er een significante toename was van maximaal 100% in de verkoop van vleesproducten vóór het Ramadanfeest.

Op basis van onze observaties en nieuwe informatie die is verzameld uit interviews met markteigenaren, blijkt dat het oorspronkelijke doel van de Ramadan, namelijk het bevorderen van een eenvoudiger levensstijl en het verminderen van voedselconsumptie, niet volledig wordt bereikt. Ondanks de toename van sociale solidariteit en liefdadigheid tijdens deze periode, is er nog steeds een aanzienlijke toename van verspilling en consumptie. Dit gaat in tegen het doel van de heilige maand en wekt zorgen op over duurzaamheid en milieueffecten. Het is daarom belangrijk om kritisch te kijken naar de culturele praktijken rondom de Ramadan.

Reflecties voor *Itikaf*¹

In tegenstelling tot wat Farabi beweerde, helpt vasten op deze manier niet om wilskracht te versterken en de verlangens van het lagere zelf te overwinnen. In plaats daarvan dient het alleen om die verlangens uit te stellen tot de avond. Helaas geloof ik niet dat de artikelen die tijdens deze maand veelvuldig worden gepubliceerd over wat moslims kunnen doen om klimaatverandering tegen te gaan tijdens de Ramadan, een significant effect hebben. Om berouw te tonen voor een fout, moet een gelovige eerst erkennen en toegeven dat zijn of haar acties verkeerd waren en een zonde vormden. Echter, in de context van de Ramadan, realiseren veel moslims zich misschien niet dat hun acties, zoals verspilling, ingaan tegen de geest van de heilige maand. Als gevolg daarvan voelen ze mogelijk geen behoefte om zich voor deze acties te berouwen.

Een van de belangrijkste redenen hiervoor is dat de islam in het algemeen, en Ramadan in het bijzonder, vaak op juridisch niveau worden benaderd, waarbij hun ethische doelen worden verwaarloosd. Om dit te illustreren, citeer ik de beroemde islamitische filosoof en theoloog Al-Ghazali, die leefde in de 11e eeuw, uit zijn boek *Revival of Religious Sciences* (Ihya Ulum Al-Din), waarin hij het vasten als volgt definieert:

Het vasten van het algemene publiek (*‘awāmm*) houdt in dat men zich onthoudt van het bevredigen van de eetlust en de lust voor seks. Het vasten van de selecte weinigen (*khawāss*) is om de oren, ogen, tong, handen, voeten en andere zintuigen vrij te houden van zonde.

Een mogelijke reden voor het gebruik van de termen *algemeen publiek* en *selecte weinigen* in Al-Ghazali's definitie van vasten is om het publiek aan te moedigen de ethische principes van “de selecte weinigen” over te nemen, om zelf meer elite moslims te worden. Met andere woorden, hij wilde laten zien dat de voorschriften van de *Shari‘a* de basis kunnen vormen van een zinvol en ethisch leven wanneer ze worden gecombineerd met de inzichten van de soefi's. Voor Al-Ghazali waren soefisme en spiritualiteit belangrijk als morele krachten, zowel voor het voortbrengen van moreel karakter als voor het verdiepen van het begrip van de *Shari‘a*.

¹ Periode van spirituele afzondering in een moskee, meestal tijdens de ramadan.

Tegenwoordig wordt de Ramadan vaak gereduceerd tot een puur fysieke en juridische praktijk zonder spirituele diepgang, waardoor het voor moslims moeilijk wordt om voldoende gevoeligheid te ontwikkelen voor de natuur, het milieu en het groeiende probleem van klimaatverandering. Tijdens de laatste tien dagen van de Ramadan, waarin *Itikaf* wordt geobserveerd, hebben moslims de gelegenheid om fundamentele vragen te overdenken en de bedoeling van Ramadan en vasten te heroverwegen, hun ethische verantwoordelijkheden als individuen binnen dit kader te overwegen, en zich af te vragen of verspilling het vasten niet verbreekt.²

² Deze licht gewijzigde bijdrage is op 20 april 2023 verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/breekt-verspilling-het-vasten-5>.

EEN (KLIMAAT)RITUEEL ZEGT MEER DAN DUIZEND WOORDEN

AARDE BEN JE EN TOT AARDE ZUL JE
TERUGKEREN

Deborah de Koning

https://doi.org/10.56675/9789403888224_5

Terwijl de koplampen van een stilstaande kolentrein een doordringende blik over het spoor werpen, steekt een groep van zo'n veertig mensen op Aswoensdag (22 februari 2023) dapper met hun spullen het spoor over. De meeste mensen zijn niet met lege handen gekomen. Sommigen hebben in de traditie van Kappen met Kolen – een organisatie die maandelijks een trein blokkeert om hun ongenoegen over het gebruik van fossiele brandstoffen kenbaar te maken – een klein kartonnen protest bordje gemaakt: “Act now – Quit Coal” (zie afbeelding 1). Naast de gebruikelijke protestbordjes, spandoeken en zelfgemaakte veganistische spekkoeke, zijn er dit keer rituele objecten meegenomen: een antieke aardappellemmer die als vuurkorf gaat dienen, gedroogde palmtakken van Palmzondag van vorig jaar, en een schaal om de as te mengen met olie zodat deze op de voorhoofden of handen van aanwezigen kan worden aangebracht.¹

¹ Soms wordt de as gemengd met water, maar vermoedelijk betrof het hier olie, zodat de as daadwerkelijk goed blijft plakken.

Afbeelding 1: klimaatactivist met askruisje op het voorhoofd blokkeert de trein door op het spoor te zitten. Foto: Deborah de Koning, Amsterdam, 22 april 2023.

De viering begint met een introductie van het thema *Aarde*: we vieren dat we aarde zijn en dat we tot de aarde terugkeren. Het volgende element begint wat onwennig: het is de eerste keer dat Aswoensdag op/naast een spoor wordt gevierd en sommige deelnemers doen voor het eerst aan een klimaatactie mee. Na een kort welkom, gaat een geluidsversterker aan en worden we uitgenodigd met ons lichaam mee te bewegen op de muziek “earth my body, water my blood, air my breath, fire my spirit”. Een deel van de deelnemers gaat er volledig in op, een ander deel kijkt uit naar de wat rustigere onderdelen van de viering zoals de schriftlezing uit Jesaja 58:1-12. Andere elementen van de liturgie betreffen een reflectie gebaseerd op het werk van de Keniaanse milieu- en politiek activist dr. Wangari Muta Maathai, een verzetslitanie, enkele Taizé-liederen, een klimaatlied (*bella ciao*) en een ecologisch Onzevader/moeder van Cláudio Carvalhaes.²

² Claudio Carvalhaes, “Ecological Lords Prayer”, 10 juni 2021, geraadpleegd op 31 maart 2023, <https://www.claudiocarvalhaes.com/blog/ecological-lords-prayer-claudio-carvalhaes>.

Bij het naderen van het einde van de viering, gebeurt er iets – wellicht het hoogtepunt van de liturgie – waar ik in deze bijdrage verder op in wil gaan: het *opleggen* van een askruisje. In de antieke aardappelemmer worden de palmtakken (geschonken door een abdij) van vorig jaar aangestoken. Een pastor uit Amsterdam spreekt de zegen uit over de as waarbij ze benadrukt dat we stof zijn en tot stof zullen terugkeren. Vervolgens wordt de as gemengd met olie en gaat ze rond om askruisjes op de voorhoofden van mensen te tekenen met haar vinger (wie niet wil, kan de armen voor de borst kruisen). Ze spreekt daarbij een variant uit van de bekende woorden: “aarde ben je, tot aarde keer je terug”. Zowel de mensen die door de politie naar de parkeerplaats zijn gestuurd (een “vrijplaats” om niet gearresteerd te worden) als de mensen die op het spoor zitten (waar zij ook “vieren”) krijgen een askruisje.

Aswoensdag luidt de veertigdagentijd in die voorafgaat aan Pasen. Aswoensdag valt 46 dagen voor Pasen – de zondagen worden niet meegerekend in de telling om aan 40 dagen te komen. Katholieken ontvangen het askruisje op die dag tijdens de eucharistieviering. De “palmtakken of andere gezegende takken van het vorig jaar worden gezegend” (dit mag binnen de katholieke traditie alleen door een bisschop of priester gebeuren) en een diaken, bisschop of priester legt de as op. De zegening en oplegging van de as kunnen ook buiten de eucharistieviering plaatsvinden. Wel wordt aanbevolen een viering van het Woord vooraf te laten gaan. Het gaat in het ritueel om het besef van een boetvaardig hart. De mens erkent de eigen broosheid en sterfelijkheid.³

³ Nationale Raad voor Liturgie, “Aswoensdag”, 22 februari 2023, geraadpleegd op 11 februari 2025, <https://rkliturgie.nl/liturgische-catechese/aswoensdag>.

Afbeelding 2: uitnodiging voor de Aswoensdagviering op het spoor in Amsterdam.
Bron: <https://noelhuis.nl/aswoensdag-2023-kappen-met-kolen>, geraadpleegd op 18 februari 2025.

De tekst “aarde ben je, tot aarde keer je terug” die tijdens de viering centraal stond, kent een lange traditie. De tekst komt uit het Bijbelboek Genesis 3:19 waar staat “stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeren”. Deze tekst zou volgens de christelijke traditie door God uitgesproken zijn alvorens de mens als straf op de zonde het paradijs moest verlaten.⁴ De uitnodiging voor de Aswoensdagviering op het spoor, legde de nadruk op sterfelijkheid en boetvaardigheid (zie afbeelding 2). Boetedoening is ook nog steeds een centraal element in de liturgie van Aswoensdag en vaak wordt er uit het Bijbelboek Joël gelezen waarin een oproep tot vasten en inkeer wordt gedaan om naderend onheil af te wenden. Boetvaardigheid is ook een centraal element geworden in de protestantse viering van Aswoensdag. Werd Aswoensdag in ons land eerder vooral gevierd door katholieken, nu lijken andere kerken in toenemende mate een interesse te tonen in dit ritueel. In de protestantse liturgie van Aswoensdagviering wordt aangegeven dat degene die de as oplegt, kan kiezen uit de volgende woorden: “Bekeert u en gelooft het Evangelie” of “Gedenk mens, dat gij stof zijt en tot stof zult wederkeren”.

Genesis 3:19 lijkt in de context van de huidige klimaatcrisis nieuw momentum te krijgen. In de beginfase van de institutionalisering van het ritueel van Aswoensdag (circa 9e eeuw) was de connectie van de as overigens ook sterk gerelateerd aan het element aarde; de aarde die gerespecteerd werd en waar men in het dagelijks leven afhankelijk van was.⁵ Dit jaar werd het ritueel van Aswoensdag bij een kolenspoor in de buurt van Amsterdam Sloterdijk een klimaatritueel. De viering was een gezamenlijk initiatief van Christian Climate Action en Kappen met Kolen. Bewoners van het Noëlhuis in Amsterdam leverden een belangrijke bijdrage daaraan. Maar ook in Londen hebben geestelijken van de anglicaanse kerk samen met Christian Climate Action op verschillende plaatsen Aswoensdag gevierd in de buitenlucht als protest tegen de West Crumbia kolenmijn. Hoewel Sylvia Sweeney niet met concrete voorbeelden van vieringen van Aswoensdag komt, wijst zij op “het rijke karakter” van dit ritueel voor ecofeministen door de focus op sterfelijkheid: het ritueel van Aswoensdag schept de mogelijkheid voor ecofeministen om de dualismen tussen de mens en de natuurlijke wereld (dominant in de patriarchale samenlevingen), het spirituele

⁴ Hanna Rijken, “Aswoensdag, van palmtakje tot kruis”, geraadpleegd op 31 maart 2023, <https://www.theologie.nl/blogs/aswoensdag-van-palmtakje-tot-kruis>.

⁵ Sylvia S. Sweeney, *An Ecofeminist Perspective on Ash Wednesday and Lent* (New York: Peter Lang, 2010), 83.

en het fysieke, het tijdelijke en het eeuwige kritisch onder de loep te nemen en daartegenover de mens als geworteld in de natuur te benadrukken.⁶

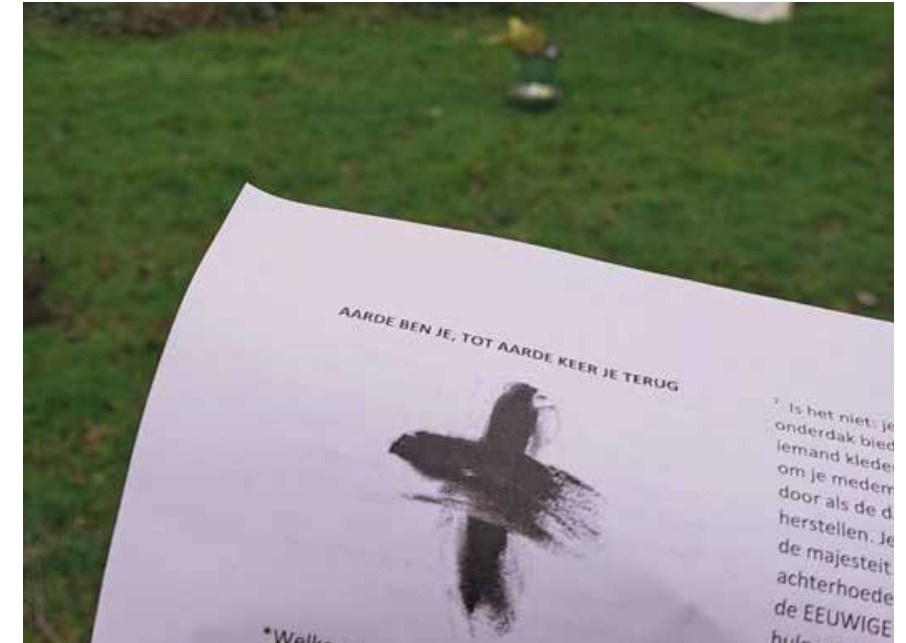
Het unieke aspect van de Aswoensdagviering is dat het ritueel mens en aarde samenbrengt. Christelijke ecotheologische boeken tillen regelmatig een tipje van de sluier op van hoe we de (verstoorde) relatie tussen mens en aarde kunnen zien. Zo schrijft Tjirk van der Ziel in *Groen en Solidair* over rentmeesterschap:

In het Genesisverhaal wordt de mens pas mens als er twee mensen zijn, man (isj) en vrouw (isja). Die mens (Adam) staat weer in relatie met de aarde waaruit hij is voortgekomen (adamah), en met de Schepper als diens beeld en gelijkenis. Kortom, de wereld draait niet om ons, maar wij staan in relatie tot onze omgeving en tot dat wat ons overstijgt.⁷

In *Groene Theologie* stelt Trees van Montfoort: “We zijn schepselen voortgekomen uit de aarde, en net als dieren en planten kostbaar in Gods ogen” en “God schept en redt de hele aarde, waar mensen een belangrijk onderdeel van zijn.”⁸ Voorzichtig worden pogingen gedaan om de mens theologisch bekeken als integraal onderdeel van de schepping, natuur of de aarde te zien. Toch lezen we al te vaak over een subject-en-objectscheiding wanneer het Scheppingsverhaal wordt aangehaald: Wij (mensen) moeten zorgen voor de aarde, wij moeten onze verantwoordelijkheid nemen ten opzichte van de aarde. De mens is steeds het subject, de aarde het object. En wat ik soms hoor onder klimaatactivisten die zich door oosterse religies laten inspireren – namelijk “ik ben de aarde” – lijkt binnen de christelijke ecotheologie toch een paar mijlen te ver te zijn.

Hoe wordt de eenheid van de mens met de aarde nu gerealiseerd in dit ritueel? Het Aswoensdag-ritueel doet iets wat woorden niet kunnen. Jan Koster stelt onder meer dat rituelen zich onderscheiden van taal omdat rituelen voornamelijk gaan over de menselijke ervaring van identiteit waarbij emoties worden

aangesproken.⁹ Tineke Nugteren schrijft over de esthetische, emotionele, fysieke en zintuiglijke ervaringen die rituelen oproepen.¹⁰ Het ontvangen van de as en het zitten op het spoor laat de deelnemers zintuiglijk hun eenheid met de aarde ervaren. De as verbindt zich met het lichaam en dringt door in de poriën. De deelnemers worden zich bewust van hun vergankelijkheid – zij zien ook de takken die verbrand worden in de emmer (zie afbeelding 3) – en (daardoor) de vergankelijkheid die zij delen met de aarde.

Afbeelding 3: deel van de liturgie van de Aswoensdagviering met het verbranden van de palmtakken op de achtergrond. Foto: Deborah de Koning.

De fysieke belichaming hiervan wordt tijdens de viering nog concreter voor hen die op het spoor gaan zitten in een daad van ongehoorzaamheid om de

⁶ Sweeney, *An Ecofeminist Perspective*, 168.

⁷ Tjirk van der Ziel, “Rentmeesterschap – worstelen met een weerbarstige term”, in: Elisabeth Hense & Tjirk van der Ziel, T. (red.), *Groen en solidair: 36 kerken en kloosters in Nederland* (Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2022), 131.

⁸ Trees van Montfoort, *Groene Theologie* (Middelburg: Skandalon, 2019), 141, 255.

⁹ Jan Koster, “Ritual Performance and the Politics of Identity: On the Functions and Uses of Ritual”, *Journal of Historical Pragmatics* 4 (2003): 211, <https://doi.org/10.1075/jhp.4.2.05kos>.

¹⁰ Tineke Nugteren, “Sensing the ‘Sacred’? Body, Senses and Intersensoriality in the Academic Study of Ritual”, *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 29 (2013), 56.

winning van fossiele brandstoffen tegen te gaan: hun lichamen raken de gebroken takken en droge bladeren tussen het spoor. Voor de zeventien mensen die gearresteerd worden, gaat de viering verder in de cel. Eén van de mede-organisatoren die zelf gearresteerd werd, benadrukte dat degenen die werden opgepakt zich net als Jezus aan vervolging blootstellen.¹¹ Het jezelf geweldloos laten wegvoeren naar een arrestantenbus aan het begin van de veertigdagen-tijd is een intense zintuiglijke en zingevende ervaring die niet alleen mens en aarde in ritueel verbindt; door herinterpretatie (en daadwerkelijke uitvoering) van centrale gebeurtenissen en rituelen uit het christendom verbindt deze Aswoensdagviering op unieke wijze aarde, mens én religie.

Terwijl de arrestanten worden afgevoerd, rijdt de trein door. Ook het askruisje op het voorhoofd vervaagt in de loop van de dag; maar de ervaring van het ritueel blijft. De ervaringsdimensie van het ritueel, is geschreven als een onvergankelijk teken op de voorhoofden van de klimaatactivisten.¹²

Bronnen

Carvalhaes, C. “Ecological Lords Prayer”. Geraadpleegd op 31 maart 2023, <https://www.claudiocarvalhaes.com/blog/ecological-lords-prayer-claudio-carvalhaes/>.

Koster, J. “Ritual Performance and the Politics of Identity: On the Functions and Uses of Ritual”. *Journal of Historical Pragmatics*, 4: 2 (2003), 211–248, <https://doi.org/10.1075/jhp.4.2.05kos>.

Montfoort, van, T. *Groene Theologie*. Middelburg: Skandalon, 2019.

Nationale Raad voor Liturgie. “Aswoensdag”. Geraadpleegd op 31 maart 2025, [Rkliturgie.nl. https://rkliturgie.nl/liturgische-catechese/aswoensdag](https://rkliturgie.nl/liturgische-catechese/aswoensdag).

¹¹ Informele conversatie met mede-organisator aswoensdagviering, 4 april 2023.

¹² Deze licht gewijzigde bijdrage is op 6 april 2023 verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-klimaat-ritueel-zegt-meer-dan-duizend-woorden-aarde-ben-je-en-tot-aarde-zul-je-terugkeren-1>.

Nugteren, A. “Sensing the ‘Sacred’? Body, Senses and Intersensoriality in the Academic Study of Ritual”. *Jaarboek Voor Liturgie-Onderzoek*. Vol. 29 (2013), 49-65.

Rijken, H. “Aswoensdag: Van Palmtakje tot Kruis”. Geraadpleegd op 31 maart 2023, <https://www.theologie.nl/blogs/aswoensdag-van-palmtakje-tot-kruis/>.

Sweeney, S.S. *An Ecofeminist Perspective on Ash Wednesday and Lent*. New York: Peter Lang Group, 2010.

Ziel, van der, T. “Rentmeesterschap – worstelen met een weerbarstige term”. In: E. Hense & T. van der Ziel (red.), *Groen en solidair: 36 kerken en kloosters in Nederland*. Heeswijk-Dinther: Berne Media, 2022, 128-131.

II.

RELIGIEUZE

VOCABULARIA EN

BEELDVORMING IN HET

KLIMAATDISCOURS

“ALS JE NIKS DOET IS HET STRAKS ECHT TE LAAT”

RELIGIEUZE VOCABULARIA IN HET DISCOURS OVER KLIMAATVERANDERING

Caroline Vander Stichele

https://doi.org/10.56675/9789403888224_6

Op 31 mei 2024 vond op de Zuidas in Amsterdam een Klimaatmars plaats. Speciaal voor die gelegenheid schreef Aafke Romeijn een strijdlied getiteld *Failliet*. De eerste strofe en het refrein gaan als volgt:

Alles smelt, alles brandt
Volgens jou is er niks aan de hand
Jij hebt geld en de macht
Alles valt terwijl jij rustig wacht
Al die mooie woorden
Geloven we niet meer
Wij willen actie zien dit keer.

Jij vervuilt en verdient maar
Wij betalen de prijs
Groei eens gauw een geweten
Is onze enige eis.

Stop met al dat vergaderen
Er is genoeg gepraat

Als je niks doet is het straks echt te laat.

De deelnemers werden door de organisatoren opgeroepen om het lied voorafgaand aan de mars alvast in te oefenen. Tekst en geluid zijn te vinden op de website van de Klimaatcrisis Coalitie en op YouTube.¹ De oproep verscheen ook op het sociale mediakanaal X van Klimaatmars, voorzien van een videofragment dat eindigt op de laatste regel van het refrein: ‘Als je niks doet is het straks echt te laat.’ Anders dan op de website en YouTube is in het fragment niet de zangeres zelf te zien, maar wisselende beelden van bosbranden, tornado’s en overstromingen om deze alarmerende boodschap kracht bij te zetten (zie afbeelding 1).²

Deze voorstelling van zaken maakt deel uit van een breder maatschappelijk discours over klimaatverandering en zoals dit voorbeeld laat zien bestaat dit discours niet alleen uit taal, maar ook uit beeld en geluid. De “vocabulary” die binnen dit discours functioneren omvatten dus zowel talige als audiovisuele elementen.

In deze bijdrage wil ik met name dieper ingaan op de manier waarop Nederlandse actiegroepen rond klimaatverandering religieus geïnformeerde vocabulary inzetten op hun sociale media (websites, Facebook, X, Instagram en YouTube). Omdat het christendom in de Nederlandse context het meest prominent aanwezig is, besteed ik daarbij vooral aandacht aan christelijke vocabulary. Meer concreet heb ik de sociale media van zowel seculiere als expliciet christelijke actiegroepen met betrekking tot klimaatverandering onderzocht.³

- 1 Zie Klimaatmars, “Alles over het klimaatlied!”, geraadpleegd op 16 maart 2026, <https://klimaatmars.nl/klimaatlied/>; Klimaatmars, “Aafke Romeijn - Failliet (Klimaatmars 2024)”, 11 mei 2024. De Klimaatcrisis Coalitie is een samenwerkingsverband van Oxfam Novib, Fridays For Future, Greenpeace, Extinction Rebellion, Fossielvrij NL, Milieudefensie en DeGoedeZaak. Het lied is gebaseerd op de melodie van het nummer *Flowers* van de Amerikaanse zangeres en actrice Miley Cyrus.
- 2 Screenshot YouTube-Video, 2:20, https://www.youtube.com/watch?v=qvrTe7TXi_E.
- 3 De onderzochte actiegroepen zijn: Milieudefensie, Greenpeace NL, Jonge klimaatbeweging, Fossielvrij NL, Extinction Rebellion, Fridays for Future, Christian Climate Action, Youth for Climate, Grootouders voor het klimaat, Klimaatwakers, Scientist Rebellion, Kappen met kolen.

Afbeelding 1: Videofragment op X – Klimaatmars – 20 mei 2024.

Om de functies die religieuze vocabulary daarin spelen beter te begrijpen, heb ik een discours analyse uitgevoerd.⁴ Een dergelijke analyse maakt het mogelijk om deze vocabulary te bestuderen in relatie tot zowel de makers ervan als de

- 4 Voor een meer uitvoerige bespreking van deze benadering, zie: Norman Fairclough, Jane Muldering en Ruth Wodak, “Critical Discourse Analysis”, in: Teun A. van Dijk (ed.), *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, 2nd ed. (Thousand Oaks: Sage, 2013), <https://doi.org/10.4135/9781446289068>. Voor de toepassing op ecologische kwesties, zie: Maarten A. Hajer, *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process* (Oxford: Oxford University Press, 1996), <https://doi.org/10.1093/019829333X.003.0003>.

context waarin deze worden gebruikt.⁵ Daarbij besteed ik met name aandacht aan het proces van betekenisgeving dat eigen is aan een discours en aan het potentieel ervan om tot actie aan te zetten op sociaal-politiek vlak, zoals bijvoorbeeld een klimaatmars. Overigens wordt vaak meer dan één discours ingezet als het gaat om klimaatverandering en speelt het religieuze discours daarin een wisselende rol. Zo spelen politieke en wetenschappelijke discourses eveneens een cruciale rol in de discussie over klimaatverandering.

Aansluitend bij het voorbeeld van de klimaatmars bespreek ik in wat volgt eerst het gebruik van een eco-apocalyptisch discours in relatie tot klimaatverandering. Daarna ga ik in op drie andere discourses die door actiegroepen worden ingezet, met name religieuze, ethische en spirituele discourses. Dat doe ik telkens aan de hand van concrete voorbeelden uit de onderzochte periode van dataverzameling (2021-2025). Het onderscheid tussen deze discourses komt voort uit de analyse van deze dataverzameling. Daarbij is het belangrijk voor ogen te houden dat deze discourses niet strikt van elkaar gescheiden zijn, maar er een zekere overlap bestaat. Dat is bijvoorbeeld het geval met het ethisch discours dat ook voorkomt in het apocalyptische, religieuze en spirituele, zij het dan met andere accenten. Ik eindig mijn bespreking met een slotbeschouwing waarin ik de resultaten samenvat en de relevantie daarvan bespreek.

1. Eco-apocalyptisch discours

De term *apocalyps* betekent letterlijk *onthulling*, *openbaring* van dingen die verborgen waren. De daarvan afgeleide term *apocalyptiek* verwijst enerzijds naar het literaire genre van een groep joodse en christelijke geschriften uit de oudheid en anderzijds naar het wereldbeeld dat deze geschriften met elkaar gemeen hebben.⁶ Het meest bekende en invloedrijke boek uit deze collectie is ongetwijfeld de *Apocalyps* of *Openbaring* van Johannes.⁷ Met dit geschrift sluit niet

5 Zie ook de bijdrage van Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot, “Tussen geloof en groene taal: Klimaatorganisaties op Twitter/X in Nederland (2023)” in deze bundel.

6 Zie verder: John J. Collins, “Apocalyptiek: Het genre, de ideologie en de beweging”, in: Jan Willem van Henten en Osger Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde: Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen* (Zoetermeer: Meinema, 1998), 19-38.

7 Over de receptiegeschiedenis van Openbaring, zie verder: Van Henten en Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde*; Judith Kovacs and Christopher Rowland, *Revelation* (Malden: Blackwell, 2004); Stephen D. Moore, *Revelation: Book of Torment, Book of Bliss* (London: T&T Clark, 2021), 9-29.

toevallig de Bijbel af. Het biedt immers een perspectief op het einde van deze wereld en vormt zo de chronologische tegenhanger van het boek Genesis waarmee de Bijbel opent, waarin sprake is over het begin van deze wereld. Toch is apocalyptiek geen voltooid verleden tijd. In de loop van de geschiedenis zijn er telkens weer bewegingen en groepen geweest die zich hierdoor hebben laten inspireren. Tot de verbeelding sprekende apocalyptische verhalen en beelden worden daarbij gebruikt om allerlei catastrofes te duiden en het einde te voorspellen.⁸ In zijn boek *Arguing the Apocalypse* heeft Stephen O’Leary het in dit verband over de “ancient logic of apocalypticism.”⁹ Deze logica informeert de manier waarop we naar de toekomst kijken.

Apocalyptische taal en scenario’s spelen in het discours over klimaatverandering vaak een belangrijke rol. Zo verwijst de term *klimaatapocalyps* bijvoorbeeld naar de gedachte dat klimaatverandering het einde van de wereld zal betekenen.¹⁰ Een ander voorbeeld is de term *doemdwepen* die door het Theatergezelschap Gouden Haas is bedacht. Het is één van de zestien *klimaataandoeningen* die het Theatergezelschap vermeldt op de klimaatkaarten die ze hebben ontwikkeld. Daarop wordt de term *doemdwepen* gedefinieerd als “het Stockholm-syndroom onder de klimaataandoeningen: een totale, haast masochistische overgave aan de meest negatieve berichten en voorspellingen.”¹¹ Ook populaire media brengen vaak allerlei natuurrampen, klimaatverandering en de Apocalyps met elkaar in verband. Afbeelding 2 laat bijvoorbeeld zien hoe dat in 2023 op YouTube gebeurde met de overstromingen in Italië. Daarin worden de overstromingen “apocalyptisch” genoemd.¹²

8 Zie b.: Kenneth G.C. Newport and Crawford Gribben (eds.), *Expecting the End: Millennialism in Social and Historical Context* (Waco: Baylor University Press, 2006); William John Lyons and Jorunn Okland (eds.), *The Way the World Ends? The Apocalypse of John in Culture and Ideology* (Sheffield: Phoenix Press, 2009).

9 Stephen O’Leary, *Arguing the Apocalypse: A Theory of Millennial Rhetoric* (Oxford: University Press, 1994), 4.

10 Zie bijvoorbeeld het interview van: Jesse Frederik en Rutger Bregman, “Komt de grote klimaatapocalyps? Een bijlagen ongemakkelijk gesprek met twee XR-activisten”, in: *De Correspondent*, (12 april 2024), <https://decorrespondent.nl/15247/komt-de-grote-klimaatapocalyps-een-bij-vlagen-ongemakkelijk-gesprek-met-twee-xr-activisten/72f385ee-1a5c-0039-346c-99cb95161f47>.

11 <https://goudenhaas.nl/klimaatkaarten>

12 Screenshot 2024-09-21 at 11-13-58 apocalyptic flooding devastates northern Italy – YouTube Channel 4 News: <https://www.youtube.com/watch?v=a6vCQe3FAec>

Afbeelding 2: Nieuwsbericht op YouTube – Channel 4 News – 18 mei 2023.

In wat volgt geef ik een paar voorbeelden van het gebruik van apocalyptische retoriek binnen de klimaatbeweging. Het eerste voorbeeld betreft de openingspagina van de website van Scientist Rebellion NL.¹³ De introductie gaat als volgt:

Als wetenschappers luiden wij al decennialang de alarmbel over de klimaatcrisis. Maar regeringen nemen onze waarschuwingen niet ernstig en jaar na jaar blijft de uitstoot toenemen. Vandaag spreken regeringen over “1.5°C haalbaar houden”, terwijl ze fossiele brandstoffen blijven subsidiëren en olie- en gaswinningen blijven toestaan over de hele wereld. 1.5°C is dus niet haalbaar. In de plaats daarvan begeven wij ons op onbekend en angstwekkend terrein. Zoals het laatste IPCC-rapport stelt, laat “elke verdere vertraging in gezamenlijke actie, een korte en snel voorbijgaande gelegenheid voorbijgaan om een leefbare en duurzame toekomst voor allen te verzekeren.” Wij dringen er bij wetenschappers van alle disciplines op aan om zich aan te sluiten bij de voorhoede van de klimaatbeweging en vragen onmiddellijke actie. We hebben geen

¹³ <https://www.scientistrebellion.nl/> Geraadpleegd op 10 november 2023. Scientist Rebellion is een internationale organisatie van wetenschappers en zusterorganisatie van Extinction Rebellion.

tijd te verliezen.¹⁴

Belangrijke termen en zinsneden in dit citaat zijn: “de alarmbel luiden,” “waarschuwingen,” “we begeven ons op onbekend en angstwekkend terrein,” “een korte en snel voorbijgaande gelegenheid,” “aandringen,” “onmiddellijke actie,” “geen tijd te verliezen.” Samengenomen drukken zij een gevoel van urgentie uit met het oog op een nabije catastrofe. De gebruikte terminologie is weliswaar niet expliciet religieus, maar sluit in meer algemene zin aan bij het religieus geïnspireerd genre van de apocalypsie. In de eco-apocalyptische variant hiervan komen met name de volgende elementen voor: 1. We bevinden ons in een existentiële crisis; 2. Deze wordt aan ons “geopenbaard” door de wetenschap; 3. De catastrofale gebeurtenissen die al plaatsvinden bewijzen de waarheid daarvan; 4. We moeten een keuze maken tussen goed en kwaad, want dit is een kwestie van leven en dood. Een belangrijk verschil met religieuze apocalyptische verhalen is echter dat de ultieme autoriteit hier niet langer God is maar de wetenschap, die openbaart wat ons te wachten staat als we niet de juiste keuzes maken.

Eco-apocalyptisch taalgebruik wordt vaak gecombineerd met beeld. Een voorbeeld daarvan is onderstaande poster van Fridays for Future Nederland op Instagram (afbeelding 3).¹⁵ Dat is de beweging die Greta Thunberg in 2018 speciaal voor jongeren oprichtte. Onder de hoofdtitel Klimaatweekend, worden een reeks natuurrampen opgesomd, gevolgd door de toelichting dat wetenschappers hiervoor al lang gewaarschuwd hebben. Het beeld van bosbranden op de achtergrond benadrukt de urgentie van de oproep, die ook in de verf gezet wordt door de vetgedrukte woorden. De retoriek in dit voorbeeld is dezelfde als op de website van Scientist Rebellion NL, maar wordt in dit geval versterkt door het beeldmateriaal. De boodschap luidt in beide gevallen: wetenschappers hebben ons gewaarschuwd voor de catastrofes die inmiddels overal plaatsvinden. Daarom is het belangrijk om in actie te komen.

¹⁴ Eigen vertaling van oorspronkelijk Engelstalige tekst. Zie ook de YouTube video waarin beelden van smeltend ijs en brandende bossen gecombineerd worden met uitspraken van wetenschappers die urgentie en noodzaak om nu in actie te treden benadrukken, omdat er geen tijd meer kan verloren worden. Deze beelden worden versterkt door de begeleidende soundtrack: Scientist Rebellion, “Scientist Rebellion takes action in the Netherlands”, 7 april 2022, YouTube-Video, 2:56, <https://youtu.be/EYFhdxDoeg>.

¹⁵ Screenshot: Fridays for Future Nederland, “Save the Date! Klimaatweekend 1-3 oktober!”, Instagram, 10 augustus 2021, https://www.instagram.com/p/CSZlfbAs_nw/.

Afbeelding 3: Poster van Fridays for Future Nederland op Instagram – 14 augustus 2021.

Zowel seculiere als religieuze klimaatgroepen maken gebruik van dit eco-apocalyptisch discours. Een voorbeeld van het gebruik hiervan binnen het christelijke klimaatdiscours is te vinden in *Laudate Deum*. Dat is de apostolische exhortatie van paus Franciscus die op 4 oktober 2023 werd uitgebracht. Met name in het eerste hoofdstuk van dit document wordt gewezen op de ernst van de klimaatcrisis waarin we ons bevinden. “Sommige apocalyptische diagnoses lijken vaak onredelijk of niet voldoende onderbouwd. Dat zou ons er niet toe moeten brengen te ontkennen dat de mogelijkheid om een keerpunt te berei-

ken reëel is” (LD 17).¹⁶ Opvallend apocalyptisch is de videoclip die voorafgaand aan de publicatie van *Laudate Deum* door de Vaticaanse Nieuwszender op YouTube werd geplaatst (zie afbeelding 4).¹⁷

Afbeelding 4: Aankondiging publicatie *Laudate Deum* op YouTube – Vatican News – 4 oktober 2023.

Een voorbeeld van het gebruik van eco-apocalyptiek binnen seculiere klimaatgroepen is de poster van de klimaatmars die op 12 november 2023 in Amsterdam plaatsvond (zie afbeelding 5). Daarop is een horloge te zien met de wijzers anderhalf voor twaalf en de tekst: “De crisis is nu.” Ook hier benadrukken tekst en beeld de urgentie van de situatie waarin we ons bevinden en dat het belangrijk is om daar iets aan te doen. Niet toevallig werd deze mars net voor de tweede Kamerverkiezingen gehouden. Het beeld evoceert de bekende uitdrukking *het is vijf voor twaalf*, maar verwijst ook meer concreet naar de zoge-

¹⁶ Franciscus, *Laudate Deum* (Stemmen en getuigenissen over de klimaatcrisis), 4 oktober 2023, geraadpleegd op 18 maart 2025, <https://rkddocumenten.nl/toondocument/8999-laudate-deum-nl>. Zie ook: Paus Franciscus, *Ons gemeenschappelijk huis: Teksten over ecologie* (Antwerpen: Otheo, 2024), 185-217. Voor een meer uitvoerige bespreking, zie: Caroline Vander Stichele, “Apocalyps en klimaatverandering: angstaanjagend of hoopvol discours?” in Paul Kevers (red.), *Apocalyps vandaag? De Bijbel als bron van hoop* (Leuven: Vlaamse Bijbelstichting, 2024), 157-177, 168-172.

¹⁷ Screenshot: Vatican News – English, “*Laudate Deum*”, 4 oktober 2023, 1:06, YouTube-Video, <https://www.youtube.com/watch?v=dSadLAJQuwc>.

naamde *Doomsday Clock*, die elk jaar wordt bijgesteld en aangeeft hoe dicht we ons inmiddels bevinden bij het einde der tijden. Op 24 januari 2023 stonden de wijzers van deze klok op anderhalve minuut voor twaalf.¹⁸

Afbeelding 5: Poster op Instagram – Klimaatmars – 26 september 2023.

De terugkerende elementen in deze voorbeelden reflecteren en reproduceren populaire noties van apocalyptische en post-apocalyptische scenario's die in de westerse en vooral Amerikaanse cultuur veelvuldig voorkomen in boeken, films, series, video spellen en muziek. Vaak voorkomende elementen daarin zijn dat een of andere vorm van rampspoed de mensheid bedreigt, dat hiervoor vaak tevergeefs door wetenschappers wordt gewaarschuwd en dat er een race tegen de klok wordt gevoerd om het gevaar af te wenden. Dit is bijvoorbeeld het geval in films zoals *Armageddon* (1998) en *End of Days* (1999), en meer recent

¹⁸ Klimaatmars, “Onze posters zijn er!”, Instagram, 26 augustus 2023, <https://www.instagram.com/p/CxpcURPCTBE/>. De Doomsday Clock is een initiatief van atoomgeleerden en werd gestart in 1947. Het beeld combineert de idee van de apocalyps met dat van de countdown tot nul voor een atoomexplosie om de bedreigingen van mens en planeet weer te geven. De klok staat inmiddels op 89 seconden voor twaalf. Cf.: Bulletin of the Atomic Scientists, “Closer than ever: It is now 89 seconds to midnight”, geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://thebulletin.org/doomsday-clock/2025-statement/>; Zie ook: Jantijn Anema en Hannah Prins, *Je bent jong en je wil wat toekomst: Een redelijk radicaal verhaal* (Amsterdam, De Geus, 2023), 66.

Don't Look Up (2021).¹⁹ Een subgenre hiervan zijn de zogenaamde klimaat fictie films, waarvan *The Day After Tomorrow* (2004) één van de meest bekende is. Klimaatverandering zorgt in deze film voor het aanbreken van een plotse ijstijd in het noordelijk halfrond.²⁰

Ondanks de alarmerende en beangstigende aard van deze boodschap, gebruiken klimaatactivisten het eco-apocalyptisch discours geregeld om mensen te mobiliseren. Het gebruik ervan is zowel functioneel als politiek gemotiveerd. Dat belet evenwel niet dat er ook negatieve kanten aan zitten. Zo wijst Lisa Doeland in haar boek *Apocalypsofie* op “de alomtegenwoordigheid van de apocalyps in de populaire cultuur,” die precies daardoor genormaliseerd wordt.²¹ Dat leidt ook tot een vorm van apocalypsmoeheid. Bovendien heeft onderzoek inmiddels uitgewezen dat het voortdurend gebruik van dit discours ongewenst impact heeft. Enerzijds zijn vooral jonge mensen en klimaatactivisten vatbaar voor psychisch lijden in de vorm van klimaatangst, depressie, rouw, paniek en wanhoop, terwijl anderzijds klimaatontkenners dit discours afdoen als klimaatwaan, alarmisme en doemdenken.²²

Niettemin komt het eco-apocalyptisch discours over de hele breedte van de klimaatbeweging voor. Het is inmiddels wel minder dominant geworden, mede vanwege de ongewenste gevolgen. Toch wordt het nog steeds gebruikt, precies omdat het mobiliserend werkt. Het hameren op de urgentie van de situatie

¹⁹ Zie verder: Laura Copier, *Preposterous Revelations: Visions of Apocalypse and Martyrdom in Hollywood Cinema 1980-2000* (Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2012); Laura Copier en Caroline Vander Stichele, “Death and Disaster: 2012 meets Noah”, in *Close Encounters between Bible and Film: An Interdisciplinary Engagement* (Atlanta: SBL Press, 2016), 155-171; Kim Newman, *Apocalypse Movies: End of the World Cinema* (New York: St Martin's Griffin, 2000); Stephen Prince, *Apocalypse Cinema* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2021).

²⁰ Voor een overzicht van dit genre, zie: Yale Climate Connections, “Cli-fi movies: A guide for socially-distanced viewers”, geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://yaleclimateconnections.org/2020/05/cli-fi-movies-a-guide-for-socially-distanced-viewers/>; Robin L. Murray en Joseph K. Heumann, *Monstrous Nature: Environment and Horror on the Big Screen* (Lincoln: University of Nebraska, 2016). Een meer recent voorbeeld dicht bij huis is de Nederlands-Vlaamse coproductie *Als de dijken breken* (2016) waarin niet toevallig watersnood als gevolg van een superstorm de lage landen treft.

²¹ Lisa Doeland, *Apocalypsofie: Over recycling, groene groei en andere gevaarlijke fantasieën* (Utrecht: Ten Have, 2023), 21.

²² Zie bijvoorbeeld: Susan Clayton en Christie Manning, *Psychology and Climate Change: Human Perceptions, Impacts, and Responses* (New York: Academic Press, 2018); Haoran Chu en Janet Z. Yang, “Emotion and the Psychological Distance of Climate Change”, in *Science Communication* (December 9, 2019), <https://doi.org/10.1177/1075547019889637>; Elizabeth Haase en Kelsey Hudson (eds.), *Climate Change and Youth Mental Health: Multidisciplinary Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press, 2024). Zie ook de bijdragen in deze bundel van Deborah de Koning, “Houden alle vogels nesten? Een verkenning van berouwbaarheid in ecologische rouwrituelen in Nederland” en Deborah de Koning en Frank G. Bosman, “Halloween en een uitstervende ijsbeer”.

brengt mensen immers in beweging om actie te voeren, zoals blijkt uit de klimaatmarsen, bezetting van de A12 of andere lokale acties. Daarom speelt het een belangrijke rol in de communicatie van actiegroepen over klimaatverandering. Het is evenwel niet het enige religieus geïnformeerde discours waarvan gebruik wordt gemaakt. Er wordt in toenemende mate ook een beroep gedaan op andere discourses. Sommige daarvan zijn expliciet religieus.²³

2. Religieus discours

Een overzicht van de meest gebruikte religieuze termen op sociale media laat zien dat bij de zeven expliciet christelijke groepen in Nederland die zich bezighouden met klimaatverandering, de term *schepping* de meest gebruikte term is. In de woordwolk (zie afbeelding 6), is *schepping* het grootste weergegeven, wat betekent dat deze term het vaakst voorkomt op Twitter/X. In de column links staan de namen van de onderzochte groepen.²⁴

Afbeelding 6: Woordwolk met overzicht van meest gebruikte religieuze termen door christelijke klimaatgroepen in Nederland.

23 Zie ook het artikel “Tussen geloof en groene taal” van Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot in deze bundel.
24 Zie verder Gürlesin en de Groot, “Tussen geloof en groene taal” in deze bundel.

Een concreet voorbeeld is het spandoek dat leden van Christian Climate Action NL op de Klimaatmars in Amsterdam op 12 november 2023 meedroegen, met daarop de woorden “heel mijn schepping” (zie afbeelding 7).²⁵ Deze slogan is dubbelzinnig voor zover die op twee manieren kan worden begrepen. Als adjectief staat *heel* voor *geheel* of *totaal*, maar als werkwoord is *helen* een ander woord voor *genezen*. In het eerste geval verwijst de tekst naar de totaliteit van *mijn*, zijnde Gods, schepping. In het tweede geval is de tekst een oproep om Gods schepping te herstellen.

Afbeelding 7: Foto op website – Christian Climate Action NL – 12 november 2023.

Op de achtergrond zijn echter ook nog twee andere slogans te zien die worden meedragen. De slogan links luidt: “there is no plan(et) B”, terwijl rechts de aarde wordt afgebeeld met de woorden: “ik sta hier niet voor mijn lol, maar voor onze aardbol.” In deze twee gevallen worden niet-religieuze termen gebruik, namelijk *planeet* en *aardbol* in plaats van *schepping*, zoals het geval is op het spandoek van CCA. Deze observatie bevestigt wat we elders in ons onderzoek hebben vastgesteld, namelijk dat de term *schepping* alleen gebruikt wordt door christelijke groepen. Theoloog en klimaatactivist Rozemarijn van ’t Einde

25 Foto overgenomen van: Christian Climate Action Nederland, thuispagina, geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://www.christianclimateaction.nl/>.

bijvoorbeeld noemt zichzelf een “scheppingsactivist.”²⁶

Een ander religieus begrip dat verband houdt met de schepping is *rentmeesterschap*. Deze term gaat terug op de opdracht die de mens in de Bijbelse scheppingsverhalen van God krijgt: “Wees vruchtbaar en wordt talrijk, bevolk de aarde en breng haar onder je gezag: heers over de vissen van de zee, over de vogels van de hemel en over alle dieren die op de aarde rondkruipen” (Gen. 1:28 NBV), en verder brengt God de mens “in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken” (Gen. 2:15 NBV). Een belangrijk document dat aan de reflectie op de betekenis van rentmeesterschap in de context van de klimaatcrisis heeft bijgedragen is de pauselijke encycliek *Laudato Si’* van paus Franciscus die in 2015 verscheen.²⁷ Daarin wordt de interpretatie van deze opdracht in termen van dominantie en onderwerping op de korrel genomen. De Bijbel geeft volgens de paus geen aanleiding “tot een despotisch antropocentrisme dat zich niet bekommert om de andere schepselen” (LS 68). De mens is veeleer geroepen om op een verantwoordelijke wijze met de schepping om te gaan en de eigen waarde van de aarde en de andere levende wezens te respecteren. “Wij kunnen allen meewerken als instrument van God voor de zorg voor de schepping, ieder met zijn eigen cultuur en ervaring, eigen initiatieven en vermogen.” (LS 14) Opvallend is wel dat in de Nederlandse vertaling van de encycliek de term *rentmeesterschap* als dusdanig niet voorkomt.²⁸ In de christelijke klimaatbeweging wordt deze term wel gebruikt. Een voorbeeld hiervan is de oproep die door Christian Climate Action op 28 oktober 2023 op Instagram werd geplaatst, waarin gesteld wordt: “Als rentmeesters van de schepping moeten we onze verantwoordelijkheid nemen.”²⁹

26 Rozemarijn van 't Einde, *Rebelleren voor het leven: Een dominee in actie voor klimaatrechtvaardigheid* (Utrecht: Kokboekencentrum, 2023), 223 en op Instagram: @scheppingsactivist. Zie verder ook publicaties zoals: Henk Jochemsen en Jan van der Stoep (red.), *Laat de aarde juichen: Duurzaam beheer van de schepping* (Amsterdam: Buijten & Schippersheijn Motief, 2023); Lysanne van de Kamp-Rinzema, *Scheppings(t)rouw: Een zoektocht naar doorleefde hoop* (Amsterdam: Buijten & Schippersheijn Motief, 2024).

27 De hier gebruikte vertaling is de officiële Nederlandse vertaling: Franciscus, *Laudato Si’* (Encycliek Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis), 24 mei 2015, geraadpleegd 18 maart 2025, <https://rkd.documenten.nl/toondocument/5000-laudato-si-nl>.

28 Dat is wel het geval in de Engelse vertaling. In LS 116 is daar sprake van *responsible stewardship*, in de Nederlandse vertaling van *verantwoordelijke beheerder*, en in LS 236 van *stewards of creation* en in het Nederlands van *bewakers van heel de schepping*.

29 ChristianClimateActionNL, “De tijd van ‘stil maar wacht maar, alles wordt nieuw’ is voorbij”, Instagram, 28 oktober 2023 https://www.instagram.com/p/Cy8GbSrQY6/?img_index=1. Zie ook: Johan Graafland, Jan van der Stoep en Corné Rademaker, *Dieren & rentmeesterschap: De bijbel in dialoog met de praktijk* (Leeuwarden: Jongbloed, 2025) en Tjirk van der Ziel, “Rentmeesterschap – worstelen met een weerbarstige term”, in: Elisabeth Hense en Tjirk van der Ziel (red.), *Groen & solidair: 36 kerken en kloosters in Nederland* (Berne: Abdij van Berne: 2022), 128-132.

Een vergelijkbare herdefiniëring van rentmeesterschap gebeurt overigens ook in de Islam. Dat is bijvoorbeeld het geval in het document *Al-Mizan: A Covenant for the Earth*, dat in 2024 verscheen.³⁰ Daarin wordt aangegeven dat de mensheid als rentmeester (*Khalifah*) de verantwoordelijkheid heeft om zorg te dragen voor het welzijn van de aarde. In dezelfde lijn stond in 2024 op de openingspagina van de website van Groene Moslims: “Mensen zijn rentmeesters van de planeet, geen heersers” (zie afbeelding 8).³¹

Afbeelding 8: Tekst op thuispagina website – Groene Moslims – 2024.

Opvallend is dat in dit geval geen sprake is van *schepping*, maar van “planeet.” Dergelijke meer algemene descriptieve termen zoals *aarde*, *planeet*, en *wereld* zijn gangbaar bij alle groepen, of ze nu religieus zijn of niet. Omdat deze termen neutraler zijn dan *schepping* kunnen verschillende levensbeschouwelijke stromingen elkaar vinden rond het thema “zorg voor de aarde.”³² De geldt ook voor klimaatactiegroepen. De aarde wordt bovendien vaak in de vorm van een aardbol voorgesteld en gepersonaliseerd als Moeder Aarde, zoals bijvoorbeeld het geval is op een afbeelding geplaatst op Instagram door Klimaatmars op 21 mei 2024 (afbeelding 9).³³

30 Zie: *Al-Mizan: A Covenant for the Earth*, thuispagina, geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://www.al-mizan.earth/>; Ö. F. Gürlesin, “Al-Mizan: An Islamic Covenant for the Earth”, *Religion Climate Change* (blog), (25 maart 2024), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/al-mizan-an-islamic-covenant-for-the-earth-23>; Waseem Raza, “Stewardship or Dominion”, *Religion Climate Change* (blog), (20 december 2024), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/stewardship-or-dominion-christian-and-muslim-theological-perspectives-on-stewardship-and-environmental-ethics-28>.

31 Screenshot: Groene Moslims, thuispagina, geraadpleegd 5 oktober 2024, <https://www.groenemoslims.nl/>.

32 Een voorbeeld hiervan is: Bas van den Berg en Leo Mock (red.), *Zorg voor de aarde, herstel van de wereld: Levensbeschouwelijke reacties op de ecologische crisis* (Amsterdam: Uitgeverij Amphora, 2021).

33 Klimaatmars, “Vandaag is VERDUBBELDAG en verdubbelen we samen het aantal mensen dat op vrijdag 31 mei meedoet met de Klimaatmars op de Zuidas!”, Instagram, 21 mei 2024, https://www.instagram.com/p/C7OHOCXImyh/?img_index=1.

Afbeelding 9: Foto op Instagram – Klimaatmars – 21 mei 2024.

De algemene oproep tot “zorg voor de aarde” wordt in het discours van christelijke klimaatgroepen meer specifiek ‘zorg voor de schepping’, zoals blijkt de volgende oproep van Christian Climate Action NL die op Twitter/X werd geplaatst op 22 november 2023 naar aanleiding van de verkiezingen (afbeelding 10).³⁴ De duif met olijftak op de poster verwijst naar het Bijbelverhaal over Noach in Genesis 6-9 en symboliseert het einde van de zondvloed (Gen. 8:11) en de mogelijkheid van een nieuw begin. Het beeld is evenwel ook uitgegroeid tot algemeen symbool van vrede.

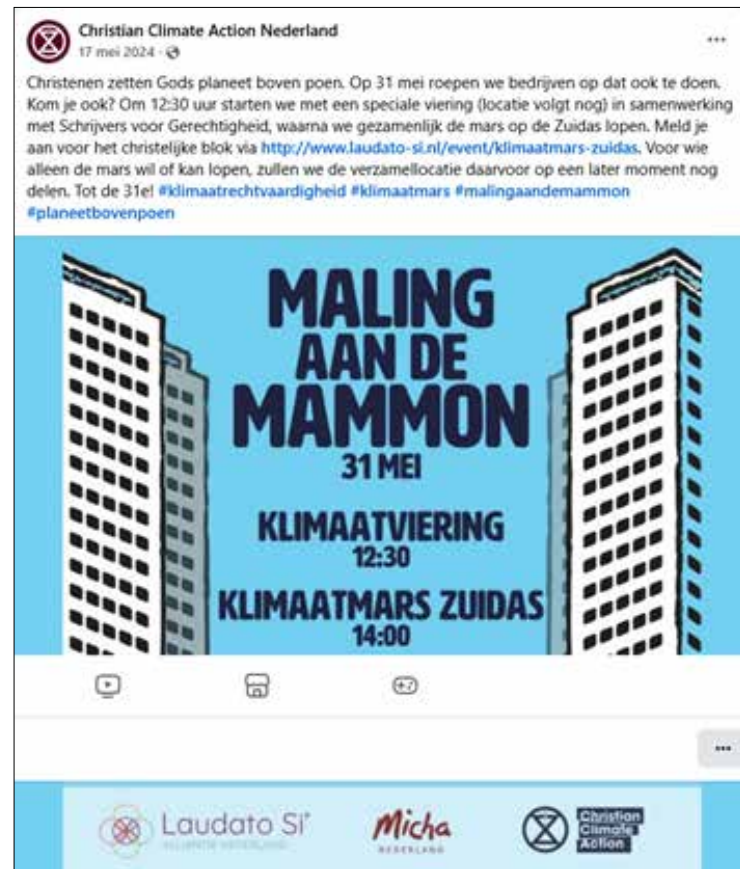
³⁴ Screenshot: Christian Climate Action NL, “Vandaag verkiezingen. Kies voor klimaat! Want nog een regering zonder klimaatbeleid kunnen we ons niet veroorloven”, X, 22 november 2023, <https://x.com/CCANederland/status/1727207723941695863?s=20>. Zie ook: Dave Bookless, *Het groene hart van het geloof: Zorg voor Gods wereld* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2019), waarin zorg voor de schepping centraal staat. Bookless is betrokken bij de christelijke natuurbeweging A Rocha. Het boek werd in Nederlandse vertaling uitgegeven door Micha Nederland in de reeks Micha Boeken. Deze reeks “wil op een verrassende manier een breed christelijk publiek prikkelen een eigen levensstijl te ontwikkelen op het gebied van rechtvaardige verhoudingen tussen mensen en zorg voor de schepping (dienstbaarheid en duurzaamheid)” (p.4).

Afbeelding 10: Bericht op X – Christian Climate Action NL – 22 november 2023.

De term schepping is expliciet religieus. Andere voorbeelden van expliciet religieus taalgebruik door christelijke groepen zijn de slogans: “Na ons geen zondvloed” en: “Maling aan de Mammon”. “Na ons geen zondvloed” verwijst zowel naar de oorspronkelijk Franse uitspraak “na ons de zondvloed” (*après nous le déluge*) als naar het reeds genoemde verhaal over de zondvloed in Genesis 6-9. De uitspraak “na ons geen zondvloed” neemt stelling tegen een houding van onverschilligheid en onverantwoordelijkheid voor de gevolgen in de toekomst van wat we in het heden doen. De slogan “Maling aan de Mammon” verwijst naar een uitspraak van Jezus tot zijn leerlingen in het evangelie van Matteüs (6:24) en Lucas (16:13): “Jullie kunnen niet God dienen en de Mammon.” De

term *Mammon* is afkomstig uit het Aramees en is een personificatie van bezit en vermogen. De slogan “Maling aan de Mammon” werd in 2024 gebruikt in een oproep van drie christelijke klimaatgroepen (Laudato Si’ Alliantie Nederland, Micha Nederland en Christian Climate Action Nederland) om deel te nemen aan de klimaatmars op de Zuidas in Amsterdam op 31 mei. In het bericht dat CCA NL op 17 mei op Facebook plaatste stond daarbij als toelichting: “Christenen zetten Gods planeet boven poen” (Afbeelding 11).³⁵

Afbeelding 11: Bericht op Facebook – Christian Climate Action NL – 17 mei 2024.

³⁵ Screenshot: Christian Climate Action Nederland, “Christenen zetten Gods planeet boven poen. Op 31 mei roepen we bedrijven op dat ook te doen”, Facebook, 17 mei 2024, <https://www.facebook.com/photo?fbid=461964802887248&set=a.195983939485337>.

In al deze gevallen van expliciet christelijk taalgebruik is er een duidelijke link met de bijbel aanwezig. De term *rentmeesterschap* (*Khalifah*) komt trouwens ook voor in de Koran. Dergelijk taalgebruik functioneert dan ook binnen een breder religieus discours dat inspirerend en motiverend werkt voor de betrokken groepen. *Zorg voor de aarde* vormt daarbij de seculiere tegenhanger waarin alle klimaatactiegroepen zich kunnen herkennen. Er zijn evenwel ook nog andere discourses die worden ingezet om actiegroepen te motiveren en te inspireren.

3. Ethisch discours

Net zoals het eco-apocalyptische discours wordt het ethisch discours gebruikt door alle klimaatactiegroepen. Dit discours doet een beroep op gedeelde normen en waarden. Eén van de meest gebruikte hashtags bij alle 44 onderzochte groepen is de term *klimaatrechtvaardigheid*. Deze term wordt in de volle breedte van de klimaatbeweging gebruikt. Een illustratie hiervan vormt het bericht dat Milieudefensie op 20 november 2023, twee dagen voor de Tweede Kamerverkiezingen, op X plaatste (Afbeelding 12).³⁶ Het bericht noemt zes concrete onderwerpen die in dat verband belangrijk zijn. Op de eerste plaats staan fossiele subsidies, gevolgd door voedsel & landbouw, energie, openbaar vervoer, vliegen en internationale klimaatrechtvaardigheid.

³⁶ Screenshot: Milieudefensie, ‘Klimaatrechtvaardig stemmen! Hoe doe je dat?’, X, 20 november 2023, <https://x.com/milieudefensie/status/1726681926063276348?s=20>.

Afbeelding 12: Bericht op X – Milieudefensie – 20 november 2023.

De termen *rechtvaardigheid* en *klimaatrechtvaardigheid* worden in de klimaatbeweging met name gebruikt in de context van de oproep tot een rechtvaardige verdeling van de lasten tussen arme en rijke mensen, zowel op lokaal als mondiaal niveau, die het gevolg zijn van de klimaatcrisis (zie ook afbeeldingen 3, 5 en 6). De vaak gebruikte slogan “Climate justice now!” is daar een uitdrukking van. In hun boek *Je bent jong en je wil wat toekomst*, noemen juristen en activisten Jantijn Anema en Hannah Prins als één van de redenen voor zo een rechtvaar-

dige verdeling, dat: “Als de welvaart ongelijk is verdeeld, dan zijn de minstbedeelde mensen van de bevolking niet in staat om de economische lasten van een crisisaanpak te dragen.”³⁷ Op haar beurt betoogt dominee Rozemarijn van ’t Einde: “Klimaatrechtvaardigheid houdt in dat de stem van slachtoffers van de klimaatcrisis wordt versterkt, dat er naar hen geluisterd wordt en er vervolgens naar hun belangen gehandeld wordt.”³⁸

Deze bekommernis voor de slachtoffers zien we ook in de encycliek *Laudato Si’*. Daarin beklemtoont Paus Franciscus dat “een ware ecologische benadering altijd een maatschappelijke benadering wordt, die de gerechtigheid moet integreren in de discussies over het milieu, om zowel naar de kreet van de aarde als naar de kreet van de armen te luisteren” (LS 49, cursief overgenomen). Beide bekommernissen maken voor de paus deel uit van een integrale ecologie. Daartoe behoort ook rechtvaardigheid tussen generaties. “We hebben het hier niet over een optionele houding, maar over een wezenlijke kwestie van gerechtigheid, daar de aarde die wij hebben gekregen, ook hen die zullen komen, toebehoort.” (LS 159) Afgezien van dit pleidooi voor rechtvaardigheid wordt ook de hand in eigen boezem gestoken:

Als een slecht begrip van onze principes ons soms ertoe heeft gebracht het misbruik van de natuur of een despotische overheersing van de schepping door de mens of oorlogen, ongerechtigheid en geweld te rechtvaardigen, dan kunnen wij als gelovigen erkennen dat wij op die wijze de schat aan wijsheid die wij hadden moeten bewaken, ontrouw zijn geweest. (LS 200)

De Nederlandse vertaling van de encycliek geeft de voorkeur aan de term *gerechtigheid* in plaats van *rechtvaardigheid*. Dit heeft wellicht te maken met de Bijbelse connotaties van de term *gerechtigheid*, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de Bergrede waarin sprake is over zij die “honger en dorsten naar gerechtigheid” (Matteüs 5:6).³⁹ De achterliggende gedachte is echter dezelfde. Dat blijkt ook uit andere vertalingen. De Engelse tekst van *Laudato Si’* heeft hier telkens

³⁷ Anema en Prins, *Je bent jong en je wil wat toekomst*, 137. Zie ook: Jongeren Milieu Actief, *Manifest voor klimaatrechtvaardigheid*. Met een voorwoord van Jan Terlouw (Rotterdam: Lemniscaat, 2021).

³⁸ Van ’t Einde, *Rebelleren voor het leven*, 51.

³⁹ NBV Studiebijbel (Heerenveen: Jongbloed, 2008), 1392. Zie ook Van Dale, ad. loc.

justice, in het Latijn *iustitia*. Dit begrip heeft een lange traditie in het christelijke denken. Rechtvaardigheid (*iustitia*) is namelijk één van de vier kardinale deugden, samen met dapperheid (*fortitudo*), gematigdheid (*temperantia*) en verstandigheid (*prudentia*).⁴⁰

Andere ethische concepten die opduiken in het klimaatdiscours zijn eerlijkheid, plicht en solidariteit. Zo eist Extinction Rebellion Nederland in haar 2025 campagne “NOS, wees eerlijk” onder andere een wekelijks klimaatjournaal, omdat NOS-nieuws “geen eerlijk beeld” geeft als het over de klimaatcrisis gaat.⁴¹ XR NL noemt klimaatbeleid bovendien een “internationale plicht” (afbeelding 13).⁴²

Afbeelding 13: Poster op Instagram – Extinction Rebellion NL – 23 juli 2025.

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld: Krijn Pansters, *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500* (Hilversum: Verloren, 2007).

⁴¹ Zie: NOS wees eerlijk, thuispagina, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://nosweepeerlijk.nl/>.

⁴² Screenshot: Extinction Rebellion Nederland, “Voor het eerst bevestigt het hoogste gerechtshof ter wereld: staten zijn juridisch verplicht om de klimaatcrisis aan te pakken”, Instagram, juli 2025, https://www.instagram.com/p/DMdaEV-NWwX/?utm_source=ig_web_copy_link&igsh=MzRlODBiNWFlZA==.

“De straat op vóór solidariteit” was dan weer het thema van de mars die op 20 september 2025 in Amsterdam door een aantal sociale bewegingen, waaronder XR NL, werd gehouden. Solidariteit was ook een thema in de oproep van CCA NL voor de klimaatmars op 25 oktober 2025 naast “zorg voor de Schepping”, “klimaatrechtvaardigheid” en “rentmeesterschap”:

Het blok ‘Christenen voor klimaatrechtvaardigheid’ is voor alle mensen die geloven in zorg voor de Schepping en zich daarvoor (willen) inzetten. Uit overtuiging kiest ‘Christenen voor klimaatrechtvaardigheid’ voor rentmeesterschap en solidariteit met de zwakkeren. Dit blok wordt georganiseerd door Micha, Laudato Si’, Climate Stewards, A Rocha, Christian Climate Action en Groene Kerken.⁴³

Kortom, het ethische discours speelt duidelijk een belangrijke rol in de klimaatbeweging. Zowel seculiere als religieuze groepen doen een beroep op gedeelde waarden en idealen. De meeste begrippen, zoals rechtvaardigheid, eerlijkheid, solidariteit en plicht worden door alle groepen gebruikt, terwijl de term *gerechtigheid* vaker voorkomt in het christelijke klimaatdiscours. Het ethische discours werkt vooral motiverend, omdat het aangeeft welke waarden er in het geding zijn en waarom actie belangrijk is.

4. Spiritueel discours

Naast een wijdverspreid eco-apocalyptisch en ethisch discours en een meer specifiek religieus discours, wordt er nog een vierde discours gebruikt door seculiere en religieuze klimaatactiegroepen in Nederland. Dat discours focust niet zozeer op actievoeren maar veeleer op vormen van spirituele herbronning. De klimaatcrisis confronteert ons immers met existentiële zingevingsvragen.⁴⁴ Daarvoor wordt inspiratie geput uit diverse tradities. Termen die in het spirituele discours van klimaatactivisten voorkomen zijn welzijn, veerkracht en hoop.

⁴³ Christian Climate Action Nederland, “Klimaatmars – Den Haag – christelijk blok Mars voor klimaat & rechtvaardigheid”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.christianclimateaction.nl/agenda/acties/meld-je-aan-voor-de-klimaatmars/>

⁴⁴ Richard Stiegler, *Klimaatverandering en innerlijke grenzen* (Waarbeke: Waarbeke, 2020).

In een ecospirituele benadering staat met name het herstellen van verbinding met de natuur centraal. Het herwaarderen van dieren en planten speelt daarin een belangrijke rol.⁴⁵ Deze spiritualiteit wordt vaak beoefend door de natuur in te trekken. Er bestaat inmiddels een ruim aanbod aan wandelingen die erop gericht zijn om de natuur aan den lijve te ervaren.⁴⁶ Eén manier om dat te doen komt uit Japan en heet Shinrin Yoku of “bosbaden”.⁴⁷ Er wordt overigens wel vaker inspiratie gezocht bij andere, vooral niet-Westerse, inheemse culturen. In veel gevallen wordt de natuur daarbij gesacraliseerd.⁴⁸ Dat zien we ook terug in de manier waarop natuur en aarde in de klimaatbeweging worden opgevoerd. Met name de blauwe planeet heeft een iconische uitstraling en wordt stevast in klimaatmarsen op spandoeken, protestborden of als aardbol megedragen.⁴⁹ Dit beeld wordt over de hele breedte van de klimaatbeweging gebruikt. Zo is bijvoorbeeld het beeld op de startpagina van de website van de Laudato Si’ Alliantie Nederland dat van een aarde die letterlijk op handen wordt gedragen (afbeelding 14).⁵⁰

Afbeelding 14:
Foto op start-
pagina website –
Laudato Si’ Allian-
tie Nederland.

- 45 Zie bijvoorbeeld: Peter Wohlleben, *Het verborgen leven van bomen* (Amsterdam: Bruna, 2016); Peter Wohlleben, *Onze natuur* (Amsterdam: Bruna, 2024).
- 46 Deborah de Koning, *Kus de aarde met je voeten: Wandelen als klimaatgeving* (Utrecht: Eburon, 2024).
- 47 Yoshifumi Miyazaki, *Shinrin-yoku: De Japanse kunst van het bosbaden* (Houten: Het Spectrum, 2018); Julia Plevin, *De helende kracht van Bosbaden* (Amsterdam: Samsara, 2018).
- 48 Pim Martens en Marloes van de Goor, *De heilige natuur: Niet-westerse stemmen over dier, mens en klimaat* (Gorredijk: Noordboek, 2022), Karen Armstrong, *De heilige natuur* (Amsterdam: Querido, 2022); Robin Wall Kimmerer, *Een vlecht van heilig gras: Hoe de natuur, wetenschap en traditionele kennis ons leren respectvol met de aarde om te gaan* (Haarlem, Altamira, 2022), zie ook de bijdrage van Caroline Vander Stichele, “Karen Armstrong wil terug naar de natuur” in deze bundel.
- 49 Zie verder het artikel van Deborah de Koning en Frank Bosman, “Wie draagt de aarde op handen?” in deze bundel.
- 50 Laudato Si’ Alliantie NL, “Welkom bij de Laudato Si’ Alliantie NL”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/>.

Hans Alma noemt ecospiritualiteit “de dieptedimensie van planetaire gezondheid,”⁵¹ maar merkt daarbij op dat het liefhebben van de natuur niet voldoende is. Ze pleit voor “een kritische, oncomfortabele spiritualiteit,” waarbij er stappen worden gezet naar een andere manier van leven.⁵² Zelf doet ze dat vanuit een religieus-humanistische levenshouding. In de klimaatbeweging vormt ook het Boeddhisme een belangrijke bron van inspiratie. Met name het werk van Bernie Glassman en dat van Joanna Macy zijn populair.⁵³ De Zen Peacemakers Lage Landen zijn meer concreet geïnspireerd door het sociale activisme van Zenmeester Bernie Glassman (1939-2018). Samen met mensen van Extinction Rebellion hebben zij de Stille Rebelle opgericht. De eerste bijeenkomst ging door op 24 april 2021 in het Wilhelminapark in Utrecht.⁵⁴ De poster van Stille Rebelle laat zien dat de aandacht daarbij gericht is op “de aarde en al haar bewoners” (zie afbeelding 15).⁵⁵

Afbeelding 15: Poster op website – Stille Rebelle.

- 51 Hans Alma, *Ecospiritualiteit: Over de weg naar planetaire gezondheid* (Utrecht: ten Have, 2024), 181.
- 52 Alma, *Ecospiritualiteit*, 174.
- 53 Zie bijvoorbeeld: Bernie Glassman en Rick Fields, *Zen in actie: Over spiritualiteit, zakendoen & sociale betrokkenheid* (Voorburg: Milinda, 2013, 2^e ed.); Joanna Macy en Chris Johnstone, *Actieve hoop: Hoe de chaos onder ogen zien met vermoede veerkracht en creativiteit* (Voorburg: Milinda, 2023).
- 54 Boeddhistisch Dagblad, “Utrecht – eerste Silent Rebellion bijeenkomst in park”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://boeddhistischdagblad.nl/maatschappij/geluk/163215-utrecht-eerste-silent-rebellion-bijeenkomst-in-park/>. Zie verder: Zen Peacemakers, “Zen Peacemakers Lage Landen”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://zenpeacemakers.nl/>; Stille Rebelle, “Stille Rebelle / Stille Actie”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://stille-rebellie.nl/>.
- 55 Foto op website: Stille Rebelle, “Stille Rebelle / Stille Actie”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://stille-rebellie.nl/>.

Verder is er ook het werk van Thich Nhat Hanh (1926-2022), een Vietnamese zen monnik en vredesactivist die zich in Frankrijk vestigde en van daaruit een wereldwijde beweging op gang heeft gebracht.⁵⁶ Daarin speelt het beoefenen van mindfulness een centrale rol. Een belangrijke gedachte is daarbij dat wij de aarde zijn (zie afbeelding 16).⁵⁷ In Nederland wordt zijn gedachtengoed met name verspreid door de Stichting Leven in Aandacht. Verder bestaat er ook een cursus *Zen and the Art of Saving the Planet*, die online wordt aangeboden.⁵⁸

Afbeelding 16: Foto klimaatmars 12 november 2023. Foto genomen door Deborah de Koning.

⁵⁶ Zie in het bijzonder: Thich Nhat Hanh, *Met Zen de planeet redden* (Baarn: Ten Have, 2022); Thich Nhat Hanh, *Liefde voor de aarde* (Gouda: BNCC, 2013).

⁵⁷ Zie Thich Nhat Hanh, *Love Letter to the Earth* (Berkeley: Parallax Press, 2013), 8-31.

⁵⁸ Leven in Aandacht, "Mindfulness in de traditie van Thich Nhat Hanh", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://aandacht.net/>; Plum Village, "Zen and the Art of Saving the Planet", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://plumvillage.org/courses/zen-and-the-art-of-saving-the-planet>.

Een belangrijke bron van inspiratie binnen de klimaatbeweging vormt het werk van Joanna Macy (1929-2025). Bij Extinction Rebellion is het boek *Actieve hoop* van Joanna Macy en Chris Johnstone erg populair.⁵⁹ Binnen XR Nederland bestaan er Actieve Hoop Cirkels, die met het werk van Macy aan de slag gaan.⁶⁰ In het voorwoord op de Nederlandse uitgave van *Actieve hoop* stellen de auteurs: "Actieve Hoop vraagt ons niet om hoopvol te zijn, maar gaat eerder over het benoemen van waar we op hopen, en het vervolgens ondernemen van actie om die richting uit te gaan."⁶¹ Het boek leent zich dan ook uitstekend voor actiegroepen.

Aandacht voor het welzijn van de actievoerders maakt deel uit van de ondersteuning van XR NL omdat "actievoeren emotioneel, fysiek en ook spiritueel veel van ons kan vragen."⁶² Met hun Actieve Hoop Cirkel wil XR de eigen veerkracht van de leden vergroten zodat de actie naar binnen wordt omgezet in actie naar buiten (zie afbeelding 17).⁶³

Afbeelding 17: Illustratie op website – Extinction Rebellion NL.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld: Actieve Hoop, "over/contact", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.actievehoopcirkels.nl/over-contact>. Er bestaat ook een onlinetraining die gebaseerd is op het boek: Active Hope Training, "ActiveHope.Training", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://activehope.training/>.

⁶⁰ Actieve Hoop, "Actieve Hoop", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.actievehoopcirkels.nl/>.

⁶¹ Joanna Macy en Chris Johnstone, *Actieve hoop* (Voorburg, Milinda Uitgevers, 2023), 10.

⁶² Pdf te downloaden via: Wiki XR NL, "Regeneratieve culturen", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://wikis.extinctionrebellion.nl/nl/hulpmiddelen/regeneratieve-culturen>.

⁶³ Screenshot: Extinction Rebellion Nederland, "Actieve Hoop Cirkel", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://extinctionrebellion.nl/events/actieve-hoop-cirkel-31/>.

Het werk van Macy over actieve hoop vindt overigens ook weerklank bij andere actiegroepen. Zo organiseerden de Grootouders voor het klimaat Nederland op 17 februari 2025 in samenwerking met het Humanistisch Verbond een webinar rond het thema “Hoe zorg ik ervoor dat de moed mij niet in de schoenen zakt?” waarin het boek van Macy een centrale rol speelde.⁶⁴ Hoop is trouwens een begrip dat aan een steile opmars bezig is. Hoop is toekomstgericht en kan een tegengif vormen voor (de neiging tot) doemdenken. Een voorbeeld hiervan is de poster van Milieudefensie op Instagram (zie afbeelding 18).⁶⁵

Afbeelding 18: Poster op Instagram – Milieudefensie – 29 februari 2024.

64 Grootouders voor het klimaat, “Webinar: Hoe zorg ik ervoor dat de moed mij niet in de schoenen zakt?”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://grootoudersvoorhetklimaat.nl/agenda/webinar-hoe-zorg-ik-ervoor-dat-de-moed-mij-niet-in-de-schoenen-zakt/>.

65 Screenshot: Milieudefensie, “Kom naar Milieudefensie On Tour: De Klimaatzaak ING!”, Instagram 29 februari 2024, https://www.instagram.com/p/C38GlefMST8/?img_index=1.

De laatste jaren zijn overigens een hele reeks boeken verschenen die het thema hoop in relatie tot klimaatverandering behandelen. Sommige daarvan zijn geschreven door Nederlandstalige auteurs, andere zijn in het Nederlands vertaald.⁶⁶

Het belang van hoop is ook een belangrijk thema in de christelijke reflectie op de klimaatcrisis. Zoals eerder vermeld is voor christelijke groepen de Bijbel de belangrijkste bron voor het ontwikkelen van een ecologische spiritualiteit. Vooral de scheppingsverhalen in Genesis 1-2 vormen daarvoor het vertrekpunt. Een voorbeeld uit de praktijk zijn de scheppingsliederen van Schrijvers voor gerechtigheid.⁶⁷ Ook de eerder vermelde encyciek *Laudato Si'* wijst op de noodzaak van een ecologische bekering en herinnert “aan het voorbeeld van de heilige Franciscus van Assisi om een gezonde relatie met de schepping als een dimensie van een integrale bekering van de persoon te beschouwen” (LS 218). In dat verband wordt het *Zonnelied* van Franciscus van Assisi vaak gebruikt. Zo biedt de *Laudato Si'* Alliantie Nederland twaalf Zonneliedvieringen aan voor gebruik in parochie of gemeente.⁶⁸

De *Laudato Si'* Alliantie Nederland verwijst ook naar de encyclieken *Laudato Si'* en *Fratelli Tutti* van paus Franciscus als bron van inspiratie:

Deze encyclieken zijn een aanrader voor iedereen die beseft dat er meer nodig is dan elektrische auto's en zonnepanelen. Iedereen die moedeloos wordt van de verschillende crisissen, tegen een klimaatdepressie

66 Leo Bormans, *Hoop: 100 sleutels voor een hoopvol leven* (Tiel: Lannoo, 2021); Jan Mertens, *Het doet ertoe: Over verdriet, hoop en verzet* (Voorburg: Milinda Uitgevers, 2023); Cathy Macharis (red.), *Land van hoop: Omarm de verandering* (Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2024); Joke J. Hermen, *Tijd is hoop: Alle essays over de tijd* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2025); Tommy Wieringa, *Optimisme zonder hoop* (Amersfoort: Stichting Maand van de Filosofie, 2025). In het Nederlands vertaald: Philipp Blom, *Hoop: Over een verstandige verhouding tot de wereld* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2024); Hannah Ritchie, *Niet het einde van de wereld: Waarom wij de eerste generatie zijn met perspectief op een duurzame planeet* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2024); Jane Goodall and Douglas Abrams, *Het boek van hoop: Levenslessen voor een mooiere toekomst* (Amsterdam: HarperCollins, 2021). Zie ook: Byung-Chul Han, *Der Geist der Hoffnung: Wider die Gesellschaft der Angst* (Berlin: Ullstein, 2024); Engelse vertaling: *The Spirit of Hope* (Cambridge: Polity Press, 2024).

67 Schrijvers voor Gerechtigheid, “Een nieuwe dag begint (tekstvideo)”, 21 juli 2023, YouTube-Playlist, 3:23, <https://www.youtube.com/watch?v=4wNdZjPF88&list=PLMMSfz2QirzH-HAFGYPERAU-9PEuoMtxlJ>.

68 *Laudato Si'* Alliantie NL, “12 Zonnelied vieringen”, geraadpleegd 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/downloads/12-zonnelied-vieringen/>. Zie ook Corinne Groenendijk, *Verduur samen met Franciscus: Naar een groene en geïnspireerde leefstijl* (Berne: Abdij van Berne, 2022); Jason M. Brown die een contemplatieve ecologie ontwikkelt geïnspireerd door monastieke tradities in *Thuis komen in de wildernis: Wat ecospiritualiteit ons kan leren* (Antwerpen: Otheo, 2025).

aanzit, of denkt: wat kan ik nou doen? En voor iedereen die behoefte heeft aan hoop.⁶⁹

In *Laudato Si'* is deze hoop met name gevestigd op het geloof in God. Het verhaal over de zondvloed en de figuur van Noach laten zien dat God de mensheid 'de mogelijkheid van een nieuw begin' heeft gegeven. "Een goede mens is nodig, wil er hoop zijn!" (LS 71) Ook de verhalen over de Babylonische ballingschap en de Romeinse overheersing tonen aan dat het mogelijk is om dankzij het geloof in God in schijnbaar uitzichtloze situaties toch hoopvol te blijven (LS 74). Aan het einde van zijn encycliek drukt de paus dan ook de wens uit dat "onze strijd en onze zorg voor deze planeet ons de vreugde en de hoop niet ontnemen!" (LS 244)

Een spiritueel discours is vooral bedoeld om de achterban te inspireren en te regenereren. Zowel seculiere als religieuze groepen gebruiken een dergelijk discours. Ze haken daarbij aan bij verschillende levensbeschouwelijke en religieuze tradities. Ze reiken ook diverse manieren aan om de verworven inzichten in praktijk te brengen, zoals trainingen, actieve hoop cirkels, wandelingen en stille meditaties.

Besluit

Uit ons onderzoek is gebleken dat klimaatactiegroepen verschillende discourses gebruiken in hun onlinecommunicatie om hun leden te mobiliseren en te motiveren en dat religieuze vocabularia daarin een wisselende rol spelen. We hebben daarbij een onderscheid gemaakt tussen een eco-apocalyptisch, expliciet religieus, ethisch en spiritueel discours. Deze discourses staan niet los van elkaar, maar zijn aan elkaar gerelateerd. Zo beklemtoont een eco-apocalyptisch discours de urgentie van de klimaatverandering en de noodzaak om daar op korte termijn iets aan te doen. Dit discours is in staat om mensen te mobiliseren voor actie en demonstratie. De acties zijn vooral gericht op de overheid en de grote vervuilers en vinden vaak plaats in grote steden zoals Den Haag en

⁶⁹ Tekst op: *Laudato Si'* Alliantie NL, "Inspiratie", geraadpleegd 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/verdiep-en-verander/>.

Amsterdam. Dit discours is wijd verspreid en wordt gedeeld door zowel seculiere als religieuze groepen. Het is niet expliciet religieus, maar heeft religieuze wortels.

Expliciet religieuze vocabularia worden met name gebruikt door christelijke actiegroepen en zijn sterk gerelateerd aan de Bijbel en in het bijzonder aan het boek Genesis, waarin de verhalen over de schepping en de zondvloed voorkomen. Dit religieuze discours is vooral gericht op en in staat de eigen achterban te inspireren en te motiveren. Het ethisch discours bereikt dan weer een breder publiek omdat het een beroep doet op gedeelde waarden en idealen, in het bijzonder klimaatrechtvaardigheid. Dit discours verheldert wat er in het geding is en werkt daarom motiverend. Zowel seculiere als religieuze groepen maken hier gebruik van. Een vierde discours is het spirituele discours, dat met name inspirerend en regenererend bedoeld te zijn. Het komt voor bij seculiere en religieuze groepen, maar de inhoudelijke invulling ervan kan verschillen en is afhankelijk van de tradities waarbij wordt aangeknoopt.

Dit onderzoek laat zien dat expliciet religieuze vocabularia een inspirerende rol spelen binnen het bredere klimaatdiscours van Nederlandse klimaatactivisten, maar dat die rol veelal beperkt is tot christelijke groepen. Het eco-apocalyptische discours is daarentegen wijd verspreid en werkt vooral mobiliserend. Het ethische en spirituele discours werken dan weer motiverend. Inzicht in de manier waarop deze discourses functioneren maakt het mogelijk om daar op meer bewuste manier mee om te gaan en keuzes te maken in functie van het beoogde doel. Daar kunnen klimaatactiegroepen hun voordeel mee doen.

Bronnen

Actieve Hoop. "Actieve Hoop". Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.actievehoopcirkels.nl/>.

Active Hope Training. "ActiveHope.Training". Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://activehope.training/>.

Al-Mizan: A Covenant for the Earth. Thuispagina. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://www.almizan.earth/>.

Alma, H. *Ecospiritualiteit: Over de weg naar planetaire gezondheid*. Utrecht: ten Have, 2024.

Anema, J. en H. Prins, *Je bent jong en je wil wat toekomst: Een redelijk radicaal verhaal*. Amsterdam: De Geus, 2023.

Armstrong, K. *De heilige natuur*. Amsterdam: Querido, 2022.

Berg, B. van den en L. Mock (red.). *‘Zorg voor de aarde, herstel van de wereld’: Levensbeschouwelijke reacties op de ecologische crisis*. Amsterdam: Uitgeverij Amp-hora, 2021.

Blom, P. *Hoop: Over een verstandige verhouding tot de wereld*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2024.

Boeddhistisch Dagblad. “Utrecht – eerste Silent Rebellion bijeenkomst in park”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://boeddhistischdagblad.nl/maatschappij/geluk/163215-utrecht-eerste-silent-rebellion-bijeenkomst-in-park/>.

Bookless, D. *Het groene hart van het geloof: Zorg voor Gods wereld*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2019.

Bormans, L. *Hooptimisme: 100 sleutels voor een hoopvol leven*. Tiel: Lannoo, 2021.

Brown, J.M. *Thuis komen in de wildernis: Wat ecospiritualiteit ons kan leren*. Antwerpen: Otheo, 2025.

Bulletin of the Atomic Scientists. “Closer than ever: It is now 89 seconds to midnight”. Geraadpleegd 18 maart 2026, <https://thebulletin.org/doomsday-clock/2025-statement/>.

Christian Climate Action Nederland (@ChristianClimateActionNederland).

“Christenen zetten Gods planeet boven poen. Op 31 mei roepen we bedrijven op dat ook te doen”. Facebook, 17 mei 2024, <https://www.facebook.com/photo?fbid=461964802887248&set=a.195983939485337>.

Christian Climate Action Nederland. “Klimaatmars – Den Haag – christelijk blok Mars voor klimaat & rechtvaardigheid”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.christianclimateaction.nl/agenda/acties/meld-je-aan-voor-de-klimaatmars/>.

Christian Climate Action Nederland. Thuispagina. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://www.christianclimateaction.nl/>.

Christian Climate Action NL (@Christianclimateactionnl). “De tijd van “stil maar wacht maar, alles wordt nieuw” is voorbij”. Instagram, 28 oktober 2023 https://www.instagram.com/p/Cy8GbSrQY6/?img_index=1.

Christian Climate Action NL (@CCANederland). “Vandaag verkiezingen. Kies voor klimaat! Want nog een regering zonder klimaatbeleid kunnen we ons niet veroorloven”. X, 22 november 2023, <https://x.com/CCANederland/status/1727207723941695863?s=20>.

Chu, H. en J. Z. Yang. “Emotion and the Psychological Distance of Climate Change”. In: *Science Communication* (December 9, 2019), <https://doi.org/10.1177/1075547019889637>.

Clayton S. en C. Manning. *Psychology and Climate Change: Human Perceptions, Impacts, and Responses*. New York: Academic Press, 2018.

Collins, J.J. “Apocalyptiek: Het genre, de ideologie en de beweging”. In: J.W. van Henten en O. Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde: Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen*. Zoetermeer: Meinema, 1998, 19-38.

Copier L. en C. Vander Stichele, “Death and Disaster: 2012 meets Noah”. In: L. Copier en C. Vander Stichele (eds.), *Close Encounters between Bible and Film: An Interdisciplinary Engagement*. Atlanta: SBL Press, 2016, 155-171.

Copier, L. *Preposterous Revelations: Visions of Apocalypse and Martyrdom in Hollywood Cinema 1980-2000*. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2012.

Doeland, L. *Apocalypsofie: Over recycling, groene groei en andere gevaarlijke fantasieën*. Utrecht: Ten Have, 2023.

Einde, R. van 't. *Rebelleren voor het leven: Een dominee in actie voor klimaatrechtvaardigheid*. Utrecht: Kokboekencentrum, 2023.

Extinction Rebellion Nederland (@extinctionrebellionnl). "Voor het eerst bevestigd het hoogste gerechtshof ter wereld: staten zijn juridisch verplicht om de klimaatcrisis aan te pakken." Instagram, juli 2025, https://www.instagram.com/p/DMdaeV-NWwX/?utm_source=ig_web_copy_link&igsh=MzRlODBiNWFlZA==.

Extinction Rebellion Nederland. "Actieve Hoop Cirkel". Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://extinctionrebellion.nl/events/actieve-hoop-cirkel-31/>.

Fairclough, N., J. Muldering en R. Wodak. "Critical Discourse Analysis". In: T.A. van Dijk (ed.), *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage, 2013. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446289068>.

Franciscus. *Laudate Deum* (Apostolische exhortatie over de klimaatcrisis). 4 oktober 2023. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://rkdocumenten.nl/toon-document/8999-laudate-deum-nl>

Franciscus. *Laudato Si'* (Encyciek Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis). 24 mei 2015. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://rkdocumenten.nl/toondocument/5000-laudato-si-nl/>.

Franciscus. *Ons gemeenschappelijk huis: Teksten over ecologie*. Antwerpen: Otheo, 2024.

Frederik J. en R. Bregman, "Komt de grote klimaatapocalyps? Een bij vlagen ongemakkelijk gesprek met twee XR-activisten". In: *de Correspondent* (12 april

2024). <https://decorrespondent.nl/15247/komt-de-grote-klimaatapocalyps-een-bij-vlagen-ongemakkelijk-gesprek-met-twee-xr-activisten/72f385ee-1a5c-0039-346c-99cb95161f47>.

Fridays for Future Nederland (@fridaysforfuturenederland). "Save the Date! Klimaatweekend 1-3 oktober!". Instagram, 10 augustus 2021, https://www.instagram.com/p/CSZIfbAs_nw/.

Glassman B. en R. Fields. *Zen in actie: Over spiritualiteit, zakendoen & sociale betrokkenheid*. Voorburg: Milinda, 2013.

Goodall, J. en D. Abrams, *Het boek van hoop: Levenslessen voor een mooiere toekomst*. Amsterdam: HarperCollins, 2021.

Graafland, J., J. van der Stoep en C. Rademaker. *Dieren & rentmeesterschap: De bijbel in dialoog met de praktijk*. Leeuwarden: Jongbloed, 2025.

Groene Moslims. Thuispagina. Geraadpleegd op 5 oktober 2024, <https://www.groenemoslims.nl/>.

Groenendijk, C. *Verduur samen met Franciscus: Naar een groene en geïnspireerde leefstijl*. Berne: Abdij van Berne, 2022.

Grootouders voor het klimaat. "Webinar: Hoe zorg ik ervoor dat de moed mij niet in de schoenen zakt?". Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://grootoudersvoorhetklimaat.nl/agenda/webinar-hoe-zorg-ik-ervoor-dat-de-moed-mij-niet-in-de-schoenen-zakt/>.

Gürlesin, Ö.F. en N. de Groot "Tussen geloof en groene taal: Klimaatorganisaties op Twitter/X in Nederland". In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 26-57.

Haase E. en K. Hudson (eds.). *Climate Change and Youth Mental Health: Multidisciplinary Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2024.

Hajer, M.A. *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford: Oxford University Press, 1996. <https://doi.org/10.1093/019829333X.003.0003>.

Han, B.-C. *Der Geist der Hoffnung: Wider die Gesellschaft der Angst*. Berlin: Ullstein, 2024. Engelse vertaling: *The Spirit of Hope*. Cambridge: Polity Press, 2024.

Hanh, T.N. *Love Letter to the Earth*. Berkeley: Parallax Press, 2013. Nederlandse vertaling: *Liefde voor de aarde*. Gouda: BNCC, 2013.

Hanh, T.N. *Met Zen de planeet redden*. Baarn: Ten Have, 2022.

Hermesen, J.J. *Tijd is hoop: Alle essays over de tijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2025.

Jochensen H. en J. van der Stoep (red.). *Laat de aarde juichen: Duurzaam beheer van de schepping*. Amsterdam: Buijten & Schippersheijn Motief, 2023.

Jongeren Milieu Actief. *Manifest voor klimaatrechtvaardigheid*. Met een voorwoord van J. Terlouw. Rotterdam: Lemniscaat, 2021.

Kamp-Rinzema, L. van. *Scheppings(t)rouw: Een zoektocht naar doorleefde hoop*. Amsterdam: Buijten & Schippersheijn Motief, 2024.

Kimmerer, R. Wall. *Een vlecht van heilig gras: Hoe de natuur, wetenschap en traditionele kennis ons leren respectvol met de aarde om te gaan*. Haarlem, Altamira, 2022.

Klimaatmars (@klimaatmarsnl). “Onze posters zijn er!” Instagram, 26 augustus 2023, <https://www.instagram.com/p/CxpcURPCTBE/>.

Klimaatmars (@klimaatmarsnl). “Vandaag is VERDUBBELDAG en verdubbelen we samen het aantal mensen dat op vrijdag 31 mei meedoet met de Klimaatmars op de Zuidas!” Instagram, 21 mei 2024, https://www.instagram.com/p/C7OHOCXImyh/?img_index=1.

Klimaatmars. “Aafke Romeijn - Failliet (Klimaatmars 2024)”. 11 mei 2024, YouTube-Video, 2:20. https://www.youtube.com/watch?v=qvrTe7TXi_E.

Klimaatmars. “Alles over het klimaatlied!” Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://klimaatmars.nl/klimaatlied/>.

Koning D. de, en F. G. Bosman. “Halloween en een uitstervende ijsbeer”. In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 256-261.

Koning D. de, en F. G. Bosman. “Wie draagt de aarde op handen?” In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 272-279.

Koning, D. de. “Houden alle vogels nesten? Een verkenning van berouwbaarheid in ecologische rouwrituelen in Nederland”. In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 212-249.

Koning, D. de. *Kus de aarde met je voeten: Wandelen als klimaatgeving*. Utrecht: Eburon, 2024.

Kovacs J. en Ch. Rowland. *Revelation*. Malden: Blackwell, 2004.

Laudato Si' Alliantie NL. “12 Zonnelied vieringen”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/downloads/12-zonnelied-vieringen/>.

Laudato Si' Alliantie NL. “Inspiratie”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/verdiep-en-verander/>.

Laudato Si' Alliantie NL. “Welkom bij de Laudato Si' Alliantie NL”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/>.

Leven in Aandacht. “Mindfulness in de traditie van Thich Nhat Hanh”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://aandacht.net/>.

Lyons W.J. en J. Okland (eds.). *The Way the World Ends? The Apocalypse of John in Culture and Ideology*. Sheffield: Phoenix Press, 2009.

Macharis, C. (red.), *Land van hoop: Omarm de verandering*. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2024.

Macy J. en Ch. Johnstone. *Actieve hoop: Hoe de chaos onder ogen zien met vermoede veerkracht en creativiteit*. 3^e ed. Voorburg, Milinda Uitgevers, 2023.

Martens P. en M. van de Goor. *De heilige natuur: Niet-westerse stemmen over dier, mens en klimaat*. Gorredijk: Noordboek, 2022.

Mertens, J. *Het doet ertoe: Over verdriet, hoop en verzet*. Voorburg: Milinda Uitgevers, 2023.

Milieudefensie (@milieudefensie). “Klimaatrechtvaardig stemmen! Hoe doe je dat?”. X, 20 november 2023, <https://x.com/milieudefensie/status/1726681926063276348?s=20>.

Milieudefensie (@milieudefensie). “Kom naar Milieudefensie On Tour: De Klimaatzaak ING!” Instagram, 29 februari 2024, https://www.instagram.com/p/C38GlefMST8/?img_index=1.

Miyazaki, Y. *Shinrin-yoku: De Japanse kunst van het bosbaden*. Houten: Het Spectrum, 2018.

Moore, S.D. *Revelation: Book of Torment, Book of Bliss*. London: T&T Clark, 2021.

Murray R.L. en J. K. Heumann. *Monstrous Nature: Environment and Horror on the Big Screen*. Lincoln: University of Nebraska, 2016.

NBV Studiebijbel. Heerenveen: Jongbloed, 2008.

Newman, K. *Apocalypse Movies: End of the World Cinema*. New York: St Martin's Griffin, 2000.

Newport, K.G.C. en C. Gribben (eds.). *Expecting the End: Millennialism in Social and Historical Context*. Waco: Baylor University Press, 2006.

NOS wees eerlijk. Thuispagina. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://nosweepeerlijk.nl/>.

Ö. F. Gürlesin. "Al-Mizan: An Islamic Covenant for the Earth". Gepubliceerd op 25 maart 2024. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/al-mizan-an-islamic-covenant-for-the-earth-23>.

O'Leary, S. *Arguing the Apocalypse: A Theory of Millenial Rhetoric*. Oxford: University Press, 1994.

Pansters, K. *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500*. Hilversum: Verloren, 2007.

Plevin, J. *De helende kracht van Bosbaden*. Amsterdam: Samsara, 2018.

Plum Village. “Zen and the Art of Saving the Planet”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://plumvillage.org/courses/zen-and-the-art-of-saving-the-planet>.

Prince, S. *Apocalypse Cinema*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2021.

Raza, W. “Stewardship or Dominion”. Gepubliceerd op 20 december 2024. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/stewardship-or-dominion-christian-and-muslim-theological-perspectives-on-stewardship-and-environmental-ethics-28>.

Ritchie, H. *Niet het einde van de wereld: Waarom wij de eerste generatie zijn met perspectief op een duurzame planeet*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2024.

Schrijvers voor Gerechtigheid. “Een nieuwe dag begint (tekstvideo)”. 21 juli 2023, YouTube-Playlist, 3:23, <https://www.youtube.com/watch?v=4wNdZJfP-F88&list=PLMMSfz2Q1rzH-HAFGYPeRAU9PEuoMtxlJ>.

Scientist Rebellion. “Scientist Rebellion takes action in the Netherlands”. 7 april 2022, YouTube-Video, 2:56. <https://youtu.be/EYFhadxDoeg>.

Stiegler, R. *Klimaatverandering en innerlijke grenzen*. Waarbeke: Waarbeke, 2020.

Stille Rebellie. “Stille Rebellie / Stille Actie”. Geraadpleegd 23 maart, 2026, <https://stille-rebellie.nl/>.

Vander Stichele, C. “Apocalyps en klimaatverandering: angstaanjagend of hoopvol discours?” In: P. Kevers (red.), *Apocalyps vandaag? De Bijbel als bron van hoop*. Leuven: Vlaamse Bijbelstichting, 2024, 157-177.

Vander Stichele, C. “Karen Armstrong wil terug naar de natuur”. In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 146-151.

Vatican News – English. “Laudate Deum”. 4 oktober 2023, 1:06, YouTube-Video, <https://www.youtube.com/watch?v=dSadLAJQuwc>.

Wieringa, T. *Optimisme zonder hoop*. Amersfoort: Stichting Maand van de Filosofie, 2025.

Wiki XR NL. “Regeneratieve culturen. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://wikis.extinctionrebellion.nl/nl/hulpmiddelen/regeneratieve-culturen>.

Wohlleben, P. *Het verborgen leven van bomen*. Amsterdam: Bruna, 2016.

Wohlleben, P. *Onze natuur*. Amsterdam: Bruna, 2024.

Yale Climate Connections. “Cli-fi movies: A guide for socially-distanced viewers”. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://yaleclimateconnections.org/2020/05/cli-fi-movies-a-guide-for-socially-distanced-viewers/>.

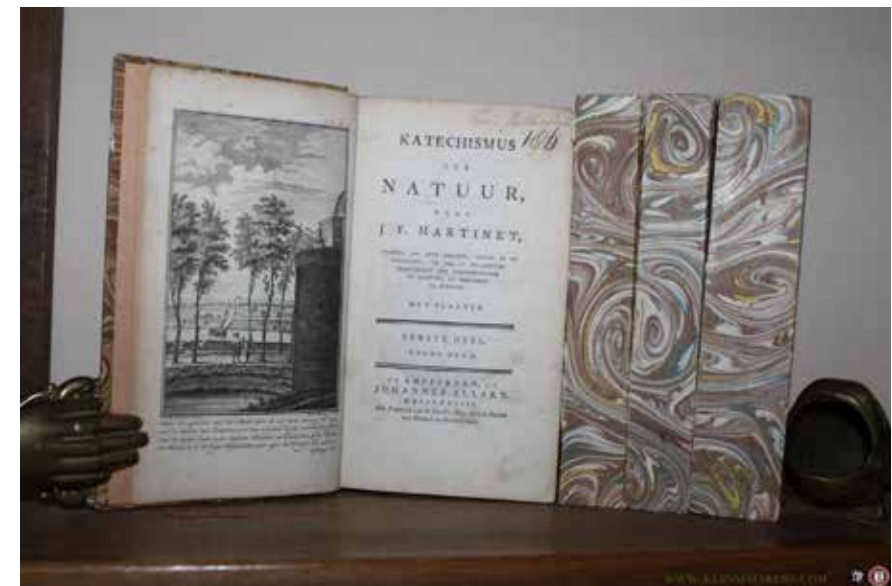
Zen Peacemakers, “Zen Peacemakers Lage Landen”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://zenpeacemakers.nl/>.

Ziel, T. van der. “Rentmeesterschap – worstelen met een weerbarstige term”. In: E. Hense en T. van der Ziel (red.), *Groen & solidair: 36 kerken en kloosters in Nederland*. Berne: Abdijs van Berne: 2022, 128-132.

DE KATECHISMUS DER NATUUR

DEMOCRATISERING VAN KENNIS VAN
GOD DOOR NATUUROBSERVATIE

Gert van Klinken

Afbeelding 1: Titelpagina van de Katechismus der Natuur (1779) van J.F. Martinet.¹

¹ Abebooks, "Katechismus der Natuur (in 4 delen)", geraadpleegd op 30 maart 2025, <https://www.abebbooks.com/Katechismus-Natuur-4-delen-MARTINET-Johannes/31290208389/bd#&gid=1&pid=1>.

Groene Catechismus: iets nieuws onder de zon?

In 2024 verscheen de *Groene Catechismus* van de Nederlandse theoloog Sam Janse.² Daarin gebruikt Janse het vraag- en antwoordmodel van de *Heidelbergse Catechismus* (1563) om vragen te beantwoorden die hem werden voorgelegd bij lezingen over klimaatverandering. Een primeur. Of toch niet? Er blijkt immers in Nederland al eerder een theoloog geweest te zijn die een catechismus schreef over de relatie tussen God en natuur. Het gaat hier meer concreet over de 18e-eeuwse *Katechismus der Natuur* van Jan Floris Martinet.

Afbeelding 2: prent van Jan Floris Martinet die vanuit zijn studeerkamer naar buiten wijst.³

- 2 Zie: Caroline Vander Stichele, “Van preekstoel tot planeet: Sam Janse pleit voor een groen-gelovige levensstijl”, gepubliceerd op 17 april 2024, <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/van-preekstoel-tot-planeet-sam-janse-pleit-voor-een-groen-gelovige-levensstijl-24>.
- 3 Afbeelding afkomstig van: MijnGelderland, “Dominee Jan Floris Martinet (1729-1795) en de fysiotheologie: Predikant, natuuronderzoeker en schrijver”, geraadpleegd op 30 maart 2025, <https://mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/dominee-jan-floris-martinet-1729-1795-en-de-fysiotheologie>.

Een bekende prent van Jan Floris Martinet (1729-1795) toont de man in zijn studeerkamer. Verrassend genoeg wijst hij niet naar zijn boeken, maar door het raam en naar buiten (zie afbeelding 2).⁴ God, zo vond deze dominee en volksopvoeder, maakt zich kenbaar in de Bijbel en in de Natuur. Belangrijk is dat die beide openbaringsbronnen beschikbaar zouden moeten zijn voor iedereen. In de tijd van Martinet was kennis nog min of meer een voorrecht van de *happy few*. De Reformatie had met het nodige succes de Bijbel onder de aandacht van het volk gebracht. Martinet's *Katechismus der Natuur* stelde dat hetzelfde zou moeten gebeuren met die tweede zelfopenbaring van God. Ieder mens staat in rechtstreeks contact met de natuurlijke werkelijkheid, en bezit het vermogen om daarover te leren. Dat de Natuur inderdaad een goddelijke (absolute) oorsprong heeft, blijkt daaruit dat ze niet willekeurig is maar door vaste wetmatigheden wordt beheerst. Deze gedachten spraken ook het buitenland aan. De *Katechismus* werd in het Engels vertaald en graag gelezen aan de Oostkust van Amerika.⁵ Auteurs als John Ray en William Derham legden een verband met de Amerikaanse Constitutie. De morele grondslagen van de samenleving gaan immers iedereen aan. De natuurwetten bieden de mogelijkheid om die grondslagen praktisch te vertalen in het werk van een arts, een architect, een onderwijzer.

Proefondervindelijkheid

Martinet had van de Leidse wiskundige en waterstaatsingenieur Johan Lulofs geleerd om theorie te toetsen: door een experimentele check en door logisch nadenken. Om dat te kunnen hoefde je niet bij de maatschappelijke elite te behoren. Bewonderaars van de *Katechismus der Natuur* kwamen in Nederland vaak uit de hoek van de doopsgezinden, tot 1795 tweederangsburgers. Of uit de kring van naar emancipatie strevende vrouwen, zoals de door Martinet persoonlijk bekende Betje Wolff.⁶

- 4 Frieda de Haas, “Inleiding”, in J.F. Martinet en de achttiende eeuw. In ijver en onverzadiglijke lust om te
leeren (Zutphen: Walburg Pers, 1987), 7.
5 Jan Floris Martinet, *The Catechism of Nature for the Use of Children* (Boston: West and Larkin, 1793);
herdruk John Hall (Milton Keynes: Alpha Editions, 2021).
6 Zij schreef samen met Aagje Deken onder andere de beroemde briefroman *Historie van mejuffrouw
Sara Burgerhart* (1782); Enne Koops, “Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart: De eerste moderne
Nederlandse roman”, gepubliceerd op 3 oktober 2024, <https://historiek.net/sara-burgerhart-canon-betje-wolff-aagje-deken/135638/>.

In de omgeving van Zutphen was het een karakteristiek beeld om Martinet en zijn leerlingen door de uiterwaarden langs de IJssel te zien lopen. Tijdens deze wandelingen was het de gewoonste zaak om kritische vragen te stellen. Even duidelijk was dat voor kinderen met aanleg en belangstelling voor praktische natuurkunde wegen gezocht zouden moeten worden om ze te laten doorleren. Miers Fisher (1748-1819), een quaker in Pennsylvania, vond dit het belangrijkste aspect van de *Katechismus*.⁷ De grondslagen van moraal en natuur zijn kenbaar voor iedereen, op grond van een in de mensheid als zodanig verankerde zedelijke aanleg en rationaliteit. In Nederland was het al heel wat dat Martinet zichzelf (met moeite) aanleerde om met doopsgezinden en met vrouwen om te gaan als zijn intellectuele gelijken. De quakers aan de Amerikaanse oostkust gingen verder: consequente toepassing van de principes van de *Katechismus der Natuur* impliceerde opheffing van de achterstelling van zwarten bij blanken.

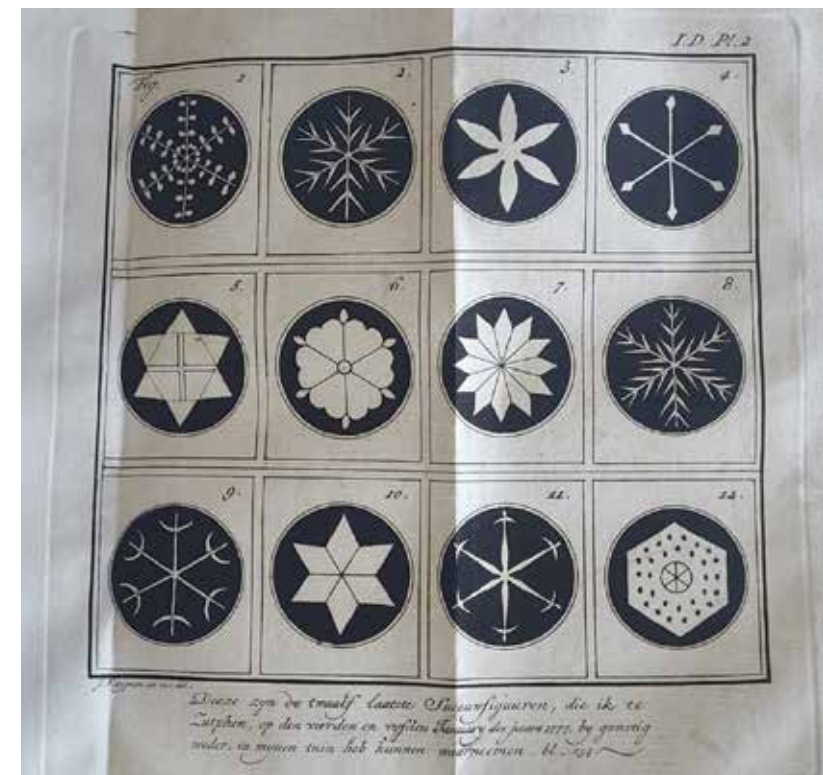
Zorgvuldig kijken

De achttiende eeuw was een standenmaatschappij, zeker in Nederland. Welgestelde blanke mensen golden sociaal als belangrijker dan de middenklasse, de armen, de *niet-blanken*. Kennis vormde een privilege voor de kleine groep leerlingen die in de steden toegang kreeg tot de Latijnse School en langs die weg tot de universiteit.

Natuur zit echter anders in elkaar: ze is overal, voor iedereen die het zien wil toegankelijk. Het belang daarvan gaat verder dan de gedachte dat natuur *mooi* is. Dat is uiteraard óók waar, maar het gaat verder dan dat. Natuur is allereerst een manifestatie van het grote geheel. Het gaat niet om één soort, maar om alles tegelijk. Gods schepping is bovendien niet exclusief voor de welgestelden. Niet voor niets werd de *Katechismus der Natuur* in Europa en Amerika graag gelezen door wie kritisch stond tegenover de standenmaatschappij, zoals de quakers. Natuur reikt bovendien praktische mogelijkheden aan. Er zitten wetmatigheden in. Door die op het spoor te komen (onderwijs) kunnen we met verstand een huis bouwen, werken aan een verbeterde geneeskunde. En zelfs aan muziek: de lutheraan Johann Sebastian Bach werkte in zijn sonates met

⁷ Miers Fisher, "Inleiding", in: J.F. Martinet, *Catechism of Nature for the use of Children*, 2.

wiskundige schema's: onderdeel van de Natuur. Die wijst de weg naar doen. En dan komt er ruimte voor kritische vragen: "Hoe zit het, hoe werkt het, waarom groeit deze plant juist op deze plek en niet verderop?" Hoewel Martinet in allerlei opzichten een ouderwetse conservatieve man was en bleef (kind van zijn tijd), heeft zijn *Katechismus der Natuur* de emancipatie van minderheden in Nederland een stevige stimulans gegeven. Voor een leerling van Martinet als Marten Douwes Teenstra (1795-1864) betekende kijken naar de natuur dat hij de toen nog bestaande slavernij ging bestrijden. Ieder mens deelt in door God gegeven *natuurlijke* rechten. De *Katechismus* heeft zo ook de latere democratisering bevorderd, op een manier die Martinet zelf nog niet kon voorzien.

Afbeelding 3: pagina uit de *Katechismus der Natuur* (1779) waarin Martinet de vormen van sneeuwvlokken die hij geobserveerd heeft, heeft opgenomen.

Anno 2025 zien we een aantal ideeën terugkomen die al te vinden waren in de *Katechismus der Natuur*. Ook de *Groene Catechismus* maakt immers gebruik van vragen en antwoorden om perspectieven op God en natuur binnen de context van het christendom uit te leggen. Een ander voorbeeld is *NatuurGetrouw*, “een netwerk van christenen met hart voor de natuur.”⁸ Deze bevindelijke gereformeerde groene stichting beroept zich op de twee boeken waarin God zich openbaart. In het eerste boek, de Bijbel, vinden we zijn geschreven woord en in het tweede boek van de natuur, de schepping, het resultaat van Gods spreken. Hoewel *NatuurGetrouw* hiervoor verwijst naar Johannes Calvijn, vinden we juist bij Martinet de concrete toepassing van deze godsopenbaring op het Nederlandse landschap. Of, nog dichterbij, zoals Martinet in de *Katechismus der Natuur* laat zien, in de structuur van sneeuwvlokken voor je raam (zie afbeelding 3).⁹

Bronnen

Abebooks. “Katechismus der Natuur (in 4 delen)”. Geraadpleegd op 30 maart 2025, <https://www.abebbooks.com/Katechismus-Natuur-4-delen-MARTI-NET-Johannes/31290208389/bd#&gid=1&pid=1>.

Fisher, M. “Inleiding”. In: J.F. Martinet, *Catechism of Nature for the use of Children*.

Haas, de, F. “Inleiding”. In: J.F. Martinet en de achttiende eeuw. In *ijver en onverzadiglijke lust om te leren*. Zutphen: Walburg Pers, 1987.

Koops, E. “Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart: De eerste moderne Nederlandse roman”. Gepubliceerd op 3 oktober 2024, <https://historiek.net/sara-burgerhart-canon-betje-wolff-aagje-deken/135638/>.

Martinet, J.F. *The Catechism of Nature for the Use of Children*. Boston: West and Larkin, 1793; Herdruk John Hall. Milton Keynes: Alpha Editions, 2021.

⁸ NatuurGetrouw, “Zorg voor de schepping”, geraadpleegd op 30 maart 2025, <https://www.natuurgetrouw.nu/>.

⁹ Deze licht gewijzigde bijdrage is op 7 april 2025 verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/de-catechismus-der-natuur-democratisering-van-kennis-van-god-door-natuurobservatie-33>.

MijnGelderland. “Dominee Jan Floris Martinet (1729-1795) en de fysiotheologie: Predikant, natuuronderzoeker en schrijver”. Geraadpleegd op 30 maart 2025, <https://mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/dominee-jan-floris-martinet-1729-1795-en-de-fysiotheologie>.

Vander Stichele, C. “Van preekstoel tot planeet: Sam Janse pleit voor een groen-gelovige levensstijl”. Gepubliceerd op 17 april 2024, <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/van-preekstoel-tot-planeet-sam-janse-pleit-voor-een-groen-gelovige-levensstijl-24>.

VAN PREEKSTOEL TOT PLANEET

SAM JANSE PLEIT VOOR EEN
GROEN-GELOVIGE LEVENSTIJL

Caroline Vander Stichele

https://doi.org/10.56675/9789403888224_8

Sam Janse heeft een *Groene catechismus* geschreven, een klein boekje van ruim negentig bladzijden.¹ Het gaat hier wel degelijk om een andere publicatie dan de *Groene catechismus* van de Rooms-Katholieke Kerk, zo genoemd omdat die een groene kft heeft, maar 244 bladzijden telt.² De *Groene Catechismus* roept bij mij echter vooral herinneringen op aan de zogenaamde *Mechelse Catechismus*, die lange tijd in de Belgische bisdommen wijdverspreid was. Hij werd ook de “schoolcatechismus” genoemd omdat hij gebruikt werd in het godsdienstondericht en hij had een vergelijkbare lengte als het boekje van Janse.³

Zelf verwijst Janse in de inleiding op zijn *Groene Catechismus* naar de *Heidelbergsche Catechismus* (1563) waar hij mee is opgegroeid en die bedoeld is voor protes-

- 1 Sam Janse, *Groene Catechismus: Vragen en antwoorden over geloof en duurzaamheid* (Utrecht: KokBoeken-centrum, 2024).
- 2 Aleteia, “Which version of the Catechism should I get? Tan, green, or blue cover?” geraadpleegd 30 maart 2024, <https://aleteia.org/2022/05/23/which-version-of-the-catechism-should-i-get-tan-green-or-blue-cover/>
- 3 Het Katholieke geloof - uitgelegd aan protestanten, “Mechelse Catechismus van 1954 – Schoolcatechismus”, gepubliceerd 8 juni 2011, <https://verbond.blogspot.com/2011/09/de-goede-oude-mechelse-catechismus-van.html>.

tanten.⁴ Wat de rooms-katholieke en protestantse catechismussen met elkaar gemeen hebben is dat het gaat om katechese (κατήχησις), de Griekse term voor onderricht, en dat ze zijn opgesteld in de vorm van vragen en antwoorden. Ze presenteren in bevattelijke vorm de kerkelijke leer die men zich op die manier dient eigen te maken. Janse haakt weliswaar aan bij die traditie, maar legt eigen accenten. Het is hem niet zozeer te doen om het eigen zielenheil maar vooral om het maken van “geloofskeuzes” aan de hand van vragen en antwoorden over geloof en duurzaamheid én om de toekomst van zijn kleinkinderen.⁵

Janse studeerde theologie in de jaren zeventig aan wat toen nog de Rijksuniversiteit Utrecht heette en aan de Universiteit van Göttingen in de toenmalige BRD. Hij werd vervolgens predikant en promoveerde in het jaar 2000 aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over Paulus en Jeruzalem. Daarna ging hij aan de slag als docent Nieuwe Testament. De meeste van zijn publicaties hebben betrekking op zijn vakgebied. Meer recent is daar ook aandacht voor bijbel en duurzaamheid bijgekomen.⁶ Hij schrijft daarover: “Vanuit mijn eigen vakgebied heb ik onderzocht of de Bijbel een boodschap heeft voor onze tijd waarin we tegen de ecologische grenzen van onze werldsamenleving zijn gebotst.”⁷ Dat onderzoek heeft inmiddels drie publicaties opgeleverd. In 2021 verscheen onder zijn redactie *Eenvoudig leven: Bijbelstudies over het goede leven* (Kampen: Kok), in 2023 de opvolger: *Toegewijd Leven: Over Recht doen aan al wat leeft* (Kampen: Kok), en een derde volume getiteld: *Weerbaar leven: Burgerlijke ongehoorzaamheid en profetisch protest* in 2024.

Dat Janse voor zijn *Groene Catechismus* gekozen heeft voor een opzet in vraag en antwoord vorm heeft er vooral mee te maken dat hij op die manier veel gestelde vragen wil beantwoorden, die hem werden voorgelegd in gesprekken en bij lezingen. Op die manier wil hij lezers helpen “om keuzes te maken vanuit het besef dat God de Schepper is en ons en de generaties na ons het goede le-

ven gunt.”⁸ Dat deze insteek weerklank vindt mag blijken uit het feit dat zijn catechismus een maand na publicatie al een tweede druk kende.⁹ Bij nader toezien is dat misschien niet zo verwonderlijk. Zijn *Groene Catechismus* is immers verrassend toegankelijk geschreven. Janse pretendeert ook niet dat hij op alle vragen het juiste, laat staan definitieve, antwoord heeft en de lezer hoeft het ook niet met alles eens te zijn en dat is maar goed ook.

In 88 vragen passeren immers hete hangijzers in het klimaatdebat de revue. Janse gaat ze niet uit de weg. Ze zijn handzaam geordend in thematische rubrieken. Janse schroomt ook niet om duidelijk stelling te nemen. Op vraag 25: “Zijn het vooral de boeren die de schuld hebben aan de crisis waarin we zitten?” antwoordt hij: “Nee, dat is te makkelijk. Wij hebben in ons land met elkaar de problemen veroorzaakt en dan kun je niet één bepaalde bevolkingsgroep als zondebok aanwijzen.” Groot gelijk, maar op vraag 28 of de veestapel in Nederland moet inkrimpen antwoordt hij onverbloemd: “Dat is onvermijdelijk.” Duidelijke taal, maar ik kan mij voorstellen dat niet iedereen het daarmee eens zal zijn. Het levert in elk geval voer voor discussie.

Janse heeft het evenwel niet alleen over brede maatschappelijke problemen, maar ook over de eigen verantwoordelijkheid van de Kerk voor duurzaamheid. Concreet kan dat gebeuren door het thema aan de orde te stellen in preek en liturgie, maar ook praktisch door de eigen gebouwen te vergroenen. Janse heeft daarbij vooral de protestantse kerken op het oog, maar deze kwesties zijn even relevant en behartigenswaardig voor andere kerkgemeenschappen. Janse haalt daarvoor inspiratie uit de Bijbel en vooral uit de eerste hoofdstukken van het boek Genesis, waarin sprake is over de schepping: “De mens (*adam*) komt voort uit de aarde (*adamah*) (Gen 2:7) en daarom moet de mens ook goed voor de aarde zorgen” (p.34). De schepping is immers het werk van God en “samen met alles wat leeft mogen wij onze plaats innemen in de schepping” (p.12). Janse pleit dan ook voor een groen-gelovige levensstijl die daarmee spoort. Wat dat zoal inhoudt legt hij uit in zijn antwoorden op de vragen 60 tot 74. Zo antwoordt hij op de vraag wat dat betekent voor de spullen die je koopt:

4 De Heidelbergse Catechismus, “De Heidelbergse Catechismus”, geraadpleegd op 30 maart 2024, <https://www.heidelbergse-catechismus.nl/de-catechismus>.

5 Zie het interview in *Trouw* op 18 februari 2024: Lodewijk Dros, “88 vragen voor christenen die geen trek hebben in een groene levensstijl”, *Trouw* 18 februari 2024, <https://www.trouw.nl/cs-b958fac1/>.

6 Zoals ook blijkt uit bijgaand filmpje: SRC TV, “Groene dominee” Sam Janse uit Ameide preek het groene woord”, 9 september 2021, 1:40, <https://www.youtube.com/watch?v=SPZinDbR8FQ>.

7 Sam Janse, “Lezingen”, geraadpleegd op 30 maart 2024, <https://www.samjanse.nl/over-sam-janse/lezingen/>.

8 Janse, *Groene Catechismus*, achterflap.

9 Zie ook de blog van Marjolein Tiemens-Hulscher: Groen Geloven, “Groene catechismus”, gepubliceerd op 29 februari 2024, <https://groengeloven.com/2024/02/29/groene-catechismus/>.

Koop zo min mogelijk nieuwe spullen. Nieuwe producten hebben een grote impact, want ze kosten veel grondstoffen en energie. Denk bij producten uit China ook aan het vervoer. Je kunt heel veel dingen tegenwoordig in kringloopwinkels kopen voor een habbekrats. Duurzaam leven is ook goedkoop leven (p.45).

Eén ding is duidelijk: iedereen kan iets doen. De klimaatcrisis is voor hem een onweerlegbaar feit en dat is ronduit beangstigend. Is de eindtijd aangebroken en zijn milieurampen dan niet de wil van God? Dat noemt hij “een goddeloze redenering” (p.54). Tegen alle wanhoop in is er nog hoop voor wie gelooft dat God zijn schepping niet loslaat. Dat is voor Janse geen naïef optimisme, maar “vertrouwen dat Gods mogelijkheden groter zijn dan de onze” (p.57) en een goede reden om de handen uit de mouwen te steken om erger te voorkomen. “Stil maar, wacht maar, alles wordt nieuw”, zoals het refrein van een bekend kerklied luidt,¹⁰ is voor hem beslist geen optie.¹¹

Bronnen

Aleteia. “Which version of the Catechism should I get? Tan, green, or blue cover?” Geraadpleegd op 30 maart 2024, <https://aleteia.org/2022/05/23/which-version-of-the-catechism-should-i-get-tan-green-or-blue-cover/>.

De Heidelbergse Catechismus. “De Heidelbergse Catechismus”. Geraadpleegd op 30 maart 2024, <https://www.heidelbergse-catechismus.nl/de-catechismus>.

Dros, L. “88 vragen voor christenen die geen trek hebben in een groene levensstijl”. *Trouw* 18 februari 2024, <https://www.trouw.nl/cs-b958fac1/>.

Groen Geloven. “Groene catechismus”. Gepubliceerd op 29 februari 2024, <https://groengeloven.com/2024/02/29/groene-catechismus/>.

¹⁰ Nederland Zicht (EO), “Stil maar, wacht maar - Nederland Zingt”, 15 augustus 2018, 2:32, <https://www.youtube.com/watch?v=qNEQimGUeA>.

¹¹ Deze licht gewijzigde bijdrage is op 17 april 2024 verschenen als blog op: <https://religionclimate.odoo.com/nl/blog/blogs-1/van-preekstoel-tot-planeet-sam-janse-pleit-voor-een-groen-gelovige-levensstijl-24>.

Het Katholieke geloof - uitgelegd aan protestanten. “Mechelse Catechismus van 1954 – Schoolcatechismus”. Gepubliceerd op 8 juni 2011, <https://verbond.blogspot.com/2011/09/de-goede-oude-mechelse-catechismus-van.html>.

Janse, S. “Lezingen”. Geraadpleegd op 30 maart 2024, <https://www.samjanse.nl/over-sam-janse/lezingen/>.

Janse, S. *Groene Catechismus: Vragen en antwoorden over geloof en duurzaamheid*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2024.

Nederland Zicht (EO), “Stil maar, wacht maar - Nederland Zingt”, 15 augustus 2018, 2:32, <https://www.youtube.com/watch?v=qNEQimGUeA>.

SRC TV. “‘Groene dominee’ Sam Janse uit Ameide preekt het groene woord”. 9 september 2021. 1:40. <https://www.youtube.com/watch?v=SPZinDbR8FQ>.

KAREN ARMSTRONG WIL TERUG NAAR DE NATUUR

Caroline Vander Stichele

https://doi.org/10.56675/9789403888224_9

In het voorjaar van 2023 publiceerde het magazine *Happinez*, dat zich profileert als “jouw gids in spiritualiteit en geluk,” een interview met auteur Karen Armstrong naar aanleiding van haar meest recente boek *De heilige natuur* (2022). Armstrong is niet de eerste de beste. Ze wordt beschouwd als één van de belangrijke hedendaagse denkers over religieuze tradities en heeft een rijtje boeken op haar naam staan die in meerdere talen zijn vertaald. In het Nederlands zijn dat onder meer *Een geschiedenis van God* (1995), *Islam* (2001) en *Boeddha* (2001). In 2017 ontving ze voor haar werk een eredoctoraat van de VU en op 30 maart was ze daar te gast voor een publieke lezing over heilige natuur. Haar werk kan dus rekenen op een brede belangstelling in zowel spirituele als academische kringen.

Als concrete aanleiding voor het schrijven van *De heilige natuur* noemt Armstrong de klimaatveranderingen die erop wijzen dat de wereld en in het bijzonder het voortbestaan van de menselijke soort op deze planeet in gevaar is. Daar heeft de mensheid zelf schuld aan. Armstrong wijst erop dat onze rela-

tie met de natuur in de loop van de geschiedenis is veranderd. Het gevoel van verbondenheid met de natuurlijke wereld om ons heen heeft plaats gemaakt voor een houding van distantie. De natuur verwerd tot iets buiten de mensen, onderworpen aan hun controle. Volgens Armstrong is met name het westerse, moderne denken zoals zich dat sinds de Verlichting heeft ontwikkeld daarvoor verantwoordelijk. Wetenschap en technologie hebben met hun rationele en pragmatische benadering de natuur immers tot een object gemaakt dat we willen beheersen. Bijgevolg is de verbinding tussen mens en natuur verbroken.

Het vermogen dat de meeste traditionele religies hadden om de natuur als heilig te zien en het cultiveren van de verwondering die je kunt voelen als je er oog in oog mee staat, zijn wij kwijtgeraakt en dat wordt ons waarschijnlijk fataal als we niet beter gaan opletten.¹

In haar boek wil Armstrong aangeven hoe we onze verbinding met de natuur kunnen herstellen. Niet alleen moeten we onze manier van doen veranderen, maar ook onze manier van denken en kijken. We moeten onze eerbied voor de natuur cultiveren en dat kunnen we leren door ons te laten inspireren door de grote religieuze en filosofische tradities uit het verleden. Anders naar de natuur kijken, kunnen we volgens Armstrong leren van romantische dichters zoals William Wordsworth (1770-1850), die het heilige van de natuur nog konden zien, een manier van kijken die misschien lijkt “op de manier waarop we de wereld zagen toen de mensheid nog in haar kinderschoenen stond.”² In de epiloog van haar boek staat Armstrong stil bij een andere romantische dichter en tijdgenoot van Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge (1772-1834). Ook hij kan een bron van inspiratie zijn voor ons nu: “Als we de milieucrisis een halt willen toeroepen, moeten we eerst, net zoals Coleridge, op zoek gaan naar een stille ontvankelijkheid voor de natuurlijke wereld door haar elke dag beetje bij beetje in ons leven binnen te brengen” (p. 129). Zo kunnen we volgens Armstrong onze band met de heilige natuur herstellen.

De verzuchtingen van Armstrong hebben inderdaad veel gemeen met die van de Romantiek. Het waren met name de Romantici die in de eerste helft van de

negentiende eeuw in verzet kwamen tegen de Verlichting. Tegenover de daarin overheersende wetenschappelijke benadering van de natuur, stelden zij een geïdealiseerd beeld van de natuur. Tegenover de dominantie van het rationele, beklemtoonden zij het belang van het emotionele. De esthetische ervaring van het schone en sublieme stond daarin centraal.³ Het reactionaire karakter van de Romantiek had evenwel tot gevolg dat de tegenstelling tussen beide houdingen werd scherp gesteld. Dat is ook het geval in het boek van Armstrong wanneer ze stelt dat zo een esthetische ervaring een empathie kan opwekken “met de pijn van de natuur waartoe een meer verstandelijke of wetenschappelijke beschrijving van onze milieucrisis niet in staat is” (p. 59).

Armstrong zoekt echter vooral inspiratie in het verleden voor een andere houding tegenover de natuur, meer concreet in de jaren 900 tot 200 voor de christelijke tijdrekening.

In die periode ontstonden in vier verschillende regio's van de wereld de grote religieuze en filosofische tradities die de mensheid sindsdien hebben gevoed: het confucianisme en het taoïsme in China, het hindoeïsme en het boeddhisme in India, het monotheïsme in Israël en het rationalisme in Griekenland (p. 17).

Haar waardering voor deze tradities verschilt evenwel. Uit het voorgaande bleek al dat ze weinig op heeft met het rationalisme, maar ook haar houding tegenover het joodse en christelijke monotheïsme is eerder ambivalent te noemen. Niet toevallig zijn dat de tradities die grote invloed hebben uitgeoefend op het westerse denken. Het zijn vooral de tradities uit het Oosten die op haar waardering kunnen rekenen. Dat geldt voor de al genoemde tradities van voor de christelijke tijdsrekening, maar ook voor de later ontstane islam. Het zijn deze tradities die volgens Armstrong een andere houding tegenover de natuur hebben bewaard, een houding waarin de natuur gezien wordt als doordrongen van een heilige, bezielende kracht.

¹ “De heilige natuur volgens Karen Armstrong”, in *Happinez 2* (2023): 28-33, pp. 30-31.

² Karen Armstrong, *De heilige natuur: Hoe we de relatie met onze natuurlijke omgeving kunnen herstellen*. Amsterdam: Querido Facto, 2022.

³ Edward W. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient* (London: Penguin, 1991), 115. Zie ook de kritiek van Richard King, *Orientalism and Religion: Postcolonial Theory, India and 'The Mystic East'* (Abingdon: Routledge, 1999) en Wael B. Hallaq, *Restating Orientalism: A Critique of Modern Knowledge* (New York: Colombia University Press, 2018).

Dit sterke besef van inherente heiligheid komt in bijna elke religieuze traditie terug. Het lijkt instinctiever te zijn voor de menselijke geest dan onze moderne gewoonte om de natuurlijke wereld het leven te ontfangen en haar te veranderen in materie die kan worden gemanipuleerd voor menselijke doeleinden (p.39).

Het probleem met deze voorstelling van zaken is de onderliggende tegenstelling tussen het materialistische Westen en het spirituele Oosten. Deze tegenstelling is het product van het westerse oriëntalisme dat vervlochten was met de Romantiek. In zijn baanbrekend boek over het oriëntalisme (1978) schrijft Edward W. Said hierover dat de regeneratie van Europa door Azië een zeer invloedrijk romantisch idee is. Daarbij gaat de belangstelling niet zozeer uit naar Azië zelf maar naar de bruikbaarheid van Azië voor het moderne Europa. Het probleem van een dergelijke utilitaristische benadering is dat op die manier voorbijgegaan wordt aan de machtsstructuren die aan deze relatie ten grondslag liggen en ook geen recht wordt gedaan aan de inherente complexiteit van tradities, die lang niet zo eenduidig zijn als Armstrong in haar boek wil doen geloven. Ze ondergaan veeleer een proces van reductie tot wat bruikbaar is voor het beoogde doel. En laat dat nu precies de benadering van de natuur zijn die Armstrong in haar boek terecht aan de kaak stelt.

De ontsporingen van de moderniteit hebben inderdaad veel schade berokkend en een herwaardering van onze levensnoodzakelijke band met de natuur waar wij deel van uitmaken is hard nodig, maar het tegenover elkaar stellen van een esthetische en wetenschappelijke benadering van de natuur is niet vruchtbaar. Alle menselijke vermogens, spiritueel én rationeel, verbeeldingskracht én toekomstgericht denken zijn immers nodig om de problemen die verbonden zijn met de klimaatverandering aan te pakken.⁴

⁴ Deze licht gewijzigde bijdrage is op 1 juli 2025 verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/karen-armstrong-wil-terug-naar-de-natuur-8>.

Bronnen

Armstrong, K. “De heilige natuur volgens Karen Armstrong”. In *Happinez 2* (2023): 28-33.

Armstrong, K. *De heilige natuur: Hoe we de relatie met onze natuurlijke omgeving kunnen herstellen*. Amsterdam: Querido Facto, 2022.

Edward W. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. London: Penguin, 1991.

Hallaq, W. B. *Restating Orientalism: A Critique of Modern Knowledge*. New York: Colombia University Press, 2018.

King, R. *Orientalism and Religion: Postcolonial Theory, India and ‘The Mystic East’*. Abingdon: Routledge, 1999.

III.

CHRISTELIJKE
VOCABULARIA IN HET
KLIMAATDISCOURS

IK GELOOF 'T NIET

RELIGIE EN KLIMAATSCEPSIS¹

Frank G. Bosman

¹ Dit artikel bevat (naar het Nederlands vertaalde) gedeelten van een eerder gepubliceerd Engelstalig artikel: Frank G. Bosman, "Minerva's Owl. Religion-inspired environmental skepticism. The case of Thierry Baudet", *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, (2025): 1-24, <https://doi.org/10.1007/s41682-025-00212-y>.

Op 20 maart 2019 sprak Thierry Baudet zijn achterban toe in theater Figi in Zeist. Baudets partij had net de grootste electorale winst uit haar bestaan gerealiseerd: het Forum voor Democratie scoorde 86 van de 570 provinciale zetels, waarmee de partij in één klap de grootste werd.² Baudets speech kenmerkte zich door de voor Forum bekende punten: tegen de linkse elite, tegen de Europese Unie, tegen massa-immigratie en – vooral – tegen de energietransitie.³ Over dat laatste zei Baudet het volgende:

Het is een masochistische ketterij, dit geseculariseerde zondvloedge-
loof dat zich in onze tijd heeft meester gemaakt van de harten en gees-
ten van onze bestuurders. Een manie, vergelijkbaar met de doodscultus

- ² Joost de Vries, "Meet Thierry Baudet, the suave new face of Dutch rightwing populism", *The Guardian*, 3 april 2019, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/apr/03/thierry-baudet-dutch-right-wing-populism>; Naomi O'Leary, "New Dutch far-right leader's staying power", *Politico*, 22 mei 2019, <https://www.politico.eu/article/dutch-far-right-leaders-staying-power-thierry-baudet-forum-for-democracy>.
- ³ Emma Kessenich & Wouter van der Burg, "New parties in a crowded electoral space: the (in)stability of radical right voters in the Netherlands", *Acta Politica* 59 (2022): 536-556, <https://doi.org/10.1057/s41269-022-00269-0>.

die ooit Paaseiland teisterde. Deze duurzaamheidsafgoderij stort niet alleen onze economie in een totale ondergang, hij is ook bedoeld om onze geest, ons zelfbewustzijn nog verder te krenken.⁴

Het vocabulaire dat Baudet hier gebruikt – “masochistische ketterij,” “gese-
culariseerde zondvloedgeloof” en “duurzaamheidsafgoderij” enzovoorts – is
overduidelijk religieus van aard. Elders in zijn speech gebruikt hij een verge-
lijikbaar verbaal repertoire met woorden als “spiritueel vacuüm,” “klimaathek-
serij,” “ecologische hogepriesters” en “grandioze ketterij,” allemaal als kritiek
op de in zijn ogen heilloze weg van de internationale gemeenschap om in te
grijpen in de wereldwijde, door mensen veroorzaakte klimaatverandering.

Baudet begon zijn toespraak in 2019 met de woorden: “De Uil van Minerva
spreidt zijn vleugels bij het vallen van de avond.” En het is onder deze titel
dat zijn toespraak zich zou ontpoppen tot één van de meest controversiële en
meest bediscussieerde in de recente politieke geschiedenis van Nederland, met
name ook door zijn – voor het Nederlandse politieke landschap – zo atypische
stijl en inhoud.⁵ Het meest opvallende element is wellicht de diskwalificatie
van de energietransitie als een vals geloof dat de burgers van West-Europa
ontegenzeggelijk in een economische, politieke en spirituele chaos zal storten.
Zoals Baudet formuleert:

En zo staan we hier vanavond. Te elfder ure, letterlijk. Te midden van de
brokstukken van wat ooit de grootste en mooiste beschaving was die de
wereld ooit heeft gekend.

Baudets gebruik van religieuze retoriek om klimaatbeleid en -politiek te dis-
kwalificeren, staat niet op zichzelf, noch in Nederland, noch wereldwijd. We-

4 Alle citaten uit de toespraak van Baudet zijn afkomstig uit een schriftelijke weergave daarvan in *Trouw*, gepubliceerd op 21 maart 2019, <https://www.trouw.nl/nieuws/spreektekst-thierry-baudet-verkiezingsavond-20-maart-2019-be2a1539/>.

5 Chris van Mersbergen, “Wie of wat is toch die Uil van Minerva?”, *Algemeen Dagblad*, 21 maart 2019, <https://www.ad.nl/politiek/wie-of-wat-is-toch-die-uil-van-minerva-ad870870>; Amber Dujardin, “De uil van Minerva en de boreale wereld: wat zei Baudet nou eigenlijk?”, *Trouw*, 21 maart 2019, <https://www.trouw.nl/nieuws/de-uil-van-minerva-en-de-boreale-wereld-wat-zei-baudet-nou-eigenlijk-bc79ea83>; Olaf Tempelman, “De opmerkelijkste overwinningsspeech in de Nederlandse politieke geschiedenis ontleed”, *De Volkskrant*, 21 maart 2019, <https://www.volkskrant.nl/kijkverder/v/2019/minervas-uil-en-de-wedergeboorte-van-nederland-de-opmerkelijke-speech-van-thierry-baudet-ontleed>.

tenschappelijke artikelen, monografieën en bundels over religie en klimaat-
verandering, zowel vanuit theologisch als religiewetenschappelijk perspectief,
overspoelen de academische markt.⁶ Diverse onderzoekers en journalisten in
binnen- en buitenland, hebben het gebruik van religieuze taal en beeldtaal
binnen het huidige klimaatdebat gedocumenteerd, taal die overigens zowel
door klimaatactivisten als klimaatsceptici wordt gebruikt.⁷

In dit artikel focus ik op de *Uil van Minerva*-speech uit 2019 met specifieke
aandacht voor de manier waarop religieus (christelijk) vocabulaire gebruikt
wordt om een klimaatsceptische, politieke boodschap te onderbouwen. Voor
de analyse van deze toespraak maak ik gebruik van *Critical Discourse Analysis*
(hierna: CDA), een methodologisch kader waarin de relatie tussen taal, macht
en ideologie onderzocht wordt.⁸ Deze benadering gaat ervan uit dat discours
niet louter een afspiegeling van de werkelijkheid is, maar dat deze actief ge-
construeerd wordt en sociale structuren in stand houdt, vaak ten gunste van
dominante belangen. Door tekstuele, verbale en multimodale communicatie
te analyseren, legt CDA impliciete machtsdynamieken, ideologische aannames
en strategisch taalgebruik bloot, zoals die voorkomen in uiteenlopende vor-
men van discours — van mediaverhalen tot institutionele communicatie.

In de context van politieke redevoeringen biedt CDA een geschikt instrument
om te achterhalen hoe politici kwesties framen, publieke gevoelens bespelen
en beleidsposities legitimeren. In Nederland maken politici zoals Thierry Bau-

6 Evan Berry (ed.), *Climate Politics and the Power of Religion* (Bloomington: Indiana University Press, 2022); Samadia Sadouni, *Religious Transnationalism and Climate Change: The Role of Non-State Actors* (Londen: Palgrave Macmillan, 2022); Philip Jenkins, *Climate, Catastrophe, and Faith: How Changes in Climate Drive Religious Upheaval* (Oxford: Oxford University Press, 2021); Paul Tyson, *Theology and Climate Change* (Londen: Routledge, 2021); Michael Northcott & Peter Scoot (eds.), *Systematic Theology and Climate Change: Ecumenical Perspectives* (Londen: Routledge, 2014); Robin Veldman, Andrew Szasz & Randolph Haluza-DeLay (eds.), *How the World's Religions are Responding to Climate Change* (Londen: Routledge, 2014); Sallie McFague, *A New Climate for Theology: God, the World, and Global Warming* (Augsburg: Fortress, 2008).

7 Geke van Vliet & Jacques Beukes, “Lost in translation? Religious elements and concepts in youth climate movements”, *Verbum et Ecclesia* 44:1 (2023), <https://doi.org/10.4102/ve.v44i1.2876>; Megan Von Bergen & Bethany Mannon, “Talking Climate Faith: Katharine Hayhoe and Christian Rhetoric(s) of Climate Change”, *Enculturation*, 10 november 2020, <https://enculturation.net/Talking%20Climate%20Faith>; Todd LeVasseur, “Religion, Language and Ecology”, in: Alwin Fill en Hermine Penz (eds.), *The Routledge Handbook of Ecolinguistics* (Londen: Routledge, 2018), 420-433; Jeremy Lovell, “Language of religious fervor inflames climate change debate”, *New York Times*, 19 maart 2010, <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/cwire/2010/03/19/19climatewire-language-of-religious-fervor-inflames-climate-42978.html>.

8 Theresa Catalano & Linda R. Waugh, *Critical Discourse Analysis, Critical Discourse Studies, and Beyond* (Cham: Springer, 2020).

det – een uitgesproken klimaatscepticus – gebruik van retorische strategieën waarin populisme, nationalisme en anti-elitair sentiment worden gecombineerd om klimaatbeleid ter discussie te stellen. CDA stelt ons in staat te analyseren hoe Baudet een alternatieve epistemologie construeert, waarbij klimaatwetenschap wordt gepresenteerd als een ideologisch construct in plaats van als empirische werkelijkheid en milieubeleid wordt voorgesteld als een bedreiging voor de nationale soevereiniteit of economische stabiliteit.

Baudet is niet de enige, noch de eerste rechts-conservatieve politicus die religie en nationalisme met elkaar verbindt. Gedurende de 19^e en 20^e eeuw speelde religie een fundamentele rol in de vormgeving van nationalistische bewegingen, waarbij zij vaak ideologische legitimiteit en historische diepgang verleenden aan politieke claims. Klassieke studies, zoals *The Construction of Nationhood* van Adrian Hastings, hebben aangetoond dat religieuze retoriek niet slechts een bijkomstigheid was van nationalisme, maar een essentieel bestanddeel vormde van de constructie van nationale identiteiten.⁹ Het katholicisme stond centraal in het Pools nationalisme en in het bewind van Franco in Spanje, terwijl de Orthodoxie de Russische staatsideologie definieerde.¹⁰ Vooral in de late negentiende en vroege twintigste eeuw werden nationalistische bewegingen frequent religieus geframed, waarbij rassentheorieën, imperialistische expansie en militarisme werden gerechtvaardigd als goddelijke opdrachten.

Deze vervlechting van religieus en nationalistisch discours, die typerend was voor politieke retoriek in die periode, kent een heropleving binnen hedendaagse extreemrechtse politiek. Waar wetenschappelijke literatuur vaak heeft gewezen op de secularisering van extreemrechtse bewegingen en hun omarming van populistisch atheïsme, wijzen recente ontwikkelingen op een hernieuwd gebruik van religieuze retoriek in nationalistisch discours.¹¹ Dit blijkt onder meer uit het gebruik van het christendom als cultureel identiteitskenmerk

9 Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

10 Mikołaj Stanisław Kunicki, *Between the Brown and the Red: Nationalism, Catholicism, and Communism in Twentieth-Century Poland: The Politics of Bolesław Piasecki* (Athens: Ohio University Press, 2012); Sid Lowe, *Catholicism, War and the Foundation of Francoism: The Juventud de Accion Popular in Spain, 1931-1939* (Brighton: Sussex Academic Press, 2010); Zoe Katrina Knox, *Russian Society and the Orthodox Church: Religion in Russia after Communism* (Londen: Routledge, 2005).

11 Stephen LeDrew, *The Evolution of Atheism: The Politics of a Modern Movement* (New York: Oxford University Press, 2016), 178-214.

binnen Europese extreemrechtse partijen, de eerdergenoemde vermenging van Orthodox christendom en nationalisme in Rusland en het toenemende beroep op goddelijke voorzienigheid binnen Amerikaanse conservatieve politiek.¹² De historische continuïteit van religieus nationalisme biedt een belangrijk kader om hedendaagse fenomenen zoals klimaatscepsis binnen extreemrechtse kringen te begrijpen. Klimaatbeleid wordt hier niet enkel bestreden vanuit een seculier, economisch of libertair perspectief, maar maakt deel uit van een bredere heropleving van religieus gefundeerd nationalistisch verzet. Het is vergelijkbaar met eerdere bewegingen die raciale, economische en militaristische ideologieën theologisch trachtten te legitimeren.

In dit artikel zal ik eerst de politicus Thierry Baudet en de door hem opgerichte politieke partij Forum voor Democratie introduceren en beiden situeren binnen een (deels internationaal) complex van publieke figuren, stichtingen en organisaties die zich in dezelfde hoek van het politieke spectrum bevinden. Daarna zal ik de *Uil van Minerva*-speech analyseren op de manier die ik hierboven heb toegelicht. Ik eindig met enige conclusies.

1. Thierry Baudet en het Forum voor Democratie

Thierry Baudet, geboren in 1983, is een bekende Nederlandse politicus en zelfverklaard aanhanger van samenzweringstheorieën.¹³ Onder supervisie van de eveneens bekende Nederlandse rechtsgeleerde Paul Cliteur (Universiteit van Leiden) en de internationaal gerenommeerde Britse rechtsfilosoof Roger Scruton verdedigde hij in juni 2012 met succes zijn proefschrift *The Significance of Borders: Why Representative Government and the Rule of Law Require Nation States*, hoewel niet zonder enkele kleinere controverses.¹⁴ In 2009 en 2012 bezocht Bau-

12 Martin Steven, “The right and religion in European Union politics: from ‘confessionalism’ to ‘conservatism’”, *Religion, State and Society* 51 (2023): 331-344. <https://doi.org/10.1080/09637494.2023.2284690>; Jeffrey Haynes, *Trump and the Politics of Neo-Nationalism: The Christian Right and Secular Nationalism in America* (Londen: Routledge, 2021).

13 Mischa Cohen & Harm Ede Botje, *Mijn meningen zijn feiten: De wording van Thierry Baudet* (Utrecht: Atlas, 2020); Tobias den Hartog, “Baudet gooit schroom van zich af en verklaart zich complotaanhanger”, *Algemeen Dagblad*, 18 oktober 2022, <https://www.ad.nl/politiek/baudet-gooit-schroom-van-zich-af-en-verklaart-zich-complotaanhanger-a9668d7a>.

14 Vincent Bongers, Anoushka Kloosterman & Sebastiaan van Loosbroek, “Een feitenvrije dromer die hunkert naar een geïdealiseerd verleden”, *Mare*, 28 maart 2019, <https://www.mareonline.nl/achtergrond/reen-feitenvrije-dromer-die-hunkert-naar-een-geïdealiseerd-verle>.

det Jean-Marie Le Pen, oprichter van het Franse nationalistische Front National. De tweede keer deed hij dat om hem een exemplaar van zijn dissertatie aan te bieden.¹⁵ In 2013 werkte Baudet kort als postdoc voor Paul Scheffer aan Tilburg University.¹⁶

In 2015 richtte Baudet het Forum voor Democratie (hierna: Forum) op, aanvankelijk als kritische “denktank” tegen het voorgestelde associatieverdrag tussen Oekraïne en de Europese Unie in 2016. De tegenstemmers verkregen de meerderheid en het verdrag werd niet door Nederland geratificeerd.¹⁷ In 2016 werd Forum de politieke partij die het tot op de dag van vandaag is, met Baudet als onbetwist politiek leider. De partij nam vanaf 2017 deel aan meerdere gemeentelijke, provinciale, nationale en Europese verkiezingen. De politieke impact bereikte een hoogtepunt in 2019, toen de partij 86 zetels behaalde, verspreid over de twaalf Nederlandse provincies.¹⁸ Daarna nam de electorale relevantie sterk af, mede door interne strubbelingen, splitsingen en controverses rondom de politieke leider. In 2021 scheidden drie Kamerleden van Forum zich af van de partij vanwege Baudets vergelijking van de Nederlandse COVID-19-lockdown met naziconcentratiekampen.¹⁹ Een jaar later verlieten de twee senatoren van Forum – Theo Hiddema en Paul Frentrop – de partij vanwege de afwezigheid van de partij bij de toespraak van de Oekraïense president Volodymyr Zelensky voor de Tweede Kamer; een interessante ontwikkeling gezien de ontstaansgeschiedenis van de partij.

Baudet en zijn medestanders identificeren zichzelf als rechts, nationaalconservatief, hard eurosceptisch en populistisch.²⁰ Ze pleiten voor de bescherming van de in hun ogen hoogstaande cultuur gebaseerd op joods-christelijke

waarden. Opmerkelijk genoeg heeft Baudet het christendom zowel verdedigd als fundament van de westerse samenleving, als bekritiseerd vanwege een vermeend gebrek aan mannelijkheid waardoor hij christelijke kiezers zowel aantrekt als van zich vervreemdt.²¹ Enerzijds noemt de bekende christelijke ondernemer Cor Verkade de partij, die hij in het geheim grootschalig financiert, bijvoorbeeld een “zegen voor de samenleving.”²² Anderzijds diskwalificeert Stefan Paas, christelijk theoloog van het jaar 2018, Baudet en Forum als onchristelijk.²³ In 2021 trad Baudet in het huwelijk in een protestantse kerk in Amsterdam.²⁴ Conservatief katholiek priester Antoine Bodar werd gevraagd een toespraak te houden tijdens de festiviteiten, maar dit werd hem verboden door hooggeplaatste kerkelijke functionarissen.²⁵

Baudet en zijn medestanders tonen openlijk sympathie voor de ideeën van Scruton, de Franse islam-kritische schrijver Michel Houellebecq en de Amerikaans-Russische filosoof Ayn Rand.²⁶ In 2021 publiceerde de Nederlandse journalist Sander Rietveld een boek over de diverse connecties die Baudet en Forum hebben met andere personen en organisaties binnen dezelfde sociaal-politieke sfeer.²⁷ Een belangrijke speler daarin is de Nederlandse uitgeverij De Blauwe Tijger, opgericht en geleid door de katholiek Tom Zwitser.²⁸ Zwitser was eerder

15 Thierry Baudet, *De aanval op de natiestaat* (Amsterdam: Bakker, 2012); Tempelman, “De opmerkelijkste overwinningsspeech”.

16 Rik Wassens, “Baudet vertrokken bij Tilburg University”, *Univers*, 22 januari 2014, <https://universonline.nl/nieuws/2014/01/22/baudet-vertrokken-bij-tilburg-university>.

17 Toby Sterling, “Dutch referendum on Ukraine treaty will test anti-EU sentiment”, *Reuters*, 6 april 2016, <https://web.archive.org/web/20160406010925/http://uk.reuters.com/article/uk-netherlands-eu-idUKKCNoX3001>.

18 Mehreen Kahn, “Dutch Eurosceptic party storms to victory in regional elections”, *Financial Times*, 21 maart 2019, <https://www.ft.com/content/c7bbafo0-4bb9-11e9-bbc9-6917dce3dc62>.

19 Simone Peek, “Van Haga en twee Kamerleden breken met Forum voor Democratie”, *NRC Handelsblad*, 13 mei 2021, <https://web.archive.org/web/20210805214100/https://www.nrc.nl/nieuws/2021/05/13/van-haga-en-twee-kamerleden-splitsen-af-van-forum-voor-democratie-a4043462>.

20 Mark Misérus, “Hoe rechts is Forum voor Democratie?”, *De Volkskrant*, 27 mei 2017, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-rechts-is-forum-voor-democratie-ba78261bc>.

21 Niels van den Bovenkamp, “Een ‘kneusjesreligie’: Hoe kijken christenen die (eerder) sympathie uitspraken voor Baudet naar die woorden?”, *Nederlands Dagblad*, 19 oktober 2022, [22 Jeroen Wijnen & Dennis L’Ami, “Het financiële fundament onder Forum voor Democratie: Zuidas, vastgoed en orthodoxe christenen”, *Follow the Money*, 14 oktober 2020, <https://www.ftm.nl/artikelen/het-financiele-fundament-onder-forum-voor-democratie>.](https://www.nd.nl/nieuws/politiek/1147132/een-kneusjesreligie-hoe-kijken-christenen-die-eerder-sympathie-; Christian Network Europe News, “Dutch MP Baudet distances from Christianity”, 19 oktober 2022, https://cne.news/article/1872-dutch-mp-baudet-distances-from-christianity; Karel Smouter, “De Bijbel en Baudet. Hoe de christenen Forum voor Democratie vastgrijpen”, <i>NRC Handelsblad</i>, 22 mei 2019, https://www.nrc.nl/nieuws/2019/05/22/de-bijbel-en-baudet-hoe-de-christenen-forum-voor-democratie-vastgrijpen-a3961248.</p></div><div data-bbox=)

23 Henk-Jan Prosman, “Theoloog des vaderlands Stefan Paas in discussie met Henk-Jan Prosman over FvD en Baudet”, *The Post Online*, 3 april 2019, <https://tpo.nl/2019/04/03/theoloog-des-vaderlands-stefan-paas-in-discussie-met-henk-jan-prosman-over-fvd-en-baudet>.

24 *De Telegraaf*, “Thierry Baudet getrouwd met Davide Heijmans”, 26 november 2021, <https://www.telegraaf.nl/entertainment/1610015181/thierry-baudet-getrouwd-met-davide-heijmans>.

25 Wim Houtman, “Priester Antoine Bodar wilde niet op bruiloft Baudet spreken uit vrees voor ‘schade aan de kerk’”, *Nederlands Dagblad*, 25 november 2021, <https://www.nd.nl/geloof/geloof/1071284/priester-antoine-bodar-wilde-niet-op-bruiloft-baudet-spreken-ui>.

26 Jozef Waanders, “Baudet wil het onmogelijke: Ayn Rand verenigen met Michel Houellebecq”, *Het Financieel Dagblad*, 9 mei 2019, <https://fd.nl/ opinie/1300641/fvd-wil-het-onmogelijke-ayn-rand-verenigen-met-michel-houellebecq>.

27 Sander Rietveld, *Nieuwe kruisvaarders: De heilige alliantie tussen orthodoxe christenen en radicaal-rechtse populist* (Amsterdam: Prometheus, 2021).

28 Maurice Hoogendoorn, “Ik mis de kerk als beschavingsmachine, als samenbinder”, *Nederlands Dagblad*, 3 augustus 2019, <https://www.nd.nl/cultuur/cultuur/522450/ik-mis-de-kerk-als-beschavings-machine-als-samenbinder->.

samen met Eric van Goor redacteur van het katholieke tijdschrift *Catholica*, tot dat bleek dat hun namen voorkwamen in de mailinglijsten van Anders Breivik, de Noorse terrorist die in 2011 77 mensen ombracht.²⁹ Zwitser publiceerde boeken en tijdschriften van bekende conservatieve auteurs zoals de eerdergenoemde Antoine Bodar en Paul Cliteur, maar ook van Rob Mutsaerts, hulpbisschop van het bisdom 's-Hertogenbosch, de reactionaire katholieke auteur Robert Lemm, de rechtse auteur en debater Sid Lukkassen en mediapersoonlijkheid Jan Roos.³⁰ In 2020 publiceerde de Nationaal Coördinator Terrorisbestrijding en Veiligheid het rapport *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 53*, waarin De Blauwe Tijger wordt genoemd als “een doorgeefluik van anti-overheidspropaganda, nepnieuws en complottheorieën.”³¹

Baudet en Forum hebben daarnaast connecties met een Nederlandse rechts-katholieke stichting genaamd Civitas Christiana, onder leiding van katholiek bekeerling Hugo Bos en voormalig hoofdredacteur van het Katholiek Nieuwsblad Henk Rijkers.³² Civitas Christiana maakt deel uit van een wereldwijd rechts-katholiek netwerk genaamd *Tradition, Family, Property*, opgericht in Brazilië in 1960.³³ In 2023 kwam Civitas Christiana onder vuur te liggen vanwege beschul-

digen van misleiding van donateurs.³⁴ Onder labels zoals *Cultuur onder vuur*, *Gezin in Gevaar* en *Stirezo Pro-Life* lanceerde Civitas verschillende acties. Voorbeelden hiervan zijn acties tegen de *Week van de Lentekriebels*, een jaarlijkse door NGO's georganiseerde seksuele voorlichtingsweek op scholen, tegen de Nederlandse auteur Pim Lammers, die zij beschuldigden van pedofilie, tegen reclames met homoseksuele stellen, en voor het behoud van de Nederlandse Sinterklaastraditie van Zwarte Piet.³⁵

2. De *Uil van Minerva*-toespraak van 20 maart 2019

In de toespraak van Baudet kunnen zes delen van wisselende lengte onderscheiden worden:

1. Inleiding: de *uil van Minerva*.
2. Omschrijving van de “crisis” waarin Nederland en de westerse wereld zich in bevindt.
3. Omschrijving van de oorzaken van deze “crisis,” m.n. de “klimaatreligie.”
4. Omschrijving van de oplossingen van de “crisis,” in casu het Forum voor Democratie zelf.
5. Reflectie op de klinkende overwinning van Forum voor Democratie.

29 Wilfred van de Poll, “RK tijdschrift Catholica valt uiteen”, *Trouw*, 11 oktober 2011, <https://www.trouw.nl/nieuws/rk-tijdschrift-catholica-valt-uiteen-b2b1fdf5>; Jeroen Willems & Loek Mulder, “Tom Zwitser: de ultra-conservatieve ideëenmachine uit Aduard”, *RTV Noord*, 29 oktober 2020, <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/756497/tom-zwitser-de-ultra-conservatieve-ideeenmachine-uit-aduurd>.

30 Stijn Fens & Lodewijk Dros, “Waarom radicaal-rechtse en conservatieve politici verlangen naar de katholieke kerk”, *Trouw*, 3 mei 2023, <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/waarom-radicaal-rechtse-en-conservatieve-politici-verlangen-naar-de-katholieke-kerk-bf6ed096>; René Broekhorst, “Sid Lukkassen uit Duiven wordt bewierookt én verguisd”, *Algemeen Dagblad*, 22 september 2017, <https://www.gelderlander.nl/liemers/sid-lukkassen-uit-duiven-wordt-bewierookt-en-verguisd-ab530f16>; Ewout Klei, “Alternatieve media als onderdeel van een ‘rechts-van-rechtse’ verzuiling”, *De Kanttekening*, 2 maart 2020, <https://dekkanttekening.nl/samenleving/alternatieve-media-als-onderdeel-van-een-rechts-van-rechtse-verzuiling>; Bas Soetenhorst, “Wie is Robert Lemm, de fluisteraar van Thierry Baudet?”, *Het Parool*, 14 december 2019, <https://www.parool.nl/amsterdam/wie-is-robert-lemm-de-fluisteraar-van-thierry-baudet-bbc28096>.

31 Nationaal Coördinator Terrorisbestrijding en Veiligheid, *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 53* (2020): 33-34. Zie: <https://www.nctv.nl/documenten/publicaties/2020/10/15/dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-53>.

32 Piet de Jong, “Conservatief congres treurt om bedreigde cultuur”, *Nederlands Dagblad*, 19 oktober 2019, <https://www.nd.nl/nieuws/politiek/516933/conservatief-congres-treurt-om-bedreigde-cultuur>.

33 Hassan Bahara & Annieke Kranenberg, “Hoe rechtzinnige katholieken samen met ‘cultuurchristenen’ de strijd aanbinden tegen links”, *Volkskrant*, 12 juli 2019, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-rechtzinnige-katholieken-samen-met-cultuurchristenen-de-strijd-aanbinden-tegen-links-b3136d9f>; Dennis l’Ami & Jeroen Wijnen, “Civitas Christiana wil ons terugleiden naar de middeleeuwen”, *Follow the Money*, 24 december 2020, <https://www.ftm.nl/artikelen/civitas-christiana-terug-naar-middeleeuwen>.

34 Anton de Wit, “Civitas Christiana onder vuur vanwege misleidende mailcampagnes en schimmige financiën”, *Katholiek Nieuwsblad*, 23 mei 2023, <https://www.kn.nl/verdieping/analyse/civitas-christiana-onder-vuur-vanwege-misleidende-mailcampagnes-en-schimmige-financien>.

35 Inge Jansen, “Dit is de extreem-conservatieve club die zich ook dit jaar verzet tegen lessen over seks”, *Algemeen Dagblad*, 25 februari 2024, <https://www.ad.nl/binnenland/dit-is-de-extreem-conservatieve-club-die-zich-ook-dit-jaar-verzet-tegen-lessen-over-seks-a43c94c7>; Leon de Wijk, “Nederland is alleen tolerant als je homo-zijn promoot”, *Algemeen Dagblad*, 27 maart 2018, <https://www.ad.nl/binnenland/nederland-is-alleen-tolerant-als-je-homo-zijn-promoot-a231be07>; Jaco Wilschut, “Deze katholieke stichting zit achter de omstreden petitie tegen schrijver Pim Lammers”, *Nederlands Dagblad*, 6 februari 2023, <https://www.nd.nl/nieuws/nederland/1161989/deze-katholieke-stichting-zit-achter-de-omstreden-petitie-tegen>; Margriet Oostveen, “Verbond van conservatieve katholieken is motor achter pro-Pietpetitie”, *Volkskrant*, 7 september 2015, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/verbond-van-conservatieve-katholieken-is-motor-achter-pro-pietpetitie-bd2012f7>.

6. Overzicht van de politieke plannen van Forum voor Democratie.

De verwijzingen naar klimaat, klimaatverandering en klimaatscepsis zijn voornamelijk te vinden in deel 3 en (in mindere mate) de delen 4 en 5. Ik zal me met name op deze gedeelten richten.

Deel 1: Inleiding

Baudets toespraak begint met een referentie aan de “uil van Minerva,” een gegeven dat zo uniek is voor het moderne Nederlandse politieke speelveld dat de gehele speech onder deze naam bekend is geworden. Hij zegt:

De Uil van Minerva spreidt zijn vleugels bij het vallen van de avond. En dat geldt niet alleen voor deze avond, beste vrienden, beste campagne-genoten, beste partijgenoten, beste kompanen. Nu pas in deze laatste uren van de dag, komen de polls binnen, komen de nieuwtjes binnen, hebben we kennis over wat er vandaag gebeurd is.

Deze uil is een referentie naar één van de werken van de Duitse filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1820–21) en wel naar de inleiding daarvan:

Wenn die Philosophie ihr Grau in Grau malt, dann ist eine Gestalt des Lebens alt geworden, und mit Grau in Grau läßt sie sich nicht verjüngen, sondern nur erkennen. Die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug.³⁶

Hegel gebruikt deze metafoor om zijn idee tot uitdrukking te brengen dat werkelijke kennis van de (historische) realiteit alleen achteraf te begrijpen is: slechts nadat het feit geschied is, kan het begrepen worden, ofwel, kennis komt altijd achteraf.³⁷ Het is waarschijnlijk dat Baudet Hegels uil tegenkwam via zijn *Doktorvater* Scruton, die in zijn *Sexual Desire* uit 1986 schrijft:

For we were never meant to have knowledge of this thing [desire]; we were meant only to be subject to its command. No phenomenon, perhaps, illustrates more profoundly the great poetical utterance of Hegel...³⁸

Baudet gebruikt Hegels metafoor, hem aangereikt door Scruton, om de verkiezingsoverwinning van Forum te duiden: slechts na haar succes te hebben bereikt, is men in staat te begrijpen wat dit betekent. Met deze beeldspraak herinterpreteert Baudet Hegels filosofisch-historische metafoor tot een symbool voor zijn eigen politiek-electorale victorie, waarmee hij zijn overwinning niet slechts als een moment van inzicht-achteraf presenteert, maar als het begin van een vermeende culturele renaissance met hemzelf aan het roer. De beeldspraak van *renaissance* of *wedergeboorte* zal later nog terugkeren in zijn speech.

Deel 2: De crisis

Baudet schetst in deel 2 van zijn speech de crisis van Nederland en de westerse beschaving, die hij een *beschavingsfamilie* noemt. Deze *boreale* beschaving staat onder druk van wetenschappers, journalisten, kunstenaars, architecten en onkundige en egocentrische bestuurders, die elke intellectualiteit ontberen. Volgens geeft Baudet enkele voorbeelden van dit verval: belastingverhogingen ten tijde van financiële crisis, de niet-indexering van de pensioenen, de werkloosheid en – vooral – de internationale migratie. Politie, onderwijs en gezondheidszorg staan onder druk, impliciet vanwege die eergenoemde migratie.

Baudet gebruikt de term *boreale wereld* om de westerse cultuur- en *beschavingsfamilie* aan te duiden die volgens hem wordt ondermijnd door massa-immigratie, cultureel marxisme en bestuurlijke incompetentie. Hoewel het woord *boreaal* op het eerste gezicht geografisch lijkt (afkomstig van het Latijn *borealis*, *noordelijk*), heeft het in extreemrechtse en identitaire kringen een ideologische lading gekregen die veel verder gaat dan louter geografie. In deze context verwijst *boreaal* naar een mythische, raciaal en cultureel zuivere noordelijke beschaving – in de praktijk – wit, westers, heteronormatief en patriarchaal. In deze kringen is *boreaal* een codewoord geworden voor *blank* of *Arisch*, zonder

³⁶ G.W.F. Hegel, *Philosophy of Right* (Dover: Dover Publications, 2012), xxi.

³⁷ Daniel Berthold-Bond, *Hegel's Grand Synthesis: A Study of Being, Thought, and History* (New York: State University of New York, 1989), 110.

³⁸ Roger Scruton, *Sexual Desire: A Philosophical Investigation* (Londen: Phoenix Press, 1986), 361.

dat expliciet te maken.³⁹

Baudet ontleent zijn terminologie aan auteurs als Oswald Spengler en Martin Heidegger, maar ook – en specifiek – aan de bekende Franse politicus Jean-Marie Le Pen, de oprichter van het extreemrechtse Front National in Frankrijk (aan wie Baudet zijn dissertatie aanbood).⁴⁰ Le Pen sprak in de jaren negentig al van een *boreale beschaving* om een wit Europa te idealiseren, en deze term is sindsdien in extreemrechtse retoriek overgenomen. Het *boreale* idee zoals Baudet dat hanteert, impliceert dus niet alleen een afwijzing van culturele en etnische diversiteit, maar ook van sociale en seksuele diversiteit. In de literaire, culturele en politieke canon die Baudet verdedigt, speelt de witte, heteroseksuele mannelijke intellectueel een centrale rol. Hoewel hij dit zelden expliciet maakt, is zijn cultuurkritiek doorspekt van nostalgie naar een hiërarchisch geordende samenleving, waarin progressieve waarden (zoals feminisme, LHBTQ+ rechten en multiculturalisme) worden beschouwd als tekenen van verval.⁴¹

Deel 3: De klimaatreligie

In deel 3 van zijn speech begint Baudet aan zijn directe aanval op klimaatbeleid en -politiek met – zoals gezegd – een opmerkelijk beroep op religieus vocabulaire. Baudet vraagt zich eerst specifiek af wat de reden is geweest van deze teloorgang van de boreale samenleving in West-Europa in het algemeen en in Nederland in het bijzonder: ‘Wat is hier aan de hand? Waarom gebeurde dit allemaal?’ Hij geeft zelf antwoord op zijn eigen vraag met een verwijzing naar het ontbreken van “geloof”:

Men gelooft niet meer in Nederland. Dat is zeker.

Niet meer in onze taal, die inmiddels is afgeschaft op onze universiteiten.

39 Joost de Vries, “Meet Thierry Baudet”; Thijs Kleinpaste, “The New Face of the Dutch Far-Right”, *Foreign Policy*, 28 maart 2019, <https://foreignpolicy.com/2019/03/28/the-new-face-of-the-dutch-far-right-fvd-thierry-baudet-netherlands-pvv-geert-wilders>.

40 Marc Tuters, “Esoteric Fascism online. 4chan and the Kali Yuga”, in: Louie Dean Valencia-García (ed.), *Far-right Revisionism and the End of History: Alt/History* (Londen: Routledge, 2020), 287-303; Merijn Oudenampsen, *The Rise of the Dutch New Right: An Intellectual History of the Rightward Shift in Dutch Politics* (Londen: Routledge, 2021); Léonie de Jonge, *The Success and Failure of Right-wing Populist Parties in the Benelux Countries* (Londen: Routledge, 2021).

41 Thierry Baudet, “Houellebecq’s Unfinished Critique of Liberal Modernity”, *American Affairs* 3.2 (2019).

Wij geloven niet meer in onze kunsten, in ons verleden.

Men gelooft niet meer in onze feestdagen, onze helden, onze traditionele stedenbouw.

Zevenmaal bekritiseert Baudet het ongeloof van Nederland. Als eerste bekritiseert hij de verengelsing van het hoger onderwijs, die hij ziet als een symptoom van culturele onderwerping aan buitenlandse mogendheden (die hij overigens niet verder specificiert). Hij interpreteert de overstap naar het Engels niet als een internationalisering ten bate van academische samenwerking, maar als een verloochening van de eigen taal en cultuur. Deze kritiek sluit aan bij bredere discussies over taalpolitiek en de rol van het Nederlands in de publieke sfeer.⁴² Jaren later, overigens, zou onder het kabinet Schoof wetgeving worden aangenomen die de plek van Engels op de Nederlandse universiteiten wil beperken.⁴³

In de frases over kunst, verleden, feestdagen en helden suggereert Baudet dat Nederland zich schaamt voor zijn culturele erfgoed, inclusief koloniale geschiedenis, nationale symbolen en “klassieke” kunsttradities. Hij verzet zich hiermee tegen de dekolonisatie van musea en het kritisch herwaarderen van nationale geschiedenis in onderwijs en publieke ruimte. Bovendien refereert hij hier aan maatschappelijke debatten over feestdagen zoals Sinterklaas (en Zwarte Piet) en aan de kritiek op historische figuren zoals Michiel de Ruyter of Jan Pieterszoon Coen. In zijn perspectief vormen deze discussies geen historische nuancerings, maar een destructieve aanval op nationale trots en gemeenschappelijke symbolen.

Het complex van ongeloof duidt Baudet vervolgens als een “immens, cultureel en spiritueel vacuüm.” Dit vacuüm heeft ruimte geschapen om een “grandioze ketterij” te laten binnendringen, “een nieuwe immanente religie” en een “politieke theologie.” Want de “leden van het kartel” mogen hun geloof verloren hebben in de traditionele Nederlandse waarden, ze hebben een nieuw geloof aangenomen: “ze geloven in niets maar vereren tegelijkertijd een afgod ge-

42 Lotte Jensen, Niek Pas, Daniël Rovers & Koen van Gulik (red.), *Against English: Pleidooi voor het Nederlands* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2019).

43 Merijn van Nuland, “Het kabinet treedt te hard op tegen Engelstalige opleidingen, zeggen provincies”, *Trouw*, 23 april 2025, <https://www.trouw.nl/onderwijs/het-kabinet-treedt-te-hard-op-tegen-engelstalige-opleidingen-zeggen-provincies~bb7b96f6>.

naamd transitie.” Dat het Baudet hier gaat om de energietransitie – de overgang van fossiele naar hernieuwbare energiebronnen – wordt direct duidelijk: “windmolens, warmtepompen, zonnepanelen en andere volkomen onrendabele projecten” die noch de mens, noch de planeet “verder gaan helpen,” maar die wel “heel erg veel geld (...) we denken zelfs duizend miljard in totaal als je alle kosten bij elkaar optelt” gaat kosten.⁴⁴ Dan keert direct het religieus vocabulaire terug: “[de elites] offeren” die duizend miljard “op het altaar van deze afgod,” van de energietransitie. Baudet is goed op stoom en vervolgt:

Het is een masochistische ketterij, dit geseculariseerde zondvloedgeloof dat zich in onze tijd heeft meester gemaakt van de harten en geesten van onze bestuurders. Een manie, vergelijkbaar met de doodscultus die ooit Paaseiland teisterde. Deze duurzaamheidsafgoderij stort niet alleen onze economie in een totale ondergang, hij is ook bedoeld om onze geest, ons zelfbewustzijn nog verder te krenken. Inderdaad, schuldgevoel is hetgeen waar deze klimaathekserij zich mee voedt. Wij moeten boeten, zo papegaaien de macht zoekende bestuurders van dit land de ecologische hogepriesters na. Het is pure oikofobie, het is een schuldcomplex dat kennelijk een uitweg nodig heeft.

Een hele rij religieuze begrippen passeert nu de revue om deze energietransitie in het bijzonder en klimaatbeleid en -politiek in het algemeen te diskwalificeren: *masochistische ketterij, geseculariseerd zondvloedgeloof, manie, doodscultus, duurzaamheidsafgoderij, schuldgevoel, klimaathekserij, ecologische hogepriesters en schuldcomplex*. Het woord *oikofobie* is een term uit het werk van Baudets promotor Scruton en verwijst naar het idee dat de westerse wereld collectief schaamte over zichzelf heeft ontwikkeld en zo zelfkritisch is geworden dat het leidt tot zelfhaat.⁴⁵

Baudet gebruikt een bijbels afgoderijschema: waar God is verdwenen, komt een afgod in de plaats. De overgang van geloof in traditionele westerse waarden

⁴⁴ Thomas Borst & Maarten Keulemans, “Gaat het klimaatbeleid Nederland écht 1.000 miljard euro kosten?”, *Volkskrant*, 14 februari 2019, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/gaat-het-klimaatbeleid-nederland-echt-1-000-miljard-euro-kosten~bd4fe21a/>.

⁴⁵ Roger Scruton, *England and the Need for Nations* (Londen: Civitas, 2004); Dujardin, “De uil van Minerva”; Matthijs Lok, *Europe against Revolution: Conservatism, Enlightenment, and the Making of the Past* (Oxford: Oxford University Press, 2023).

naar de “verering van de afgod transitie” is volgens hem geen secularisering in de zin van ontgoddelijking, maar een transformatie van religie: van transcendent naar immanent, van christendom naar klimaatreligie. Hij noemt het een “geseculariseerd zondvloedgeloof” waarin diverse (religieuze) associatievelden mee resoneren: de aarde zal vergaan (eschatologie), oproep tot bekering (duurzaam leven), oikofobie (zondenbesef), afzien van welvaart (offer). Baudet maakt daarmee gebruik van een retoriek die eerder door klimaatontkenners is aangewend, bijvoorbeeld door de Australische socioloog Frank Furedi en de Britse schrijver James Delingpole, die klimaatwetenschap typeren als een millenaristische religie zonder genade of verlossing.⁴⁶ Baudet radicaliseert deze visie door klimaatbeleid als letterlijk destructief af te schilderen – een *doodscultus* – en zijn tegenstanders als priesters van een afvallige leer.

Baudet beweert dat we te maken hebben met een politieke theologie, een term met diepe wortels bij Carl Schmitt.⁴⁷ Baudet verwijt zijn tegenstanders dan ook nog eens een oneigenlijke politieke theologie te gebruiken, namelijk een die zichzelf presenteert als seculier en rationeel, maar in feite door schuldgevoel, offerdenken en eschatologie wordt aangedreven. In plaats van de klimaatbeweging te beschouwen als een politiek antwoord op wetenschappelijke gegevens, herkadert Baudet haar als quasi-religieuze hysterie. Hij stelt dat deze theologie masochistisch is, een term die zowel psychologisch (zelfdestructief) als ethisch (moreel pervers) geladen is. Hiermee pathologiseert hij de eco-politieke klimaatpolitiek, wat hem in staat stelt om zijn afwijzing ervan als moreel verantwoord en rationeel te presenteren.

Deel 4: De oplossing

In het vierde deel van zijn speech gaat Baudet in op de oplossing voor deze valse klimaatreligie en oikofobie: Forum voor Democratie met aan het hoofd daarvan Baudet zelf. De metafoor van de Uil van Minerva uit het begin van deel 1 van de speech wordt weer aangehaald, nogmaals niet in de oorspronkelijke

⁴⁶ James Delingpole, *Watermelons: How Environmentalists are Killing the Planet, Destroying the Economy and Stealing Your Children's Future* (Hull: Biteback Publishing, 2011); Frank Furedi, *Politics of Fear: Beyond Left and Right* (Londen: Continuum, 2005).

⁴⁷ Carl Schmitt, *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty* (Chicago: University of Chicago Press, 1985).

Hegeliaanse zin, maar in de politieke zin zoals Baudet die ziet: de uil, symbool van wijsheid, is gaan vliegen – en zo heeft Forum het ook gedaan met haar monsteroverwinning.

Want op deze dag, nu we in deze crisis verkeren, deze schemer, deze zonsondergang, op deze dag is de uil van Minerva dan toch opgestegen. Vandaag is Forum voor Democratie de grootste, ofwel de gedeelde grootste, ofwel de een na grootste partij van Nederland geworden! De kiezers in Nederland hebben net als de uil van Minerva hun vleugels uitgespreid. Hebben hun ware macht getoond. De uil der wijzen is gaan vliegen en heeft de hele aardkring in beweging gebracht. Want deze vleugels zijn niet alleen vleugels om mee te vliegen. Het zijn ook wieken om lucht mee te slaan. Om een veranderingswind in gang te zetten. Om ons land weer van ons te maken en een einde te maken aan een tijdperk van culturele, economische en politieke capitulatie.

Baudet memoreert de opbouw van zijn partij: “we hebben meer dan 1300 mensen gesproken, we hebben meer dan 600 diepte-interviews afgenomen, we hebben honderden mensen getraind.” Hij haalt de Nederlandse dichter Menno Wigman (1966-2018) aan, die een jaar eerder overleden was.⁴⁸ Baudet legt de dichter de volgende woorden in de mond:

De zon was mij nooit opgevallen als hij niet steeds was ondergegaan.

In de bundel *Slordig met geluk* (2016) dicht Wigman echter in “Afscheid van mijn lichaam”:

De zon was mij nooit opgevallen als hij niet steeds onderging.

Deze wijziging – van de onvoltooid verleden tijd (*onderging*) naar de voltooid verleden tijd (*was ondergegaan*) – wijzigt de toon, het ritme en de poëtische lading van de regel. Bij Wigman gaat om een dynamisch proces, een steeds weer opnieuw ondergaan van de zon dat de dichter inspireert de zon überhaupt te

⁴⁸ ANP, “Familie dichter Wigman boos op Baudet om speech”, *Het Parool*, 21 maart 2019, <https://www.parool.nl/nederland/familie-dichter-wigman-boos-op-baudet-om-speech-b92d18fb>.

onderscheiden: je merkt pas dat iets betekenis heeft, als je het kwijt geraakt bent. Datzelfde bedoelt Baudet, als hij de dichter aanhaalt, namelijk:

De schoonheid van Nederland was mij nooit zo duidelijk op het netvlies gekomen als ons mooie land niet zo was verkwanseld door de bestuurders van het kartel.

De twee versies bieden een venster op een fundamenteel verschil in esthetisch en politiek wereldbeeld. Waar Wigman in zijn poëzie een melancholische, existentiële gevoeligheid toont voor de vergankelijkheid van het leven en het lichaam, gebruikt Baudet diens taal om een cultureel-conservatief verliesnarratief te ondersteunen. Dit verlies betreft bij Baudet echter niet het individuele bestaan of lichamelijk verval, maar de vermeende teloorgang van een nationale identiteit: een mythisch, esthetisch ideaalbeeld van Nederland. Baudet keert vervolgens kort terug naar zijn religieus klimaatsceptisch register:

Sterker: als dit alles niet was gebeurd, deze ongecontroleerde immigratie die ons straatbeeld zo vertekent. Al die linkse indoctrinatie in het onderwijs, al die lelijke architectuur en die machtsuitbreiding van de EU. Al die klimaatketterij. Als al die zaken niet waren gebeurd, dan was ik nooit de politiek ingegaan. Maar wij zijn naar het front geroepen omdat het moet. Omdat ons land ons nodig heeft. (...) [W]e hebben gekozen om weer te strijden. Weer te dromen, weer te hopen, weer te vechten.

Behalve het gebruik van het woord *klimaatketterij*, valt in deze passage een nieuw register op dat opduikt naast het al reeds geïntroduceerde religieuze register, namelijk een militaristisch vocabulaire. De uitdrukking *naar het front geroepen* roept beelden op van oorlog, strijd en opoffering. Het politieke engagement wordt hier niet voorgesteld als rationele besluitvorming of burgerplicht, maar als een vorm van mobilisatie in een noodtoestand. Dit past binnen een militarisering van de politiek, waarin de samenleving wordt voorgesteld als verdeeld in vijanden en vrienden, en waarin politieke tegenstanders worden bestreden in plaats van tegengesproken. Dit idee sluit aan bij Carl Schmitts definitie van het politieke als een onderscheid tussen vriend en vijand, een centrale notie binnen

radicaal-rechtse politieke theorieën en fascistische ideologieën.⁴⁹

Roger Griffin definieert fascisme als een vorm van “palingenetisch ultranationalisme,” een revolutionaire drang naar nationale wedergeboorte vanuit een gevoel van decadentie en crisis.⁵⁰ Baudets zin over naar het front geroepen zijn, bevat precies deze elementen. Er is sprake van een crisisbewustzijn: er is iets fundamenteels mis met de samenleving, kijk maar naar immigratie, onderwijs, architectuur, EU en klimaatbeleid. Er is sprake van een roepingsgedachte: Baudet heeft niet voor zijn politieke carrière gekozen, uit eigen belang, maar hij is “geroepen” door een hogere macht, uit collectief belang. Er is sprake van een collectieve plicht (“ons land heeft ons nodig”), waarbij het individu verdwijnt in de dienst aan een groter collectief. Voorts beschrijft Baudet zijn visie op de menselijke evolutie:

[W]ij zijn het product van 3000 jaar evolutie. Wij hebben meerdere ijs-tijden overleefd, we hebben mammoeten gevloerd. Wij zijn dragers, wij zijn erfgenamen van de grootste beschaving die ooit heeft bestaan.

Deze woorden geven blijk van zowel etnisch essentialisme als beschavings-suprematie. Wanneer Baudet zegt: “wij zijn het product van 3000 jaar evolutie [...] we hebben mammoeten gevloerd,” verwijst hij niet alleen naar een biologisch verhaal over de menselijke soort, maar suggereert hij dat “wij” (impliciet: de West-Europeanen, de “boreale” mens) een doorlopende evolutionaire lijn vormen. Hij impliceert een etnische continuïteit vanaf de prehistorie (mammoetjagers) tot het heden, waarmee hij culturele en biologische factoren vermengt.⁵¹ In de politicologische literatuur wordt dit gezien als een kenmerk van etnisch-nationalistische of zelfs identitaire ideologieën: het idee dat een volk een essentie bezit die zich over de eeuwen voortzet, ongeacht historische breuken, migratie of sociale verandering. Dit is een vorm van beschavingssuprematie: het idee dat onze beschaving – impliciet westers, wit, Europees – superieur is aan andere beschavingen. Deze gedachtegang vindt wortels in het klassieke westerse beschavingsdenken, maar wordt in hedendaagse radicaal-rechtse

49 Linda Bishai, *Forgetting Ourselves: Secession and the (Im)possibility of Territorial Identity* (Lanham: Lexington, 2004), 143-145.

50 Roger Griffin, *The Nature of Fascism* (Londen: Routledge, 1991).

51 Robert Young, *Intercultural Communication: Pragmatics, Genealogy, Deconstruction* (Clevedon: Multilingual Matters, 1996), 84-85.

kringen vaak hergebruikt om een gevoel van historische grootheid te contrasteren met vermeend verval in het heden. Het is dit grootheidsnarratief dat later in de speech doorwerkt in Baudets apocalyptische visie op culturele ondergang en moreel herstel.

Deel 5: De wederopstandingsgedachte

In het een-na-laatste deel van zijn speech bespeelt Baudet nog éénmaal het religieus register. Hij zegt:

Als FvD'ers weten wij dat je de metafysische grondslagen van het christendom niet hoeft te aanvaarden om toch de wederopstandingsgedachte als leidend motief van de westerse beschaving te kunnen aanvaarden. Iets dat dood leek, iets dat voorbij leek, iets dat achter ons zou liggen, iets dat definitief achter ons zou liggen, dat kan, zo weten wij, weer tot bloei komen. Het idee dat iets dat dood was, iets dat voorbij was weer tot bloei kan komen, precies dat, precies dat beste vrienden, is onze leidraad. Is ons motief, ons levensmotto. Want wij zijn de partij van de wedergeboorte, van de renaissance.

Deze passage is om meerdere redenen bijzonder interessant. Baudet maakt hier een onderscheid tussen de “metafysische grondslagen van het christendom” enerzijds en de “wederopstandingsgedachte als leidend motief van de westerse beschaving.” Met dat eerste doelt Baudet op de klassieke dogmatische claims van het christelijk geloof over God, incarnatie en verrijzenis. Met dat tweede bedoelt hij een seculiere vorm van het christendom: de idee dat wat dood is, toch weer kan opstaan, met name de natiestaat en haar cultureel zelfbewustzijn. Daarmee herinterpreteert hij de Paasgedachte op cultuurpolitieke wijze: de beschaving als lichaam dat uit zijn graf kan opstaan. Dit lijkt op wat de Franse filosoof Rémi Brague noemt “het secundaire christendom”: het idee dat Europa weliswaar niet meer gelooft in de God van het christendom, maar cultureel-politiek wel schatplichtig is aan de christelijke traditie.⁵²

Eerder in zijn speech (zie hierboven) diskwalificeerde Baudet de hedendaagse

52 Rémi Brague, *Europa: De Romeinse weg* (Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2013).

klimaatpolitiek als een *nieuwe immanente religie*, met termen als *klimaathekserij*, *duurzaamheidsafgoderij* en *altaar van de transitie*. Hij noemt deze religie *ketterij* en *masochisme*, verwijzend naar de zonde, schuld en offers van een gesecculariseerde apocalyptiek. Maar nu doet hij zelf expliciet een beroep op een immanent gemaakt religieus motief: de wederopstanding niet als transcendente eschatologie, maar als seculier politiek ideaal. Hier ontstaat dus een paradox: hij verwerpt immanente religie wanneer ze links-progressief is, maar omarmt haar wanneer ze zijn eigen ideologische project structureert.

Het Renaissancemotief, ten laatste, verdient ook enige doordenking. De historische Renaissance (14^e tot 16^e eeuw) was expliciet een herbronning (*ad fontes*). De aanhangers van dit ideaal richtten zich op de herontdekking van de klassieke oudheid (Latijnse en Griekse literatuur, filosofie en kunst). Deze terugkeer kwam niet uit de lucht vallen, maar komt voort uit een secundaire beweging: Europa vernieuwde zichzelf via overname, interpretatie en actualisering van een oudere cultuur. De Renaissance was dus bij uitstek “secundair” in Brague’s zin: zij leefde van wat voorafging en elders ontstaan was. Rémi Brague noemt dit het “Romeinse model” (zoals zijn boek ook heet in de Nederlandse vertaling): Rome werd groot door zich te onderwerpen aan het hogere – de Griekse cultuur – en dit over te nemen, te bewaren, te verwerken en uit te dragen. Europa deed dit later opnieuw met het christendom.

Hoewel de Renaissance vaak gezien wordt als een beweging weg van de middeleeuws-christelijke wereld, was zij in haar kern doordrenkt van christelijke kaders. Wanneer Baudet spreekt over een renaissance of wedergeboorte van het Westen, bedoelt hij iets soortgelijks: een herstel van de culturele kracht die gebaseerd was op klassieke en christelijke fundamenteën. Tegelijk sluit hij zich aan bij Brague’s idee dat zelfs zonder metafysisch geloof, het symbolisch en cultureel ethos van het christendom cruciaal blijft. Dit maakt zijn visie een soort cultuurchristendom, dat gelooft in de vormkracht van het christendom, zelfs zonder zijn transcendentale inhoud.

Deel 6: De toekomst

In het laatste deel van zijn speech richt Baudet zich op de nabije toekomst, die

overigens in praktijk minder rooskleurig bleek te zijn dan de politieke leider zich op dat moment voorstelde: Forum heeft tot nu toe nooit meer de electorale slagkracht gehad als in 2019. Baudet gebruikt weer twee oorlogsmetaforen:

Wij zullen niet rusten totdat onze democratie is hersteld en het partijkartel is gebroken. (...) [O]p deze rots gaan wij onze zuil bouwen. (...) En vandaag, vandaag, is de eerste grote veldslag gewonnen.

Deze framing is typerend voor populistische bewegingen die de politiek reduceren tot een existentiële strijd tussen goed (het volk, hun partij) en kwaad (de elite, het establishment, de “kartelpartijen”). De democratische strijd wordt zo gemilitariseerd: democratische processen worden verbeeld als veldslagen en overwinningen op vijanden. Deze stijl is verwant aan wat de politicoloog Jan-Werner Müller aanduidt als het antipluralisme van het populisme: de impliciete claim dat alleen zij het volk vertegenwoordigen.⁵³ Elke oppositie is daarmee automatisch anti-volk.

De frase “op deze rots gaan wij onze zuil bouwen” is opvallend vanwege een dubbele religieuze connotatie: het is een verwijzing naar de historische verzuiling in Nederland, maar ook naar Mattheüs 16:18. Om met de eerste connotatie te beginnen, Baudet lijkt met zijn Forum het proces van ontzuiling (sinds de jaren zestig van de vorige eeuw) te willen terugdraaien.⁵⁴ Echter, hij lijkt niet te willen terugkeren naar een pluriforme vorm van verzuiling – iedere religieuze of ideologische groepering een eigen zuil – maar naar een monolithische situatie waarin maar plaats is voor één zuil, gevormd door en naar het gedachtengoed van Forum. Baudet stelt het Forum niet alleen voor als partij, maar als maatschappelijk instituut dat alternatieven biedt voor het hele bestaande bestel: media (sanering NPO), onderwijs (opleidingsinstituut), politiek (lokale, provinciale, nationale en Europese vertegenwoordiging), en cultuur (renaissance, trots, zelfvertrouwen). Baudet presenteert Forum achtereenvolgens als een educatief project (“we gaan een nieuwe generatie opleiden”), een bevrijdingsbeweging (“we gaan de leiders vervangen en verslaan”), een veldtocht

⁵³ Jan-Werner Müller, *What is populism?* (Londen: Penguin Books, 2017), 20.

⁵⁴ Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1968); J.L. Zanden, *The Economic History of the Netherlands 1914–1995: A Small Open Economy in the “Long” Twentieth Century* (Londen: Routledge, 2015).

(“vandaag is de eerste grote veldslag gewonnen”) en een schip (“het vlaggenschip van de renaissancevloot”).

Hoewel de klassieke Nederlandse zuilen niet alleen langs confessionele (katholieken, protestanten), maar ook langs politiek-ideologische (socialisten, liberalen) lijnen liep, lijkt Baudet niettemin zijn partij van een religieus tintje te willen voorzien. Deze indruk wordt versterkt door de frase “op deze rots... bouwen”. In het Nieuwe Testament zegt Jezus tegen Petrus:

En ik zeg je: jij bent Petrus, de rots waarop ik mijn kerk zal bouwen en de poorten van het dodenrijk zullen haar niet kunnen overweldigen. (Matteüs 16:18)

Baudet vereenzelvigd zich met Petrus, in de rooms-katholieke traditie beschouwd als de eerste onder de apostelen en de eerste “paus”, zijn partij met de door Petrus geleide Kerk van Christus en de Bijbelse “poorten van het dodenrijk” met alles waar de partij tegen strijdt, de verkwanseling van de westerse cultuur, massa-immigratie én “klimaathekserij.” Hiermee krijgt Baudets politieke strijd ook een religieuze dimensie: het is geen “normale” strijd tussen verschillende politieke richtingen, maar een apocalyptische strijd op leven en dood tussen de “goeden” en de “kwaden.”

3. Conclusies

Thierry Baudet karakteriseert het Nederlandse en Europese klimaatbeleid en de klimaatpolitiek (met name inzake de energietransitie) als *geseculariseerd zondvloedgeloof, duurzaamheidsafgoderij en klimaathekserij*, waarbij hij religieuze termen en metaforen herkadert in negatieve zin. De overgang van traditionele religieuze oriëntaties naar een vermeende “immanente religie” van duurzaamheid wordt door Baudet gepresenteerd als een vorm van ketterij, waarin schuld, offer en apocalypiek niet verdwijnen, maar seculier worden geherinterpreteerd. Door de energietransitie te framen als een vorm van irrationeel geloof, zet Baudet zich af tegen de rationaliteit en legitimiteit van klimaatwetenschap en -beleid en construeert hij een alternatieve epistemologie waarin zijn eigen partij als redder van beschaving en rede optreedt.

Deze strategie past binnen een bredere, historisch verankerde traditie waarin religieus vocabulaire niet slechts verwijst naar transcendente werkelijkheden, maar wordt ingezet als ideologisch instrument. Baudets woordkeuze roept bewust de connotaties op van dwaalleer, heidendom en religieuze hysterie. Door klimaatactivisten af te schilderen als “ecologische hogepriesters” en de energietransitie als een “altaar” waarop miljarden worden “geofferd,” stelt hij het klimaatbeleid voor als een rituele praktijk die voortkomt uit collectieve zelfhaat en schuldgevoel. Nederland, Europa en het Westen in het algemeen, aldus Baudet, haat zichzelf. Deze zelfhaat uit zich in het optuigen van allerlei wetten, die willens en wetens dat Westen zwaar zullen treffen, economisch, politiek en cultureel. Maar dat is precies de bedoeling: het is een collectieve zelfkastijding, door de “linkse elite” aan de Europese burgers opgedrongen. Deze opgelegde zelfhaat wordt door de bevolking geaccepteerd omdat diezelfde linkse elite de bevolking heeft overtuigd dat zij schuldig is aan alle ellende. De reden waarom zij dat allemaal zou doen of willen is overigens afwezig in de speech van Baudet. Tegelijkertijd positioneert hij zichzelf en zijn beweging in termen van verlossing en wedergeboorte: Forum voor Democratie als partij van de renaissance, geroepen tot de strijd tegen deze moderne afgoderij.

De toespraak herinterpreteert religieuze motieven in een seculier-politiek kader: niet het transcendente heil, maar het herstel van de natiestaat wordt gepresenteerd als het object van verlossing. Daarmee ontstaat een spanningsveld waarin religieuze taal enerzijds wordt ingezet om politieke tegenstanders te diskwalificeren en anderzijds om het eigen project symbolisch te verheffen. Baudets discursieve tactiek berust niet op theologische consistentie, maar op de performatieve kracht van religieuze beeldspraak binnen een geseculariseerd politiek landschap.

Door het analyseren van deze toespraak met behulp van Critical Discourse Analysis is zichtbaar geworden hoe religieus vocabulaire functioneert als retorisch middel binnen een breed ideologisch strijdtoneel. In het geval van Baudet is deze taal niet louter versiering of toevallig, maar strategisch, historisch verankerd en verweven met bredere patronen van een rechts-nationalistisch discours, waarin religie fungeert als cultureel referentiepunt, identiteitskenmerk en legitimering van politieke strijd.

Bronnen

ANP. “Familie dichter Wigman boos op Baudet om speech”. *Het Parool*, 21 maart 2019. <https://www.parool.nl/nederland/familie-dichter-wigman-boos-op-baudet-om-speech~b92d18fb>.

Bahara, H. & A. Kranenberg. “Hoe rechtzinnige katholieken samen met ‘cultuurchristenen’ de strijd aanbinden tegen links”. *Volkskrant*, 12 juli 2019. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-rechtzinnige-katholieken-samen-met-cultuurchristenen-de-strijd-aanbinden-tegen-links~b3136d9f>.

Baudet, T. “Houellebecq’s Unfinished Critique of Liberal Modernity”, *American Affairs* 3.2 (2019).

Baudet, T. *De aanval op de natiestaat*. Amsterdam: Bakker, 2012.

Bergen, Von, M. & B. Mannon. “Talking Climate Faith: Katharine Hayhoe and Christian Rhetoric(s) of Climate Change”. *Enculturation*, 10 november 2020. <https://enculturation.net/Talking%20Climate%20Faith>.

Berry, E. (ed.). *Climate Politics and the Power of Religion*. Bloomington: Indiana University Press, 2022.

Berthold-Bond, D. *Hegel’s Grand Synthesis: A study of Being, Thought, and History*. New York: State University of New York, 1989.

Bishai, L. *Forgetting Ourselves: Secession and the (Im)possibility of Territorial Identity*. Lanham: Lexington, 2004.

Bongers, V., A. Kloosterman & S. van Loosbroek. “Een feitenvrije dromer die hunkert naar een geïdealiseerd verleden”. *Mare*, 28 maart 2019. <https://www.mareonline.nl/achtergrond/reen-feitenvrije-dromer-die-hunkert-naar-een-geidealiseerd-verle>.

Borst, T. & M. Keulemans. “Gaait het klimaatbeleid Nederland écht 1.000 miljard euro kosten?”. *Volkskrant*, 14 februari 2019. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/gaait-het-klimaatbeleid-nederland-echt-1-000-miljard-euro-kosten~bd4fe21a/>.

Bosman, F.G. “Minerva’s Owl: Religion-inspired environmental skepticism. The case of Thierry Baudet”. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, (2025): 1-24. <https://doi.org/10.1007/s41682-025-00212-y>.

Bovenkamp, van den, N. “Een ‘kneusjesreligie’: Hoe kijken christenen die (eerder) sympathie uitspraken voor Baudet naar die woorden?”. *Nederlands Dagblad*, 19 oktober 2022. <https://www.nd.nl/nieuws/politiek/1147132/een-kneusjes-religie-hoe-kijken-christenen-die-eerder-sympathie->.

Brague, R. *Europa: De Romeinse weg*. Zoetermeer: Klement/Pelckmans, 2013.

Broekhorst, R. “Sid Lukkassen uit Duiven wordt bewierookt én verguisd”. *Algemeen Dagblad*, 22 september 2017. <https://www.gelderlander.nl/liemers/sid-lukkassen-uit-duiven-wordt-bewierookt-en-verguisd~ab53of16/>.

Catalano, T. & L. R. Waugh. *Critical Discourse Analysis, Critical Discourse Studies, and Beyond*. Cham: Springer, 2020.

Christian Network Europe News. “Dutch MP Baudet distances from Christianity”. 19 oktober 2022. <https://cne.news/article/1872-dutch-mp-baudet-distances-from-christianity>.

Cohen, M. & H. Ede Botje. *Mijn meningen zijn feiten: De wording van Thierry Baudet*. Utrecht: Atlas, 2020.

De Telegraaf. “Thierry Baudet getrouwd met Davide Heijmans”. 26 november 2021. <https://www.telegraaf.nl/entertainment/1610015181/thierry-baudet-getrouwd-met-davide-heijmans>.

Delingpole, J. *Watermelons: How Environmentalists are Killing the Planet, Destroying the Economy and Stealing Your Children's Future*. Hull: Biteback Publishing, 2011.

Dujardin, A. “De uil van Minerva en de boreale wereld: wat zei Baudet nou eigenlijk?”. *Trouw*, 21 maart 2019. <https://www.trouw.nl/nieuws/de-uil-van-minerva-en-de-boreale-wereld-wat-zei-baudet-nou-eigenlijk~bc79ea83>.

Fens, S. & L. Dros. “Waarom radicaal-rechtse en conservatieve politici verlangen naar de katholieke kerk”. *Trouw*, 3 mei 2023. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/waarom-radicaal-rechtse-en-conservatieve-politici-verlangen-naar-de-katholieke-kerk~bf6ed096>.

Furedi, F. *Politics of Fear: Beyond Left and Right*. London: Continuum, 2005.

Griffin, R. *The Nature of Fascism*. London: Routledge, 1991.

Hartog, den, T. “Baudet gooit schroom van zich af en verklaart zich complot-aanhanger”. *Algemeen Dagblad*, 18 oktober 2022. <https://www.ad.nl/politiek/baudet-gooit-schroom-van-zich-af-en-verklaart-zich-complotaanhanger~a-9668d7a>.

Hastings, A. *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Haynes, J. *Trump and the Politics of Neo-Nationalism. The Christian Right and Secular Nationalism in America*. London: Routledge, 2021.

Hegel, G.W.F. *Philosophy of Right*. Dover: Dover Publications, 2012.

Hoogendoorn, M. “Ik mis de kerk als beschavingsmachine, als samenbinder”. *Nederlands Dagblad*, 3 augustus 2019. <https://www.nd.nl/cultuur/cultuur/522450/-ik-mis-de-kerk-als-beschavingsmachine-als-samenbinder->

Houtman, W. “Priester Antoine Bodar wilde niet op bruiloft Baudet spreken uit vrees voor ‘schade aan de kerk’”. *Nederlands Dagblad*, 25 november 2021. <https://www.nd.nl/geloof/geloof/1071284/priester-antoine-bodar-wilde-niet-op-bruiloft-baudet-spreken-ui>.

Jansen, I. “Dit is de extreem-conservatieve club die zich ook dit jaar verzet tegen lessen over seks”. *Algemeen Dagblad*, 25 februari 2024. <https://www.ad.nl/binnenland/dit-is-de-extreem-conservatieve-club-die-zich-ook-dit-jaar-verzet-tegen-lessen-over-seks~a43c94c7>.

Jenkins, P. *Climate, Catastrophe, and Faith: How Changes in Climate Drive Religious Upheaval*. Oxford: Oxford University Press, 2021.

Jensen, L., N. Pas, D. Rovers & K. van Gulik (red.). *Against English: Pleidooi voor het Nederlands*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2019.

Jong, de, P. “Conservatief congres treurt om bedreigde cultuur”. *Nederlands Dagblad*, 19 oktober 2019. <https://www.nd.nl/nieuws/politiek/516933/conservatief-congres-treurt-om-bedreigde-cultuur>.

Jonge, de, L. *The Success and Failure of Right-Wing Populist Parties in the Benelux Countries*. Londen: Routledge, 2021.

Kahn, M. “Dutch Eurosceptic party storms to victory in regional elections”. *Financial Times*, 21 maart 2019. <https://www.ft.com/content/c7bbafoo-4bb9-11e9-bbc9-6917dce3dc62>.

Kessenich, E. & W. van der Burg. “New parties in a crowded electoral space: the (in)stability of radical right voters in the Netherlands”. *Acta Politica* 59 (2022): 536-556, <https://doi.org/10.1057/s41269-022-00269-0>.

Klei, E. “Alternatieve media als onderdeel van een ‘rechts-van-rechtse’ verzuiling”. *De Kanttekening*, 2 maart 2020. <https://dekanttekening.nl/samenleving/alternatieve-media-als-onderdeel-van-een-rechts-van-rechtse-verzuiling>.

Kleinpaste, T. “The New Face of the Dutch Far-Right”. *Foreign Policy*, 28 maart 2019. <https://foreignpolicy.com/2019/03/28/the-new-face-of-the-dutch-far-right-fvd-thierry-baudet-netherlands-pvv-geert-wilders>.

Knox, Z.K. *Russian Society and the Orthodox Church: Religion in Russia after Communism*. London: Routledge, 2005.

Kunicki, M.S. *Between the Brown and the Red: Nationalism, Catholicism, and Communism in Twentieth-Century Poland. The Politics of Bolesław Piasecki*. Athens: Ohio University Press, 2012.

l’Ami, D. & J. Wijnen. “Civitas Christiana wil ons terugleiden naar de middeleeuwen”. *Follow the Money*, 24 december 2020. <https://www.ftm.nl/artikelen/civitas-christiana-terug-naar-middeleeuwen>.

LeDrew, S. *The Evolution of Atheism: The Politics of a Modern Movement*. New York: Oxford University Press, 2016.

LeVasseur, T. “Religion, Language and Ecology”. In: A. Fill en H. Penz (ed.), *The Routledge Handbook of Ecological Linguistics*. London: Routledge, 2018, 420-433.

Lijphart, A. *Verzuiling, Pacificatie en Kentering in de Nederlandse politiek*. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1968.

Lok, M. *Europe against Revolution: Conservatism, Enlightenment, and the Making of the Past*. Oxford: Oxford University Press, 2023.

Lovell, J. “Language of religious fervor inflames climate change debate”. *New York Times*, 19 maart 2010. <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/cwire/2010/03/19/climatewire-language-of-religious-fervor-inflames-climate-42978.html>.

Lowe, S. *Catholicism, War and the Foundation of Francoism: The Juventud de Accion Popular in Spain. 1931-1939*. Brighton: Sussex Academic Press, 2010.

McFague, S. *A New Climate for Theology: God, the World, and Global Warming*. Augsburg: Fortress, 2008.

Mersbergen, van, C. “Wie of wat is toch die Uil van Minerva?” *Algemeen Dagblad*, 21 maart 2019. <https://www.ad.nl/politiek/wie-of-wat-is-toch-die-uil-van-minerva~ad870870>.

Misérus, M. “Hoe rechts is Forum voor Democratie?” *De Volkskrant*, 27 mei 2017. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-rechts-is-forum-voor-democratie~ba78261bc>.

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 53* (2020): 33-34. Zie: <https://www.nctv.nl/documenten/publicaties/2020/10/15/dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-53>.

Northcott, M. & P. Scoot (red.), *Systematic Theology and Climate Change: Ecumenical Perspectives*. Londen: Routledge, 2014.

Nuland, van, M. “Het kabinet treedt te hard op tegen Engelstalige opleidingen, zeggen provincies”. *Trouw*, 23 april 2025. <https://www.trouw.nl/onderwijs/het-kabinet-treedt-te-hard-op-tegen-engelstalige-opleidingen-zeggen-provincies~bb7b96f6>.

O’Leary, N. “New Dutch far-right leader’s staying power”. *Politico*, 22 mei 2019. <https://www.politico.eu/article/dutch-far-right-leaders-staying-power-thierry-baudet-forum-for-democracy>.

Oostveen, M. “Verbond van conservatieve katholieken is motor achter pro-Pietpetitie”. *Volkskrant*, 7 september 2015. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/verbond-van-conservatieve-katholieken-is-motor-achter-pro-pietpetitie~bd2012f7>.

Oudenampsen, M. *The Rise of the Dutch New Right: An Intellectual History of the Rightward Shift in Dutch Politics*. Londen: Routledge, 2021.

Peek, S. “Van Haga en twee Kamerleden breken met Forum voor Democratie”. *NRC Handelsblad*, 13 mei 2021. <https://web.archive.org/web/20210805214100/https://www.nrc.nl/nieuws/2021/05/13/van-haga-en-twee-kamerleden-splitsen-af-van-forum-voor-democratie-a4043462>.

Poll, van de, W. “RK tijdschrift Catholica valt uiteen”. *Trouw*, 11 oktober 2011. <https://www.trouw.nl/nieuws/rk-tijdschrift-catholica-valt-uiteen-b2b1fdf5>.

Prosman, H.J. “Theoloog des vaderlands Stefan Paas in discussie met Henk-Jan Prosman over FvD en Baudet”. *The Post Online*, 3 april 2019. <https://tpo.nl/2019/04/03/theoloog-des-vaderlands-stefan-paas-in-discussie-met-henk-jan-prosman-over-fvd-en-baudet>.

Rietveld, S. *Nieuwe kruisvaarders. De heilige alliantie tussen orthodoxe christenen en radicaal-rechtse populistten*. Amsterdam: Prometheus, 2021.

Sadouni, S. *Religious Transnationalism and Climate Change: The Role of Non-State Actors*. Londen: Palgrave Macmillan, 2022.

Scruton, R. *England and the Need for Nations*. Londen: Civitas, 2004.

Scruton, R. *Sexual Desire. A Philosophical Investigation*. Londen: Phoenix Press, 1986.

Smouter, K. “De Bijbel en Baudet. Hoe de christenen Forum voor Democratie vastgrijpen”. *NRC Handelsblad*, 22 mei 2019. <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/05/22/de-bijbel-en-baudet-hoe-de-christenen-forum-voor-democratie-vastgrijpen-a3961248>.

Soetenhorst, B. “Wie is Robert Lemm, de fluisteraar van Thierry Baudet?”. *Het Parool*, 14 december 2019. <https://www.parool.nl/amsterdam/wie-is-robert-lemm-de-fluisteraar-van-thierry-baudet~bbc28096>.

Sterling, T. “Dutch referendum on Ukraine treaty will test anti-EU sentiment”. *Reuters*, 6 april 2016. <https://web.archive.org/web/20160406010925/http://uk.reuters.com/article/uk-netherlands-eu-idUKKCNoX3001>.

Steven, M. “The right and religion in European Union politics: from ‘confessionalism’ to ‘conservatism’”. *Religion, State and Society* 51 (2023), 331-344. <https://doi.org/10.1080/09637494.2023.2284690>.

Tempelman, O. “De opmerkelijkste overwinningsspeech in de Nederlandse politieke geschiedenis ontleed”. *De Volkskrant*, 21 maart 2019. <https://www.volkskrant.nl/kijkverder/v/2019/minervas-uil-en-de-wedergeboorte-van-nederland-de-opmerkelijke-speech-van-thierry-baudet-ontleed>.

Trouw, 21 maart 2019, <https://www.trouw.nl/nieuws/de-uil-van-minerva-en-de-boreale-wereld-wat-zei-baudet-nou-eigenlijk-bc79ea83>.

Trouw, 21 maart 2019, <https://www.trouw.nl/nieuws/spreektekst-thierry-baudet-verkiezingsavond-20-maart-2019-be2a1539/>.

Tuters, M. “Esoteric Fascism online. 4chan and the Kali Yuga”. in: Louie Dean Valencia-García (red.). *Far-right Revisionism and the End of History: Alt/Histories*. Londen: Routledge, 2020, 287-303.

Tyson, P. *Theology and Climate Change*. Londen: Routledge, 2021.

Veldman, R. & A. Szasz & R. Haluza-DeLay (red.), *How the World’s Religions are Responding to Climate Change*. Londen: Routledge, 2014.

Vliet, van, G. & J. Beukes, “Lost in translation? Religious elements and concepts in youth climate movements”. *Verbum et Ecclesia* 44:1 (2023), <https://doi.org/10.4102/ve.v44i1.2876>.

Vries, de, J. “Meet Thierry Baudet, the suave new face of Dutch rightwing populism”. *The Guardian*, 3 april 2019. <https://www.theguardian.com/commentis-free/2019/apr/03/thierry-baudet-dutch-rightwing-populism>.

Waanders, J. “Baudet wil het onmogelijke: Ayn Rand verenigen met Michel Houellebecq”. *Het Financieel Dagblad*, 9 mei 2019. <https://fd.nl/opinie/1300641/fvd-wil-het-onmogelijke-ayn-rand-verenigen-met-michel-houellebecq>.

Wassens, R. “Baudet vertrokken bij Tilburg University”. *Univers*, 22 januari 2014. <https://universonline.nl/nieuws/2014/01/22/baudet-vertrokken-bij-tilburg-university>.

Wijk, de, L. “Nederland is alleen tolerant als je homo-zijn promoot”. *Algemeen Dagblad*, 27 maart 2018. <https://www.ad.nl/binnenland/nederland-is-alleen-tolerant-als-je-homo-zijn-promoot~a231be07>.

Wijnen, J. & D. L’Ami, “Het financiële fundament onder Forum voor Democratie: Zuidas, vastgoed en orthodoxe christenen”. *Follow the Money*, 14 oktober 2020. <https://www.ftm.nl/artikelen/het-financiele-fundament-onder-forum-voor-democratie>.

Willems, J. & L. Mulder. “Tom Zwitser: de ultra-conservatieve ideeënmachine uit Aduard”. *RTV Noord*, 29 oktober 2020. <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/756497/tom-zwitser-de-ultra-conservatieve-ideeenmachine-uit-adu-ard>.

Wilschut, J. “Deze katholieke stichting zit achter de omstreden petitie tegen schrijver Pim Lammers”. *Nederlands Dagblad*, 6 februari 2023. <https://www.nd.nl/nieuws/nederland/1161989/deze-katholieke-stichting-zit-achter-de-omstreden-petitie-tegen>.

Wit, de, A. “Civitas Christiana onder vuur vanwege misleidende mailcampagnes en schimmige financiën”. *Katholiek Nieuwsblad*, 23 mei 2023. <https://www.kn.nl/verdieping/analyse/civitas-christiana-onder-vuur-vanwege-misleidende-mailcampagnes-en-schimmige-financien>.

DE HEILIGE RETORIEK VAN MACHT

KLIMAATRELIGIE EN DE NIEUWE POLITIEKE THEOLOGIE

Ömer F. Gürlesin

https://doi.org/10.56675/9789403888224_11

Op 18 maart 2025 nam het nieuw aangestelde hoofd van het *U.S. Environmental Protection Agency* (EPA) een agressieve houding aan tegenover klimaatbeleid, dat hij omschreef als onderdeel van de “sacred grail of climate religion” (de heilige graal van de klimaatreligie).¹ In Nederland duikt een vergelijkbaar idee op in de term klimaatreligie, waarmee klimaatbeleid wordt neergezet als een star geloofssysteem in plaats van als een wetenschappelijke noodzaak. Terwijl ik in mijn eerdere onderzoek onderzocht hoe milieuactivisten religieuze thema’s gebruiken om hun zaak als een morele plicht te presenteren,² richt deze analyse zich op een andere verschuiving: hoe critici van klimaatbeleid religieuze taal inzetten om milieumaatregelen te delegitimeren.

¹ NRC, “Amerikaans Milieuagentschap Wil de Bestaande Klimaat- En Milieuwetten Terugdraaien”, geraadpleegd op 6 november, 2025, <https://www.nrc.nl/nieuws/2025/03/17/nieuwe-missie-van-het-milieuagentschap-in-de-vs-afschaffing-van-de-groene-oplichterij-a4886656>.

² Ömer F. Gürlesin, “Extinction Rebellion Netherlands: Dutch Climate Activism Tweets (2020-2023)”, *Zenodo*, 3 oktober 2024, <https://doi.org/10.5281/zenodo.13884383>.

Afbeelding 1: Woordwolk analyse van het klimaatdiscours in 2023.

1. De ontstaansgeschiedenis van *klimaatreligie*: een korte achtergrond

De woordwolk hierboven visualiseert de meest gebruikte religieus getinte samenstellingen die in 2023 op Twitter verschenen binnen het klimaatdiscours. De opvallende aanwezigheid van woorden als *klimaatreligie* (2.548 keer), *klimaatpauze* (1.223 keer) en *klimaatkerk* (371 keer) suggereert dat klimaatactivisme vaak wordt verwoord met religieuze metaforen. Het vervlechten van religieuze taal met milieubewegingen is niet geheel nieuw: samenlevingen hebben eerder goddelijke beeldspraak gebruikt om milieuactivisme te bekritisieren, zoals te zien is bij conservatief-evangelische bewegingen die klimaatbeleid afdoen als “secular dogma” of als menselijke inmenging in de goddelijke wil.³ In de hedendaagse context hebben de opkomst van jonge activisten zoals Greta Thunberg en grootschalige wereldwijde klimaatprotesten niet alleen milieugerichte hoop gewekt, maar ook een sterke ideologische tegenreactie uitgelokt. Deze tegenreactie heeft zich, met name in Nederland, gemanifesteerd in de vorm van de klimaatreligie — een metafoor die suggereert dat klimaatactivisme de onwrikbare geloofs zekerheid en het dogma van een religie heeft aangenomen. Om de ontwikkeling van deze term in het publieke debat te begrijpen, heb ik een dataset geanalyseerd van Facebook-berichten uit de periode 2004 tot he-

³ Randolph Haluza-DeLay, “Religion and Climate Change: Varieties in Viewpoints and Practices”, *WIREs Climate Change* 5, no. 2 (2014): 261–79, <https://doi.org/10.1002/wcc.268>.

den, met een focus op posts waarin *klimaatreligie* wordt genoemd.

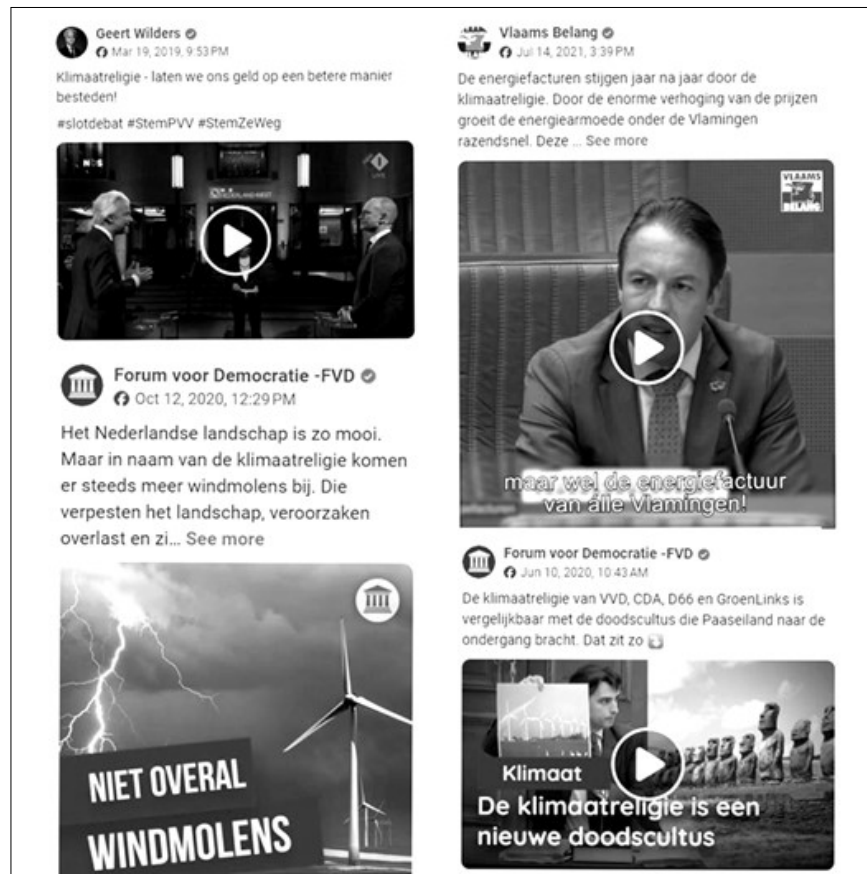
Tussen 2004 en 2016 kwam de term nauwelijks voor, aangezien klimaatdiscussies zich toen voornamelijk binnen wetenschappelijke en beleidsmatige kringen afspeelden, zonder religieuze connotaties. Tussen 2016 en 2019 begon het gebruik ervan toe te nemen, parallel aan de wereldwijde golf van milieuactivisme die werd aangewakkerd door het Akkoord van Parijs (2015) en de opkomst van bewegingen zoals Extinction Rebellion. De periode 2019–2021 kende een explosieve toename en markeerde een keerpunt in de manier waarop klimaatactivisme in het publieke discours werd geframed. Sinds 2021 blijft het gebruik hoog, maar fluctuerend — vaak met pieken naar aanleiding van grote klimaatgebeurtenissen, energiecises en politieke debatten over milieubeleid (zie afbeelding 2).

Afbeelding 2: Gebruik van de term *klimaatreligie* in de periode 2010-2025.

Als we ons afvragen wat de oorzaak was van de sterke toename tussen 2019 en 2021, ligt het antwoord in de groeiende invloed van rechts-populistische actoren die de term klimaatreligie doelbewust hebben ingezet om het publieke discours over klimaatactivisme te hervormen. Forum voor Democratie (FVD), dat de term klimaatreligie vaak gebruikt om klimaatactivisme als irrationeel en autoritair neer te zetten, deelde een bericht dat meer dan 2,1 miljoen keer

werd bekeken. In dit bericht bekritiseerde de partij gevestigde politieke partij- en zoals VVD, CDA, D66 en GroenLinks omdat zij volgens FVD een “klimaatreligie” zouden promoten.⁴

Afbeelding 3: Voorbeelden van het discours rond “klimaatreligie” op Facebook.

⁴ “Facebook”, geraadpleegd op 6 november 2025, <https://www.facebook.com/forumvoordemocratie/videos/384431485861438/>.

Op vergelijkbare wijze verweven Vlaams Belang⁵ en andere radicaal rechtse stemmen het begrip *klimaatreligie* in een bredere anti-elitaire en anti-globaliseringsretoriek. Daarbij worden klimaatmaatregelen voorgesteld als ideologische instrumenten voor sociale controle in plaats van als wetenschappelijk onderbouwde oplossingen. Veel van deze berichten richten zich ook op jonge activisten — in het bijzonder op Greta Thunberg — waarbij hun vurige inzet wordt neergezet als religieus fanatisme in plaats van als rationele bezorgdheid om het milieu.

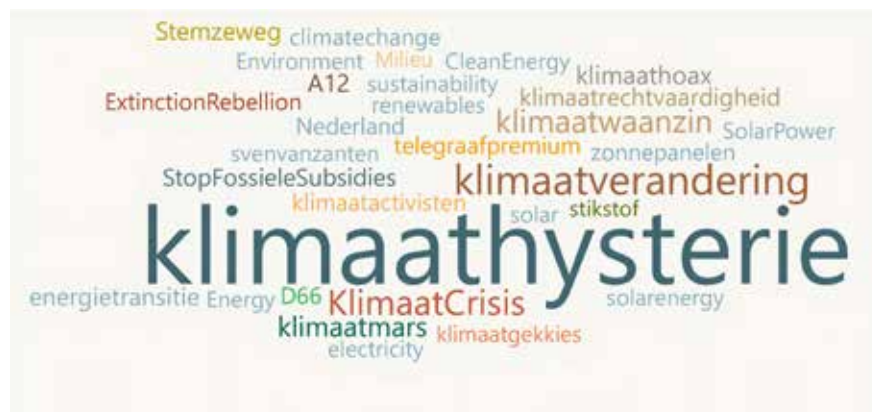
Een andere opvallende figuur binnen deze groeiende trend van de jaren 2020 is Geert Wilders. Bekend om zijn uitgesproken nationalistische en islamofobe retoriek, gebruikt hij de term *klimaatreligie* om klimaatbeleid te bekritisieren als een elitaire overschrijding die de democratie ondermijnt. Door groene maatregelen te vergelijken met *religieus dogma*⁶ betoogt hij dat deze het publieke debat verstikken en een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid afdwingen — vergelijkbaar met de religieuze instellingen waartegen hij zich al jarenlang verzet. In tegenstelling tot christelijk-conservatieve partijen zoals de SGP of het CDA, die hun beleid baseren op religieuze principes, behoort Wilders tot een seculier-nationalistische traditie. Op vergelijkbare wijze verzet Thierry Baudet van Forum voor Democratie zich tegen klimaatbeleid vanuit een populistisch perspectief, maar hij verwijst daarbij vaak naar culturele begrippen zoals de joods-christelijke beschaving en het westerse erfgoed. Zo wordt milieubeleid in zijn retoriek neergezet als een bedreiging voor de Europese identiteit, eerder dan als een theologische kwestie.

Zelfs in een grotendeels seculiere samenleving kan religieuze taal fungeren als een krachtige metafoor. Dit suggereert dat, ondanks de neergang van institutionele religie, er nog steeds een diepgewortelde culturele neiging bestaat om religieuze beeldspraak te gebruiken om ideologische conflicten te duiden. In 2023 — een cruciaal verkiezingsjaar in Nederland — domineerden Geert Wilders en radicaal rechtse partijen het klimaatdebat. Zij wisten het discours met succes te verschuiven van wetenschappelijke urgentie naar scepsis en verzet. De opkomst van hashtags als #klimaathysterie (41.014 keer), #klimaatwaan

⁵ “Facebook”, geraadpleegd op 6 november 2025, https://www.facebook.com/vlbelang/?locale=nl_NL.

⁶ “Video|Facebook”, geraadpleegd op 6 november 2025, <https://www.facebook.com/watch/?v=649371458830370>.

(14.055 keer) en #klimaathoax (9.200 keer) in sociale-mediadiscussies weer- spiegelt hoe de PVV van Wilders en andere rechtse actoren klimaatbeleid heb- ben geframed als elitair, irrationeel en economisch belastend.

Afbeelding 4: Hashtag-analyse binnen het klimaatdiscours van 2023.

Deze boodschap vond brede weerklank, vooral onder kiezers die gefrustreerd waren over milieuregels en vermeende overheidsbemoeienis. De verkiezingsuitslag van 2023⁷ bezegelde dit succes: de PVV kwam naar voren als de grootste partij, en rechts-populistische bewegingen verwierven een ongekende invloed. Als een bepalende kracht binnen de regering bevindt de retoriek van Wilders zich niet langer aan de zijlijn, maar vormt zij nu een centrale invloed in het Nederlandse beleidsdebat — een duidelijke illustratie van de groeiende impact van het discours rond de klimaatreligie.

7 “2023 Dutch general election”, Wikipedia, geraadpleegd 30 oktober 2025, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=2023_Dutch_general_election&oldid=1319511201.

2. De implicaties van het discours rond de *klimaatreligie*

Door klimaatbeleid te framen als dogmatisch in plaats van wetenschappelijk, verleggen rechtse actoren het debat van empirische argumentatie naar een emotioneel beladen en gepolariseerd discours. Deze retoriek verdiept politieke tegenstellingen door complexe milieuproblemen terug te brengen tot simplistische tegenstellingen — geloof versus rede, elite versus volk — waardoor partijoverstijgende samenwerking aan klimaatmaatregelen nog moeilijker wordt. Bovendien fungeert dit discours als een krachtig middel voor populistische mobilisatie: het stelt politici zoals Geert Wilders en Thierry Baudet in staat zichzelf neer te zetten als verdedigers van het gezond verstand tegenover een wereldvreemde elite.

Economische zorgen spelen hierin een centrale rol, aangezien rechts-populistische actoren klimaatbeleid rechtstreeks verbinden met stijgende energiekosten en financiële onzekerheid. Virale berichten benadrukken vaak slogans als ‘Energiefacturen stijgen jaar na jaar door de klimaatreligie’,⁸ waarmee milieu-maatregelen worden neergezet als elitaire opgelegde lasten die onevenredig zwaar drukken op gewone burgers. Deze retoriek creëert een gemeenschappelijke vijand door wetenschappers, beleidsmakers en progressieve leiders af te schilderen als een wereldvreemde elite die een quasi-religieus milieudogma oplegt aan de samenleving. In landen als Duitsland, Frankrijk en de Verenigde Staten worden vergelijkbare termen gebruikt – zoals *Klimadogma* of *Green New Deal cult*⁹ – om klimaatactie te delegitimeren. Door complexe klimaatmaatregelen te reduceren tot morele en ideologische strijdpunten, weten populistische leiders handig in te spelen op publieke frustratie, waardoor anti-groene sentimenten een blijvend krachtige factor vormen binnen het mondiale politieke discours.

De ontwikkeling van de term *klimaatreligie* – van een nauwelijks gebruikte uitdrukking tot een bepalend element binnen het rechts-populistische discours in

8 Vlaams Belang (@vlbelang), “De energiefacturen stijgen jaar na jaar door de klimaatreligie. Door de enorme verhoging van de prijzen groeit de energiearmoede onder de Vlamingen razendsnel. Deze klimaatwaanzin moet stoppen! Vlaams parlementslid @SamvanRooy1 #VlaParl”, X, 14 juli 2021, <https://x.com/vlbelang/status/1415333550107340809>.

9 Fox News, “Judge Jeanine: This Is Bad News for the Green New Deal Cult”, 22 november 2023, YouTube-video, 4:33, <https://www.youtube.com/watch?v=LXgLRCCnOMw>.

Nederland – vormt een veelzeggende casestudy van hoe taal politieke debatten kunnen hervormen. Uit de analyse van berichten en interactiepatronen blijkt dat deze term niet slechts een taalkundige curiositeit is, maar een doelbewust retorisch instrument. Voornamelijk gebruikt door ultranationalistische en seculiere rechts-populisten dient *klimaatreligie* om het gangbare klimaatbeleid te delegitimeren door het te presenteren als een vorm van irrationeel, dogmatisch geloof. Vooruitkijkend zijn de implicaties van dit discours aanzienlijk. Naarmate milieuproblemen verergeren en de politieke polarisatie toeneemt, dreigt de vermenging van klimaatactivisme met een “religieus” kader het constructieve debat te ondermijnen en noodzakelijke beleidsmaatregelen te vertragen. Voor wetenschappers, beleidsmakers en activisten is het begrijpen van deze linguïstische strategie essentieel om tegenverhalen te ontwikkelen die ruimte bieden aan uiteenlopende perspectieven, maar tegelijk streven naar een geïnformeerd en constructief klimaatdebat.¹⁰

Bronnen

“2023 Dutch general election”. Wikipedia. Geraadpleegd op 30 oktober 2025, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=2023_Dutch_general_election&oldid=1319511201.

“Facebook”. Geraadpleegd op 6 november 2025, <https://www.facebook.com/forumvoordemocratie/videos/384431485861438/>.

“Facebook”. Geraadpleegd op 6 november 2025, https://www.facebook.com/vlbelang/?locale=nl_NL.

“Video | Facebook”. Geraadpleegd op 6 november 2025, <https://www.facebook.com/watch/?v=649371458830370>.

Fox News. “Judge Jeanine: This Is Bad News for the Green New Deal Cult”. 22 november 2023, YouTube-video, 4:33, <https://www.youtube.com/watch?v=LXgLRCCnOMw>.

Gürlesin, Ö.F. “Extinction Rebellion Netherlands: Dutch Climate Activism Tweets (2020-2023)”. *Zenodo*. 3 oktober 2024, <https://doi.org/10.5281/zenodo.13884383>.

Haluza-DeLay, R. “Religion and Climate Change: Varieties in Viewpoints and Practices”. *WIREs Climate Change* 5, no. 2 (2014): 261–79, <https://doi.org/10.1002/wcc.268>.

NRC. “Amerikaans Milieuagentschap Wil de Bestaande Klimaat- En Milieuwetten Terugdraaien”. Geraadpleegd op 6 november 2025, <https://www.nrc.nl/nieuws/2025/03/17/nieuwe-missie-van-het-milieuagentschap-in-de-vs-afschaffing-van-de-groene-oplichterij-a4886656>.

Vlaams Belang (@vlbelang). “De energiefacturen stijgen jaar na jaar door de klimaatreligie. Door de enorme verhoging van de prijzen groeit de energiemoeie onder de Vlamingen razendsnel. Deze klimaatwaan moet stoppen! Vlaams parlementslid @SamvanRooy1 #VlaParl”. X. 14 juli 2021, <https://x.com/vlbelang/status/1415333550107340809>.

¹⁰ Deze bijdrage is op 20 maart 2025 in het Engels verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/research-findings-5/the-sacred-rhetoric-of-power-30>.

PAUS FRANCISCUS IS DE ECHTE KLIMAATPAUS EN DIT IS WAAROM

Deborah de Koning en Caroline Vander Stichele

Toen Frans Timmermans als vicepresident van de Europese Commissie zijn groene idealen bundelde tot de Green Deal leverde hem dat de titel *klimaatpaus* op.¹ De term *klimaatpaus* bracht allerlei perspectieven op Timmermans samen zoals hoge klimaatambities en een representatieve functie. Overigens werd *klimaatpaus* ook voor negatieve framing van Timmermans gebruikt: zo zou zijn “gevolg” tamelijk klakkeloos de idealen van Timmermans overnemen. Hoe dan ook, hetzij positief, hetzij negatief, de samenstelling van klimaat en paus tot het woord klimaatpaus zegt niet alleen iets over klimaatverandering maar roept ook ideeën op over de paus. Is het logisch om de pauselijke titel met klimaatverandering te associëren? En hoe houdt de huidige paus zich met dit vraagstuk bezig?

¹ Rick Hartkamp, “Frans Timmermans hekelt rechtse partijen om klimaataanpak: ‘Green Deal door rechts controversieel gemaakt’”, *WNL*, gepubliceerd op 3 juni 2024, <https://wnl.tv/2024/06/03/frans-timmermans-hekelt-rechtse-partijen-om-klimaataanpak-green-deal-door-rechts-controversieel-gemaakt>.

Franciscus: What's in a name?

Op 3 maart 2013 trad Jorge Mario Bergoglio aan als paus van de rooms-katholieke kerk. Bij zijn aantreden koos hij ook een nieuwe naam of ambtsnaam: Franciscus. Die naam verried zijn hoge ambities en de *groene agenda* die hij vermoedelijk toen al voor ogen had. De naam Franciscus verwijst namelijk naar de rooms-katholieke heilige Sint Franciscus, die leefde van omstreeks 1181-1226. Paus Franciscus heeft zijn naamkeuze zelf toegelicht in de toespraak die hij op 16 maart 2013 voor mediavertegenwoordigers hield. Sint Franciscus, zo stelde hij, is “een man van armoede, een man van vrede en een man die van de schepping hield en die beschermde.” Daarna stelde Paus Franciscus de volgende vraag: “vandaag de dag hebben we geen goede relatie met de schepping, toch?”² Met deze retorische vraag benadrukt Paus Franciscus de bijzondere relatie van Sint Franciscus met de schepping en de ecologische agenda die hij zelf voor ogen had.

Afgezien van zijn naam verwijzen ook twee van de vier pauselijke documenten die Paus Franciscus publiceerde naar teksten van Sint Franciscus. De titel van de pauselijke encycliek die in 2020 uitkwam, *Fratelli Tutti*, verwijst naar de uitspraak *allemaal broeders* die toegeschreven wordt aan Sint Franciscus om zijn broederlijke liefde uit te drukken.³ De pauselijke encycliek die meer bekendheid geniet en waarin het gedachtegoed van Sint Franciscus doorklinkt, is *Laudato Si'* oftewel *Geprezen zijt Gij*. Deze pauselijke encycliek vangt aan met een citaat uit een loflied op de schepping (in Nederland bekend als het *Zonnelied*) dat gemaakt is door Sint Franciscus en waarin diverse natuurverschijnselen worden aangespoord om God te prijzen. In dat lied, waarin Sint Franciscus onder meer de zon aanspreekt als broeder en het water als zuster, liggen aanknopingspunten om hedendaagse (westerse) percepties op natuurverschijnselen op een andere manier te zien, namelijk in een relationele verhouding. Verbondenheid of wat Paus Franciscus in *Laudato Si'* “integrale ecologie” noemt, gaat onder andere over deze onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid.⁴

2 Franciscus, “Adress of the holy father pope Francis”, gepubliceerd 16 maart 2013, https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2013/march/documents/papa-francesco_20130316_rappresentanti-media.html.

3 Franciscus, *Fratelli Tutti* (Encycliek over broederlijkheid en sociale vriendschap), 3 oktober 2020, https://www.vatican.va/content/francesco/nl/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003-enciclica-fratelli-tutti.html.

4 Franciscus, *Laudato Si'* (Encycliek over de zorg voor het gemeenschappelijke huis), (Utrecht: Libertas Pascal, 2015), <https://www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2017/06/Encycliek-van-paus-Franciscus-Laudato-Si.pdf>.

Groene missie als gedeelde missie

Is Paus Franciscus als paus nu zo uniek in zijn groene missie? Natuurlijk is hij niet de eerste paus die zich met het klimaatvraagstuk bezighoudt. Zijn voorgangers, Paulus VI en Johannes Paulus II, deden dat ook al. De vorige paus, Benedictus XVI, kreeg zelfs de titel “groene paus” toebedeeld.⁵ Op basis van zijn ideeën zijn vanuit het Vaticaan, naar analogie van de Bijbelse tien geboden, de “tien geboden voor het milieu” opgesteld. Paus Franciscus verwijst in *Laudato Si'* dan ook naar het “ecologische” werk van zijn voorgangers.⁶ Voor Paus Franciscus geldt dat er al een fundament lag om zijn groene idealen op voort te bouwen. Kenmerkend voor zijn integrale ecologie is dat hij spreekt over de aarde als “ons gemeenschappelijke huis” waar iedereen zorg voor moet dragen. Eigen aan zijn benadering is verder de manier waarop hij de precare situatie van de aarde telkens weer verbindt met die van de armen en zijn oproep tot solidariteit tussen de generaties.⁷

Omdat het zorg dragen voor de aarde een missie is die niet beperkt is tot het rooms-katholicisme, vliegt Paus Franciscus het klimaatvraagstuk in *Laudato Si'* ook praktisch aan en wil hij daarmee tevens mensen aanspreken die zichzelf niet als rooms-katholiek identificeren. Gevolg daarvan is dat in het wereldwijde netwerk van katholieke parochies samenwerkingsverbanden worden aangegaan met lokale groene projecten. Zo zijn er eco-parochies die zich geïnspireerd weten door Paus Franciscus.⁸ Daarnaast heeft *Laudato Si'*, gericht aan alle mensen van goede wil, nieuwe input gegeven aan klimaatverandering als interreligieus thema. In zijn betrokkenheid op het klimaatvraagstuk is Paus Franciscus niet uniek, maar hij heeft het wel op een hoger niveau getild dan zijn voorgangers. Dit heeft onder meer te maken met de inclusiviteit van zijn groene missie die gericht is op gezamenlijkheid, verbondenheid en afhankelijkheid. Vanwege zijn groene idealen zouden we met recht kunnen zeggen dat Paus Franciscus de échte *klimaatpauze* is.

5 Lucepedia, “De groene paus. Duurzaamheid in de katholieke sociale traditie”, geraadpleegd op 5 maart 2025, <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/duurzaamheid/de-groene-paus-duurzaamheid-in-de-katholieke-sociale-traditie>.

6 Franciscus, *Laudato Si'*.

7 Ibid.

8 Creation Care Ministry, “Eco-Parish Guide”, geraadpleegd op 5 maart 2025, <https://ourcommonhome.org/eco-parish-guide/>.

Terugkerend naar Frans Timmermans: waarom wordt aan hem dan de titel *klimaatpaus* toegekend? Met recht kunnen we stellen dat mede door het werk van Paus Franciscus de pauselijke titel verbonden kan worden aan het klimaatvraagstuk. Zoals eerder aangegeven, is de term *klimaatpaus* voor Frans Timmermans zowel positief als negatief gebruikt. Het gebruik van religieuze terminologie in het klimaatdiscours is vaak niet eenduidig.⁹ Wel blijkt dat we regelmatig gangbare religieuze termen *omdopen* om over het klimaatvraagstuk te spreken. *Klimaatpaus* is er daar een van, maar ook de concepten *klimaatafslaat* en *klimaatbiecht* komen terug in de Nederlandse context. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van hoe christelijke terminologie wordt toegepast in het Nederlandse klimaatdiscours waarbij het Christendom als cultureel-religieus repertoire dient voor *framing* van klimaatverandering. Wie overigens zoekt naar *climate pope* treft buiten Nederlandse nieuwsberichten over Frans Timmermans internationaal gezien geen enkele verwijzing aan van het gebruik van dit concept voor politici. In het Engelse taalveld is deze term exclusief voorbehouden aan Paus Franciscus.¹⁰

Bronnen

Bosman, F.G. “Greta Thunberg als klimaatheilige”. Gepubliceerd op 25 januari 2024, <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/greta-thunberg-als-klimaatheilige-21>.

Creation Care Ministry. “Eco-Parish Guide”. Geraadpleegd op 5 maart 2025, <https://ourcommonhome.org/eco-parish-guide/>.

Franciscus, *Fratelli Tutti* (Encycliek over broederlijkheid en sociale vriendschap), 3 oktober 2020, https://www.vatican.va/content/francesco/nl/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html.

Franciscus. “Adress of the holy father pope Francis”. Gepubliceerd op 16 maart

2013, https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2013/march/documents/papa-francesco_20130316_rappresentanti-media.html.

Franciscus. *Laudato Si'* (Encycliek over de zorg voor het gemeenschappelijke huis). Utrecht: Libertas Pascal, 2015, <https://www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2017/06/Encycliek-van-paus-Franciscus-Laudato-Si.pdf>.

Hartkamp, R. “Frans Timmermans hekelt rechtse partijen om klimaataanpak: ‘Green Deal door rechts controversieel gemaakt’”. WNL. Gepubliceerd op 3 juni 2024, <https://wnl.tv/2024/06/03/frans-timmermans-hekelt-rechtse-partijen-om-klimaataanpak-green-deal-door-rechts-controversieel-gemaakt>.

Lucepedia. “De groene paus. Duurzaamheid in de katholieke sociale traditie”. Geraadpleegd op 5 maart 2025, <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/duurzaamheid/de-groene-paus-duurzaamheid-in-de-katholieke-sociale-traditie>.

⁹ Frank G. Bosman, “Greta Thunberg als klimaatheilige”, gepubliceerd 25 januari 2024, <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/greta-thunberg-als-klimaatheilige-21>.

¹⁰ Deze licht gewijzigde bijdrage is op 5 maart 2025 verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/paus-franciscus-is-de-echte-klimaatpaus-en-dit-is-waarom-29>.

OUDE KLIMAATZONDAAR KAN DE LUCHT REINIGEN

Frank G. Bosman

https://doi.org/10.56675/9789403888224_13

“Oude klimaatzondaar kan de lucht reinigen,” aldus een kop in het blad *Wetenschap in beeld* (4/2023).¹ Het blad schrijft over oude olieplatformen in de Noordzee die gebruikt gaan worden om CO₂ in de zeebodem te pompen. “Eén platform kan al een lading broeikassen kwijt die overeenkomt met de uitstoot van 725.000 mensen per jaar,” zo luidt de introductie van het artikel. Dat alles betekent grote milieuwinst: “Klimaatonderzoekers hebben berekend dat als we 2700 gigaton CO₂ opslaan in 2100, de temperatuurstijging onder de bekende 2 °C gehouden kan worden die in het Akkoord van Parijs is vastgelegd.” Er worden nu proeven gedaan met de opslag en ze lijken succesvol. Nog beter nieuws is dat het “op de Noordzee wemelt van deze klimaatzondaars uit het verleden.” En deze klimaatzondaars kunnen “nu de CO₂-schuld terugbetalen.”

Kijk, daar kom ik als cultuurtheoloog nu voor mijn bed uit ’s ochtends. Een populairwetenschappelijk blad publiceert een artikel over een (deel)oplossing van

¹ Ebbe Rasch, “Oude klimaatzondaar kan de lucht reinigen”, in *Wetenschap in Beeld*, gepubliceerd op 19 februari 2023, <https://wibnet.nl/klimaat/klimaatverandering/oude-klimaatzondaar-kan-de-lucht-reinigen>.

de klimaatcrisis. Oude olieplatformen in de Noordzee worden omgebouwd om CO₂ de lege olievelden in te pompen. Daarmee dragen deze oude machines bij aan een (deel)oplossing van het probleem dat ze eerder zelf (mede) hebben veroorzaakt: de opwarming van de aarde met alle schadelijke gevolgen van dien. De auteur, Ebbe Rasch, beschrijft deze hele operatie, niet alleen in natuurwetenschappelijke termen, maar ook in religieuze. Hij spreekt over “oude klimaatzondaars uit het verleden” die “CO₂-schuld terugbetalen.” Iedereen begrijpt direct wat er bedoeld wordt, maar er vibreren ineens allerlei andere zaken mee.

Zondaar

Het begrip *zondaar* associëren we toch redelijk direct met God en geloof. Wie een morele (niet noodzakelijk een juridische) wet overtreedt, zondigt tegen die wet en tegen degenen die hij of zij met die overtreding tekort heeft gedaan. Als een automobilist een verkeersongeluk veroorzaakt met dodelijke afloop omdat ie even lekker zijn mail zat te checken achter het stuur, heeft die gezondigd tegen de morele (en in dit geval ook juridische) wet “gij zult uw aandacht bij het verkeer houden” en tegenover het slachtoffer en diens familie en vrienden. De zondaar heeft een schuld open staan, bij God – hoewel die in onze seculiere maatschappij niet zo vaak meer wordt aangehaald – bij de maatschappij – de bestuurder zal worden aangeklaagd en wellicht veroordeeld door de rechter – en bij de slachtoffers. Vooral die laatste schuld is wellicht principieel onuitwisbaar. Er is niets dat de automobilist kan doen om de dode weer tot leven te wekken noch iets anders dat deze dood zou kunnen compenseren.

Precies dat is het geval bij de olieplatformen in de Noordzee; of liever gezegd, bij degenen die de olieplatformen bezitten, bemensen en er grof geld aan hebben verdiend. Zij die werken in de olie-industrie hebben gezondigd tegen de morele (maar niet juridische) wet “gij zult de wereld niet naar de afgrond helpen” en tegenover – feitelijk – alle aardbewoners wiens gezondheid en zelfs vege lijf in gevaar zijn gebracht, nu en in de toekomst. Dat de oliemaatschappijen geen juridische regels hebben overtreden, maakt voor hun morele verantwoordelijkheid natuurlijk niets uit. Daar zijn we met zijn allen wel achter op dit moment. Ook hier ligt een duidelijke schuld: van de olie-industrie naar

de gehele wereld. De vraag is wat de oliebaronnen kunnen doen om die open schuld te compenseren.

Biecht

In de rooms-katholieke traditie is het sacrament van de biecht verbonden met zonden en schuld. Het sacrament heeft een slechte publiciteit de laatste decennia, maar de principes van het vergeven van de schuld zijn nog altijd actueel. Wie vergeven wil worden door God in de biecht moet tegenover de dienstdoende priester drie dingen doen: zonden letterlijk opbiechten (dat wil ook zeggen: verantwoordelijkheid nemen), beloven de zonde in de toekomst niet te herhalen en proberen het door de zonde aangedane leed zoveel mogelijk te verzachten of te compenseren. Hoe moeilijk dat laatste is, zagen we al in het voorbeeld van het dodelijk verkeersongeluk.

Terug naar de klimaatzondaars, de olieplatformen als *pars pro toto* voor de olie-industrie. Wat moet de olie-industrie doen om seculiere vergeving te verkrijgen? Als we leentjebuurlen bij het biechtsacrament: de industrie moet (tenminste morele) verantwoordelijkheid nemen voor de CO₂-uitstoot en de daarbij behorende schade aan het klimaat en de aarde; de industrie moet beloven de zonde in de toekomst niet te zullen herhalen; en de industrie moet proberen het aangedane leed zoveel mogelijk te compenseren. Dat laatste is precies wat de olieplatformen doen: de indirect door hen geproduceerde CO₂ wordt veilig terug in de aarde gebracht. Dat eerste gebeurt daarmee indirect ook: de olie-industrie neemt zijn verantwoordelijkheid, al mag dat nog wel een tandje of twee harder. Dat tweede is wat problematisch natuurlijk: de olie-industrie draait nog steeds op volle toeren wereldwijd. En het lijkt er niet op dat ze daar snel mee ophouden.

Klimaat-Apocalypse

Opvallend blijft het religieuze taalgebruik in het *Wetenschap in beeld*-artikel. Het klinkt zo voor de hand liggend, maar tegelijkertijd lijkt de religieuze taal te

dissoneren met het natuurwetenschappelijk paradigma van het artikel en het hele blad. Volgens mij heeft het te maken met een langer ingezet maatschappelijk proces waarin veel van wat met de klimaatcrisis te maken heeft, in religieuze termen wordt uitgedrukt. Klimaat-Apocalyps. Klimaatzondaars. Procreatiescepsis. Klimaatrituelen. De lijst is lang. Wellicht is de klimaatcrisis wel heel gevoelig voor religieus of existentieel taalgebruik omdat het eigenlijk een soort supercrisis is: het betreft de hele wereld (niet een enkel land of werelddeel); het betreft de huidige generatie maar vooral ook de toekomstige generaties; overbevolking, droogte, mislukte oogsten, vluchtelingen, burgeroorlogen, overstromingen en andere rampen hebben allemaal met elkaar en uiteindelijk met de klimaatcrisis te maken. Het is een *wicked problem* en niemand heeft de oplossing. Wellicht logisch dat mensen naar religieus vocabulaire grijpen om uitdrukking te geven aan wat ze om zich heen zien gebeuren.²

Bronnen

Rasch, E. “Oude klimaatzondaar kan de lucht reinigen”. In *Wetenschap in Beeld*. Gepubliceerd op 19 februari 2023, <https://wibnet.nl/klimaat/klimaatverandering/oude-klimaatzondaar-kan-de-lucht-reinigen>.

² Deze licht gewijzigde bijdrage is op 15 april 2023 verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/oude-klimaatzondaar-kan-lucht-reinigen-4>.

HOUDEN ALLE VOGELS NESTEN?

EEN VERKENNING VAN BEROUWBAAR-
HEID IN ECOLOGISCHE ROUWRITUELEN
IN NEDERLAND

Deborah de Koning

https://doi.org/10.56675/9789403888224_14

1. Introductie: een kaarsje doven of een kaarsje branden?

“We doven een kaars voor de vele soorten die buiten ons zicht uitgestorven zijn, nog voor we ze hebben leren kennen.”¹ Deze tekst werd uitgesproken tijdens de Scheppings(t)rouwviering die op 14 februari 2024 plaatsvond in de Christelijk Gereformeerde Verrijzeniskerk in Zwolle. Het thema van deze dienst verwijst naar het feit dat Valentijnsdag en Aswoensdag dat jaar beiden op 14 februari vielen. Het verwijst ook naar het boek *Scheppings(t)rouw* dat geschreven is door Lysanne van de Kamp.² Als onderdeel van de liturgie van de Scheppings(t)rouwviering werden op het podium voor in de kerk twaalf kaarsen gedoofd terwijl teksten werden voorgedragen die gerelateerd waren aan ecologisch verlies.³ Ruim een half jaar later woonde ik in de St. -Bavokerk in Haarlem op vierendag (4 oktober 2024) een “ode aan de uitgestorven diersoort-

1 Scheppings(t)rouwviering, 14 februari 2024, Verrijzeniskerk Zwolle. Deze dienst woonde ik digitaal bij.

2 Lysanne van de Kamp-Rinzema, *Scheppings(t)rouw: Een zoektocht naar doorleefde hoop* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2024).

3 Scheppings(t)rouwviering, 14 februari 2024, Verrijzeniskerk Zwolle.

ten” bij. Aansluitend aan deze ode waarbij honderdtwintig namen van uitgestorven en met uitsterven bedreigde soorten werden voorgedragen, was er voor de aanwezigen de gelegenheid om een kaarsje te branden en een gebed te schrijven in de Mariakapel – een plaats “om uw geliefde levenden en doden voor Gods aangezicht te gedenken.”⁴

Een kaarsje doven of een kaarsje branden? Het betreft in bovenstaande rituelen specifieke toepassingen van het ritueel doven en ontsteken van kaarsen om ruimte te geven aan gevoelens van ecologische rouw die in en door de rituelen opgeroepen worden. Ecologische rouw, zo stelt de definitie van Cunsolo en Ellis, is de rouw die ervaren wordt als gevolg van ondervonden of geanticipeerd ecologisch verlies, dat is het verlies van soorten, ecosystemen en landschappen door klimaatverandering.⁵ Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de verschillende rituelen die in de context van klimaatverandering plaatsvinden en de functies daarvan in Nederland. Een uitzondering hierop vormt de scriptie van Johan Aanen *Rituele Rouw in het Antropoceen: onderzoek naar de professionalisering van rituele begeleiding bij klimaatrouw* (2024) die een grondige introductie in ecologische rouw en rituelen geeft. Aanen werkt dit uit naar een praktisch kader voor geestelijk verzorgers in de omgang met ecologische rouw. Het centrale voorbeeld van een ecologisch rouwritueel uit zijn scriptie komt echter uit Warschau.⁶ In dit artikel geef ik – met een regelmatige verwijzing naar zijn bevindingen – een introductie in ecologische rouwrituelen in Nederland. Daarmee geef ik antwoord op de vraag welke handreikingen ecologische rouwrituelen bieden aan mensen om zich te verhouden tot verliezen die te maken hebben met klimaatveranderingen gerelateerd aan waar we in Nederland precies over rouwen als het om klimaatverandering gaat. Dit onderzoek vormt daarmee een belangrijke aanvulling op mijn bredere onderzoek naar rituelen in de context van klimaatverandering.⁷

4 Ode aan de uitgestorven dieren, 4 oktober 2024, St. -Bavokerk Haarlem. Het was de tweede keer dat in de St. -Bavo kerk een zogenaamde dode dierendag werd gehouden.

5 Ashlee Cunsolo & Neville Ellis, “Ecological Grief as a Mental Health Response to Climate Change-related Loss”, *Nature Climate Change* 8 (2018): 275–281, 275.

6 Ik verwijs in dit artikel regelmatig naar de scriptie van Johan Aanen: *Rituele Rouw in het Antropoceen: Onderzoek naar de professionalisering van rituele begeleiding bij klimaatrouw* (Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 2024).

7 Zie ook Deborah de Koning, *Kus de Aarde met je voeten: Wandelen als klimaatzingeving* (Utrecht: Uitgeverij Eburon, 2024).

In deel twee van dit artikel ga ik in op functies die rituelen vervullen met betrekking tot rouw en verlieservaringen. Ik combineer daarbij de kenmerken van rituelen rondom dood en verlies zoals beschreven door Menken-Bekius met betrekking tot pastoraat in de Nederlandse context met de specifieke invalshoek van Panu Pihkala, die drie vormen van ecologisch rouwen introduceert.⁸ Deze theoretische exploratie van rituele kenmerken rond rouw en (ecologisch) verlies staat ten dienste van de twee casestudies van ecologische rouwrituelen uit de Nederlandse context die ik analyseer in deel drie en deel vier. Bij casestudie onderzoek bestudeert de onderzoeker fenomenen in een real-life context. Dat betekent dat het onderzoek niet opgezet is door de onderzoeker, maar dat de te bestuderen fenomenen zich aandienen in de samenleving. Casestudieonderzoek wordt vaak ingezet voor exploratief of verkennend onderzoek.⁹

Dit artikel geeft samen met verschillende blogs over ecologische rouw uit deze bundel en een eerdere publicatie over de performance “Herinner Ons” een eerste aanzet in onderzoek naar ecologische rouwrituelen in Nederland.¹⁰ Het kan daarmee gezien worden als exploratief onderzoek. Het gebruik van meerdere casestudies in dit artikel zet ik in om een complementair beeld te schetsen. Op basis van mijn theoretisch kader over ecologische rouw en rituele functies heb ik twee rituelen geselecteerd. De geselecteerde rituelen vervullen deels dezelfde functies maar brengen ook verschillen in beeld.¹¹ Het betreft (1) de ecologische rouwdeelcirkel en (2) het doven van kaarsen. Deze rituelen maken gebruik van bestaande rituelen en passen die toe bij ecologische rouw. In de

8 Panu Pihkala, “Ecological Sorrow: Types of Grief and Loss in Ecological Grief”, *Sustainability* 16 (2): 849 (2024), <https://doi.org/10.3390/su16020849>.

9 Robert K. Yin, *Case Study Research: Design and Methods* (Thousand Oaks, California: Sage Publications, 2003), 1, 2, 9.

10 Deborah de Koning & Frank G. Bosman, “‘Neem mijn ei, eet ervan en vergeet mij niet’: De inclusief-ecologische voorstelling ‘Herinner Ons’ als casus van de relevantie van interperformativiteit en intertekstualiteit in klimaatperformancekunst”, *Religie en Samenleving* (2024), <https://www.religie-samenleving.nl/article/view/18297>; Deborah de Koning, “Nostalgie en persoonlijke verlieservaringen als spiegel van solastalgie en klimaatverlieservaringen in musical ‘De Tocht’”, *Religion Climate Change*, (blog), (5 februari 2024), <https://www.religionclimate.org/blog/our-blog-1/nostalgie-en-persoonlijke-verlieservaringen-als-spiegel-van-solastalgie-en-klimaatverlieservaringen-in-musical-de-tocht-22>; Deborah de Koning & Frank Bosman, “Halloween en een uitstervende ijsbeer”, *Religion Climate Change*, (blog), (31 oktober 2023), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/halloween-en-een-uitstervende-ijsbeer-18>; Bosman F.G. & De Koning, D.D.C. “Een requiem voor een gletsjer”, *Religion Climate Change*, (blog), (28 september 2023), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-requiem-voor-een-gletsjer-15>; Deborah de Koning, “Performance van intergenerationele en intersoortelijke verbondenheid: Het verruimen van bestaande (rouw)rituelen in de voorstelling ‘Herinner ons’”, *Religion Climate Change*, (blog)(1 juli 2023), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/performance-van-intergenerationele-en-intersoortelijke-verbondenheid-10>.

11 Yin, *Case Study Research*, 46-55.

analyse komen we op het spoor wat, hoe en wie “berouwd” worden in ecologische rouwrituelen in Nederland en welke functies van rituelen daarbij benut worden. Wat leren dergelijke rituelen ons over maatschappelijk geaccepteerde “berouwbaarheid” in de context van klimaatverandering?¹² Tot slot geef ik in deel vijf op basis van mijn analyse antwoord op de vraag wat het belang is van ecologische rouwrituelen en in welke *behoeften* ecologische rouwrituelen voorzien. Daarbij ga ik ook in op wat eigen is aan het Nederlandse veld van ecologische rouwrituelen en zet ik twee lijnen uiteen voor vervolgonderzoek.

2. Rituelen: categorieën, functies en relatie tot rouw

In dit verkennende artikel hanteer ik een functionele benadering van rituelen. Ik laat daarbij zien welke functies ecologische rouwrituelen vervullen en wat voor licht dat werpt op ecologisch rouwen, berouwbaarheid en menselijke behoeften aan rituelen in tijden van klimaatverandering. Er zijn veel verschillende definities van rituelen te vinden. In dit artikel gebruik ik een werkdefinitie van ritueel zoals Barry Stephenson die geeft in *Ritual: A Very Short Introduction*:

Ritual, as a metacategory, includes both religious and nonreligious rites, the traditional and the new, the prescribed and the improvised, the human and nonhuman, and rubs against a number of other cultural domains, such as play, games, performance, and theatre.¹³

In *Rituelen van de dood: een verkenning* geeft Jean-Pierre Wills aan dat er zich in de Nederlandse samenleving veel rituelen voordoen die niet noodzakelijk verbonden zijn met religies – oftewel, rituelen kunnen ook zonder religie – maar dat veel rituelen wel ontstaan zijn vanuit religieuze tradities.¹⁴ Omdat deze bundel gaat over geloven in tijden van stijgende zeeën, betreft mijn selectie rituelen waarin religie wel een rol speelt.

¹² Berouwbaarheid of “mournability” is vaak gerelateerd aan menselijke verliezen en vraagt in de context van klimaatverandering om een herziening. Zie ook de scriptie: Shivanka Gautam, *Exploring Experiences of Ecological Grief: An Analysis into the Politics of Mourning Beyond the Human* (Edinburgh: The University of Edinburgh, 2023).

¹³ Barry Stephenson, *Ritual: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2015), 3.

¹⁴ Jean Pierre Wills, “Rituelen van de dood”, *Tijdschrift voor Theologie* 3 (2009): 225-236, 228.

Om iets van de soorten en typen rituelen te begrijpen die zich in een maatschappij voordoen, onderscheidt Catherine Bell in *Ritual Perspectives and Dimensions* de volgende zes categorieën rituelen:

- 1 Overgangsrituelen: dit zijn ceremonieën die – volgens bepaalde culturele categorieën – de transities van de ene levensfase naar de andere markeren.
- 2 Kalenderrituelen: deze rituelen vinden periodiek plaats en geven een maatschappelijke en culturele interpretatie aan tijdcycli. Er zijn grofweg twee soorten kalenderrituelen te onderscheiden: seizoensgebonden rituelen die te maken hebben met de natuur en herdenkingsrituelen die (semi-)historische gebeurtenissen betreffen.
- 3 Rituelen van uitwisseling en gemeenschap: wederkerigheid staat in deze rituelen centraal. De verwachting is dat het ritueel iets oplevert.
- 4 Rituelen over beproeving: deze rituelen beogen een verstoorde situatie te herstellen die als problematisch wordt ervaren.
- 5 Feesten, vasten en festivals: in deze rituelen staat het publieke karakter van religieuze sentimenten centraal.
- 6 Politieke riten: dat zijn de ceremoniële praktijken die bijdragen aan het opbouwen, tentoonstellen, promoten van politieke machtsstructuren (zoals koningschap en dorpsoudsten) of de politieke interesse van districten en supagroepen.¹⁵

Onder de categorie overgangsrituelen zijn rituelen te vinden die met rouw en verlies te maken hebben. In *Werken met Rituelen in het Pastoraat* geeft Corja Menken-Bekius drie functies van rituelen weer die betrekking hebben op verlieservaringen. Ten eerste noemt ze de psycho-hygiënische functie van ritueel: “Rituelen structureren en ordenen het bestaan in tijd en ruimte. Kleine en

¹⁵ Catherine Bell, *Ritual: Perspectives and Dimensions* (New York: Oxford University Press, 1997), 93-135. Rituelen vervullen verschillende functies en veel maatschappijen kennen diverse rituele systemen die zich tot elkaar verhouden. Vaak is er binnen één maatschappij een overlap van rituele systemen.

grote overgangen, variërend van de alledaagse (...) tot en met diepgrijpende veranderingen in de levensloop, worden door rituelen begeleid.”¹⁶ Ten tweede noemt ze de sociale functie van rituelen. Dat gaat over een gevoel van saamhorigheid. Ze verwijst daarbij naar de bekende antropoloog Clifford Geertz die stelt dat rituelen altijd een model voor en van een bepaalde sociale orde laten zien.¹⁷ Ten derde noemt ze de bezinnende of lerende functie van ritueel. Deze functie gaat over:

(...) het geheel aan filosofieën, voorstellingen, gedachten en overtuigingen zoals die in het ritueel zelf tot uitdrukking komen. Dat gaat twee kanten op, we worden aan het denken gezet en (...) we voelen de behoefte om stil te staan bij wat aan de orde is en creëren met behulp van ritueel een ruimte die ons helpt om daarbinnen tot “bezinning” te komen.¹⁸

Ritueel is daarbij uniek omdat het leren hierbij via de zintuigen gaat. Het lichaam is de eigen kennisbron.¹⁹

Ecologische rouw gaat ook over overgangen en omgaan met verliezen en veranderingen, maar richt zich heel specifiek op verliezen, rouw en transitie die te maken hebben met klimaatverandering. Zoals ik eerder aangaf, gebruik ik in dit artikel de definitie van ecologische rouw van Cunsolo en Ellis als werkdefinitie: “Ecologische rouw is de rouw die ervaren wordt als gevolg van ondervonden of geanticipeerd ecologisch verlies, dat is het verlies van soorten, ecosystemen en landschappen door klimaatverandering.”²⁰ Panu Pihkala heeft diverse publicaties uitgebracht op het gebied van ecologische rouw en verwijst tevens naar het werk van Cunsolo en Ellis.²¹ Zelf komt Pihkala op drie vormen van ecologische rouw uit die relevant zijn voor de casestudies die ik in dit artikel bespreek:

- (1) Transitioneel verlies en rouw: met transitioneel verlies en rouw benadrukt Pihkala het voortdurende karakter van ecologische rouw en verlies. Transitioneel verlies en transitionele rouw houden rekening met diverse perspectieven op tijd en rouwverwerking en omvatten ook (anticiperende) ecologische rouw.²²
- (2) Verlies van leefwerelden: deze vorm van ecologisch verlies heeft te maken met verlies dat ervaren wordt door mensen (en andere dieren) als onderdeel van veranderende ecosystemen waar ze deel van uitmaken. Het ervaren verlies van leefwerelden betreft de individuele leefwereld, de culturele leefwereld en intersoortelijke leefwerelden.²³
- (3) Verbrijzelde dromen: hier gaat het over idealen en dromen die door ecologische veranderingen niet gerealiseerd worden. Dit kan individueel en collectief zijn.²⁴

In onderstaande analyse ga ik in op hoe deze verschillende rituele functies en vormen van ecologische rouw tot uitdrukking komen in de door mij geselecteerde rituelen in de Nederlandse context.

3. Ecologische rouwdeelcirkel en ecologische berouwbaarheid

In deelcirkels delen individuen hun persoonlijke ervaringen in een (letterlijke) kring van mensen die vergelijkbare ervaringen hebben doorgemaakt. Deelcirkels worden vaak ingezet in een therapeutische context. Wanneer de begeleider de deelcirkel heeft geïntroduceerd, luisteren de deelnemers naar elkaars verhalen. Ze spreken om beurten waarbij geen dialoog tussen individuele deelnemers plaatsvindt. Deelcirkels hebben vaak een bepaald thema. In Nederland zijn er bijvoorbeeld deelcirkels voor hoogbegaafdheid, rouwcirkels en

¹⁶ Corja Menken-Bekius, *Werken met rituelen in het pastoraat* (Kampen: Kok, 2013), 65.

¹⁷ Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 68-69.

¹⁸ Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 69.

¹⁹ Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 70.

²⁰ Cunsolo & Ellis, “Ecological Grief”, 275.

²¹ Een mooi overzicht van het werk van Pihkala is te vinden in de eerdergenoemde scriptie van Johan Aanen. Zie: Aanen, *Rituele Rouw*, 18-25.

²² Pihkala, “Ecological Sorrow”, 27. Pihkala verwijst naar het concept “transitioneel verlies” van Rosemary Randall in haar artikel “Loss and Climate Change: The Cost of Parallel Narratives”, *Ecopsychology* 1 (2009), 118-129.

²³ Pihkala, “Ecological Sorrow”, 28-29.

²⁴ Pihkala, “Ecological Sorrow”, 29-30.

huiselijk geweld.²⁵ Een (ritueel) begeleider of therapeut begeleidt de deeltcirkel. Soms zijn de deeltcirkels eenmalig, soms worden ze meerdere keren met dezelfde groep uitgevoerd. Met name in corona-tijd zijn er ook online deeltcirkels ontstaan.

Een deeltcirkel die ik in de context van mijn onderzoek naar religie en klimaatverandering tegenkwam, was de klimaatrouwcirkel. Johan Aanen constateert in zijn scriptie *Rituele Rouw in het Antropoceen* dat de klimaatrouwcirkel sinds 2018 wordt toegepast onder leden van Extinction Rebellion.²⁶ Zelf woonde ik een klimaatdeeltcirkel bij die georganiseerd werd door Extinction Rebellion Utrecht. Het doel van de avond was tweeledig: de pijn over de wereld met elkaar delen en een boeddhistische beoefening praktiseren aan de hand van het werk van Joanna Macy.²⁷ Voor dit artikel verwijst ik echter naar de toepassing van de ecologische rouwdeeltcirkel in retraites in Nederland over klimaatverandering die (mede) georganiseerd werden door Nederlandse afdeling van de internationale boeddhistische Plum Village traditie.²⁸

3.1. De rouwdeeltcirkel binnen ‘Het Werk Dat Weer Verbindt’

De ecologische rouwdeeltcirkel – ook wel waarheidsmandala genoemd – is in de jaren '90 ontstaan en maakt deel uit van *Het Werk Dat Weer Verbindt* (*The Work That Reconnects*) van Joanna Macy. Macy (1929-2025) is wetenschapper gespeci-

aliseerd in boeddhisme, leraar, schrijfster en politiek en sociaal activiste.²⁹ Tijdens haar studie combineerde Macy systeemtherapie met het boeddhistische idee van afhankelijk bestaan (*pratityasamutpada*).³⁰ Deze combinatie brengt haar bij het idee van een *ecologisch zelf*:

The term indicates a process of maturation where a person extends their identity from an ego-centered self to a social self, and finally to a more metaphysical or ecological self that connects with aspects of both the seen and unseen natural world. Macy calls this process the “greening of the self” through widening circles of interrelatedness.³¹

Macy ontwierp verschillende oefeningen die mensen helpen om het ecologische zelf te ontwikkelen. Een groot deel van die oefeningen staat in het boek *Coming Back To Life* dat ze samen met Molly Brown schreef.³² *Coming Back To Life* stelt *Het Werk dat Weer Verbindt* voor als een spiraal met vier fasen: de eerste fase is de dankbaarheid waarin we onze liefde voor het leven ervaren. In fase twee – het eren van onze pijn – leren we hoe we mee kunnen lijden met de pijn van de aarde en de pijn van anderen. In de derde fase – kijken met nieuwe ogen – ervaren we onze connectie met het leven in alle vormen en door alle tijden. In de laatste fase – voortgaan – zetten we onze hoop om in daden.³³

De waarheidsmandala of ecologische rouwdeeltcirkel is onderdeel van fase twee “het eren van de pijn.” In *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time* dat ter ere van Macy's negentigste verjaardag is gepubliceerd, licht Macy toe hoe het ritueel is ontstaan. Ze schrijft dat ze in 1990 na de val van de muur in de buurt van Frankfurt een workshop Deep Ecology gaf. Deelnemers aan de workshop waren mensen uit voormalig West- en Oost- Duitsland. De ochtend na het eenjarig jubileum van de val van de muur ontstond er onrust in de groep. Macy antwoordde daarop met het spontane ontwerp van een ritueel

25 Hipsy, “Deeltcirkel Hoogbegaafdheid”, geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://hipsy.nl/event/55833-deeltcirkel-hoogbegaafdheid>; Verlieskunst, “De online rouwcirkel”, geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://www.verlieskunst.nl/online-rouwcirkel/>; Stichting Hoopverlening, “Deel & Heel Cirkel Huiselijk Geweld en Narcisme”, geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://www.stichting-hoopverlening.nl/aanbod/groepen/deel-heel-cirkel-huiselijk-geweld-narcisme>.

26 Aanen, *Rituele Rouw in het Antropoceen*, 24, 28.

27 ‘Het Werk dat Weer Verbindt’ bijeenkomst Extinction Rebellion Regeneration, 3 april 2024, Utrecht.

28 De Plum Village Traditie is een internationale zen boeddhistische stroming die geïnitieerd is door de Vietnamese boeddhistische monnik Thich Nhat Hanh. Als politiek vluchteling startte hij in de jaren '80 een mindfulness oefencentrum in Zuid-Frankrijk, genaamd Plum Village. Vandaag de dag is Plum Village het grootste boeddhistische centrum in Europa. Plum Village heeft ook een afdeling in Nederland die bekend staat als Stichting Leven in Aandacht. Over het leven van Thich Nhat Hanh zie: Leven in aandacht, “Thich Nhat Hanh, onze leraar”, geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://aandacht.net/plum-village/leraar-inspirator>. In een instructiefilmpje verwijst Joanna Macy naar het antwoord dat Thich Nhat Hanh gaf toen zijn leerlingen hem vroegen wat ze moeten doen voor de heling van de aarde: Het belangrijkste om te doen is luisteren naar het geluid van de huilende aarde in onszelf: Living Forest Farm, “Part 8: The Truth Mandala - The Work That Reconnects with Joanna Macy”, 13 augustus 2012, YouTube-Video, 12:56, <https://youtu.be/oY5SyMivYSA?si=aXjSZNTodkhPoxtl>.

29 Ahangamage Tudor Ariyaratne, “Sarvodaya means everybody wakes up”, in: Stephanie Kaza (ed.), *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*, ed. Stephanie Kaza (Colorado: Shambhala, 2020), 19-23, 19.

30 Stephan Harding, “Gaia Consciousness in the Great Turning”, in: Kaza, *A Wild Love for the World*, 11-18, 14.

31 Jeanine Canty, “Ecological and Social Justice Healing”, in: Kaza, *A Wild Love for the World*, 127-133, 128.

32 Joanna Macy & Molly Brown, *Coming Back to Life: The Updated Guide to the Work That Reconnects* (Canada: New Society Publishers, 2024). Deze versie is een update van eerder werk van Joanna Macy dat teruggaat op de jaren '90.

33 Macy & Brown, *Coming Back to Life*, 67-68.

dat ze de waarheidsmandala noemde. Het ritueel was gericht op een object dat één van de deelnemers binnenbracht: een stuk cement waaruit gras groeide. Macy nodigde iedereen uit om in een kring te gaan zitten en legde een aantal objecten in het midden van de kring die symbool stonden voor emoties: een steen voor angst, gedroogde bladeren voor verdriet, een stok voor boosheid en het gras dat uit het beton groeide voor hoop. Daarna gaf ze de deelnemers de mogelijkheid om hun emoties te delen door de waarheidsmandala in te stappen en hardop te spreken bij één van de objecten. Door het uitspreken van de waarheid heiligden de aanwezigen de ruimte. Na deze ad-hoc ontwikkeling van de waarheidsmandala, verfijnde Macy het ritueel verder in de jaren '90. In hoofdlijnen is het ritueel nog hetzelfde, het betonblok met gras is echter vervangen door een lege kom die symbool staat voor leegte en verlies.³⁴

Coming Back to Life geeft instructies voor het uitvoeren van de waarheidsmandala, een ritueel dat zo'n anderhalf uur duurt. De groep aanwezigen moet volgens de instructies zo dicht mogelijk naast elkaar in een cirkel gaan zitten om zo gezamenlijk een vat te vormen om de waarheid in vast te houden. In de cirkel bevinden zich vier kwadranten waarin respectievelijk een steen, dode bladeren, een stok en een lege schaal staan. Op het kruispunt van de kwadranten in het midden, ligt een doek (zie afbeelding 1). De uitleg van de vijf objecten is als volgt: de steen staat voor angst, de droge bladeren voor zorg en verdriet, de stok voor boosheid, de lege schaal voor verlies en leegte. De doek staat voor datgene dat niet in de vier emotie-categorieën past. En hoop – eerder één van de kwadranten – vormt de basis van de mandala. Macy noemt vervolgens elf instructies voor de waarheidsmandala waarvan ik hier alleen de zevende noem omdat daar in de uitvoering van het ritueel veel behoefte aan lijkt te zijn: “concerns about our personal lives, such as our health and families, are as welcome as concerns about the world; they are intrinsically related to the conditions of our world.”³⁵ Daarnaast moet de mandala bij aanvang ook opgedragen worden aan het welzijn van alle wezens en de genezing van de wereld. De mandala wordt formeel geopend en afgesloten met het collectief uitspreken van de a-klank die volgens Macy in het Sanskriet staat voor datgene dat niet uitgesproken is. Als de mandala gesloten is, maken de deelnemers drie buigingen:

³⁴ Joanna Macy, “The First Truth Mandala”, in Kaza, *A Wild Love for the World*, 75-78.

³⁵ Macy & Brown, *Coming Back to Life*, 121.

(1) naar de aarde om energie terug te geven door te knielen waarbij handen en hoofd de vloer raken, (2) naar zichzelf door de handen op het hart te leggen als teken van dankbaarheid voor de aanwezigheid in het ritueel en (3) naar elkaar met handpalmen tegen elkaar om de aanwezigheid en steun van de andere aanwezigen te erkennen.³⁶

Afbeelding 1: De waarheidsmandala met objecten in kwadranten die onderdeel uitmaken van de ecologische rouwcirkel uit ‘Het Werk Dat Weer Verbindt’ van Joanna Macy. Foto gemaakt door Deborah de Koning, 4 maart 2023, Loenen.

3.2. Uitvoering van de ecologische rouwdeeltcirkel in Nederland

De uitvoeringen van de ecologische rouwdeeltcirkel die ik hier bespreek, waren onderdeel van retraites met klimaatverandering als thema. Deze retraites werden georganiseerd door de Earth Holder Community Nederland van Stichting Leven in Aandacht (de eco-groep die in de internationale zen boeddhistische

³⁶ Macy & Brown, *Coming Back to Life*, 122.

Plum Village Traditie staat) in samenwerking met Manon Danker (facilitator van *The Work That Reconnects* in Nederland).³⁷ Beide keren betrof het een meerdaagse retraits die gehouden werd in conferentiecentrum Bosoord te Loenen. Het eerste retraitsweekend was getiteld “Samen Vrede zijn in een Tijd van Crisis” en vond plaats op 3-5 maart 2023.³⁸ Het tweede retraitsweekend was getiteld “Luisteren naar de stemmen van moeder Aarde” en vond plaats op 25-27 oktober 2024.³⁹ Aan beide retraits namen (het maximumaantal van) dertig mensen deel. Vanwege de privacy van de cirkel verwijs ik hier slechts in algemene termen naar enkele voorbeelden van ecologische rouw die gedeeld werden.

Tijdens beide retraits maakte de ecologische rouwdeeltcirkel onderdeel uit van de tweede fase (eren van de pijn) van de spiraal van *Het Werk Dat Weer Verbindt*. De facilitator legde uit dat we tijdens de ecologische rouwdeeltcirkel een tijd en plaats creëren waarin we spreken over diepe pijn met gelijkgestemden en lotgenoten die allemaal pijn voor de aarde voelen. De waarheidsmandala helpt ons om de blokkade van pijn weg te nemen en ons toe te staan om te luisteren naar moeder aarde. Wanneer deelnemers de waarheidsmandala betreden mogen ze ook spreken voor een ander wezen of een lied aanheffen. Het is de bedoeling om te spreken over wat de deelnemers op het hart ligt. Dat kan gaan over het verdriet van de wereld maar ook over dat wat de deelnemers persoonlijk aan het hart gaat. De mandala wordt vervolgens gewijd aan de “heling van moeder aarde, aan elkaar en aan onszelf”. Na opening met de a-klank gaan de deelnemers één voor één de waarheidsmandala binnen. Iemand knielt in het kwadrant “boosheid” neer. Ze spreekt uit dat ze woedend is op systemen die uit zijn op macht. Dat is de keerzijde van de liefde die ze voelt voor mensen die het goede doen.⁴⁰ Tijdens de eerste retraits loopt ook een jonge vrouw naar de waarheidsmandala. Ze knielt neer in het kwadrant van de dorre bladeren en huult over het feit dat ze met haar partner besloten heeft geen kinderen te krijgen in deze tijd. Andere voorbeelden van pijn die gedeeld werden, zijn het niet kunnen praten over klimaatverandering met anderen (vaak naaste familie of burens die bijvoorbeeld met het vliegtuig op vakantie gaan) en de ervaring

van verlies van soorten in de Nederlandse context zoals vogelsoorten die men vroeger wel zag en nu niet meer.⁴¹

3.3. Rituele functies en ecologische berouwbaarheid in de ecologische rouwdeeltcirkel

In wat volgt ga ik dieper in op de vraag welke functies van rituelen de ecologische rouwdeeltcirkel vervult en hoe zich dat verhoudt tot specifieke vormen van ecologische rouw. De ecologische rouwdeeltcirkel is een type ritueel dat in de categorisering van Catherine Bell valt onder (1) overgangsrituelen en in mindere mate onder (4) rituelen over beproeving/bezweringsrituelen.⁴² In rituele studies gaat het bij overgangsrituelen vaak over transitie van de ene levensfase naar de andere. In de context van klimaatverandering zijn transitie vaak graduëel en geleidelijk en hebben ze niet zozeer betrekking op levensfasen maar op een veranderende omgeving. Een voorbeeld daarvan is de ervaring van het verlies van een vogelsoort die steeds minder zichtbaar wordt in het Nederlandse landschap. Dit graduele transitionele verlies betreft het ervaren van veranderende ecosystemen en leefwerelden. Pihkala noemt de rouw die betrekking heeft op transitioneel ecologisch verlies, transitionele ecologische rouw.⁴³ Dat verlies is langdurig, en is niet beperkt tot overgangsfasen die centraal staan in het leven van het individu of een groep van mensen. Het langdurig verlies kan ook gaan over ecosystemen die in continue verandering zijn.⁴⁴ De meeste ecologische verlieservaringen die aan de orde kwamen, hadden geen helder ijkpunt in de tijd maar hadden betrekking op geleidelijke veranderingen die zich vermoedelijk doorzetten in de toekomst (anticiperende rouw).

In de ecologische rouwdeeltcirkel die ik bijwoonde, voerden persoonlijke ervaringen de boventoon boven “algemene” verhalen. Het meest typerende voorbeeld daarvan gaat over “verkozen” kinderloosheid, door Pihkala “chosen loss” genoemd.⁴⁵ Door de nadruk op persoonlijke en authentieke verhalen in de

37 Digitale uitnodiging “Samen Vrede zijn in een tijd van Crisis – Retraitsweekend.”

38 Retraitsweekend “Samen vrede zijn in een tijd van crisis,” 3-5 maart 2023, Loenen.

39 Retraitsweekend “Luisteren naar de stemmen van moeder aarde,” 25-27 oktober 2024, Loenen.

40 Retraitsweekend “Luisteren naar de stemmen van moeder aarde,” 25-27 oktober 2024, Loenen.

41 Retraitsweekend “Samen vrede zijn in een tijd van crisis,” 3-5 maart 2023, Loenen.

42 Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 94-101, 115-119.

43 Pihkala, “Ecological Sorrow”, 27. Pihkala verwijst naar het concept “transitioneel verlies” van Rosemary Randall, “Loss and Climate Change”, 118-129.

44 Pihkala, “Ecological Sorrow”, 28-29.

45 Het gaat daarbij om ecologische rouw op het vlak van verbrijzelde dromen. Zie: Panu Pihkala, “Ecological Sorrow”, 6, 28.

ecologische rouwdeelcirkel vervult dit ritueel primair de psycho-hygiënische functies ten behoeve van het individu zoals genoemd door Menken-Bekius.⁴⁶ Het gaat in de ecologische rouwdeelcirkel over omgaan met veranderingen die het individu ervaart en het kanaliseren van emoties. Ecologische rouwdeelcirkels bieden daar veilige ruimten voor met gelijkgestemden.

Publieke ecologische rouwrituelen stellen vaak concrete verliezen van uitstervende soorten of landschapsveranderingen centraal.⁴⁷ Die ecologische rouwrituelen volgen de lijn van ecologisch rouwen volgens de eerder vermeldde definitie van Cunsolo en Ellis.⁴⁸ De ecologische rouwdeelcirkel neemt het individu en diens emoties en niet zozeer een zichtbaar verlies als uitgangspunt. Deze keuze past bij de invalshoeken van Macy waarin systeemtherapie en Boeddhisme gecombineerd worden en waarbij van de laatste het idee van afhankelijk bestaan een hedendaagse op klimaatverandering toegepaste invulling krijgt. Met dat laatste bedoel ik dat het boeddhistische idee dat alles in relatie tot elkaar bestaat ook een keerzijde heeft. Om het christelijk uit te drukken: wanneer één lid lijdt, lijden alle leden. Het lijden van het individu mag (daarom) ook een plaats hebben. Vanuit dat perspectief biedt de ecologische rouwdeelcirkel over het delen van de pijn van de aarde veel ruimte voor individuele emoties. Omdat wijzelf onderdeel uitmaken van de aarde, geven we door het delen van persoonlijke emoties ook een stem aan de pijn van de aarde.

Hier ligt een belangrijke bijdrage van de ecologische rouwdeelcirkel. Rouw en verdriet over klimaatverandering gaan niet alleen over een overstroming ver weg of droogte in Afrika. Hoewel die zaken heel basaal en levensbedreigend zijn, heeft Nederland ook te maken met gevolgen van klimaatverandering. Die veranderingen zijn (tot nu toe) vaak meer geleidelijk en soms niet zichtbaar. Geleidelijk afscheid nemen includeert vaak ook anticiperende rouw. Dat kan gaan over landschappen en biodiversiteitsverlies maar ook over dromen die nooit gerealiseerd gaan worden. De ecologische rouwdeelcirkel opent een creatieve ruimte om verbijzelde dromen, “chosen loss” en anticiperend verlies te includeren in ecologische berouwbaarheid. In de ecologische rouwcirkel gaat

⁴⁶ Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 65.

⁴⁷ In voetnoot 10 staan enkele verwijzingen naar publieke ecologische rouwrituelen uit de Nederlandse context.

⁴⁸ Cunsolo & Ellis, “Ecological Grief”, 275.

het niet om een concreet moment van uitsterven van een vogelsoort in Nederland, maar om persoonlijke waarnemingen van het verdwijnen van bijvoorbeeld een vogelsoort uit een nabijgelegen landschap en de onzekerheid die dat oproept.

4. Doven van de kaarsen – *lamentatio creatio*

In het jaar 2024 vielen Aswoensdag en Valentijnsdag op dezelfde dag (14 februari).⁴⁹ Dit samenvallen van twee feesten – één gecommercialiseerd feest van de liefde en de ander afkomstig uit het kerkelijk jaar – werd op verschillende plaatsen in Nederland aangegrepen voor thematische vieringen van, voor en door (christelijke) klimaat-geëngageerden.⁵⁰

In de Christelijk gereformeerde Verrijzeniskerk in Zwolle vond op die dag een zogenaamde Scheppings(t)rouwviering plaats. Wouter Smit, die als gaspredikant verbonden is aan de Verrijzeniskerk, leidde een groot deel van de viering. Smit nodigde in zijn welkomstwoord de ongeveer vijftig fysiek aanwezigen (en de online deelnemers) uit om te kijken waar ze aan wilden haken in de viering en wat ze aan zichzelf voorbij wilden laten gaan, waar ze mee wilden doen en wat ze over zich heen wilden laten komen.⁵¹ Ook de uitnodiging kondigde het “vernieuwende” (en daardoor onzekere) karakter van de viering aan. Daarin stond: “in het rouwen en het zoeken naar hoop en verbinding bij elkaar en bij God, worden in de viering zowel nieuwe als traditionele elementen en rituelen

⁴⁹ Aswoensdag luidt de veertigdagentijd in die voorafgaat aan Pasen. Aswoensdag valt zesenvieftig dagen voor Pasen – de zondagen worden niet meegerekend in de telling om aan veertig dagen te komen. Rooms-katholieken ontvangen het askruisje op die dag wanneer ze een eucharistieviering bijwonen. De palmtakken of andere gezegende takken van het vorige jaar worden tijdens de viering gezegend (dit mag binnen de katholieke traditie alleen door een bisschop of priester gebeuren) en een diaken, bisschop of priester brengt de as aan. Zie: Nationale Raad voor Liturgie, “Aswoensdag”, geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://rkliturgie.nl/liturgische-catechese/aswoensdag>. Zie voor een Aswoensdagviering door christelijke klimaatactivisten ook mijn blogpost in deze bundel: Deborah de Koning, “Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden: Aarde ben je en tot Aarde zul je terugkeren”, (6 april 2023), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-klimaat-ritueel-zegt-meer-dan-duizend-woorden-aarde-ben-je-en-tot-aarde-zul-je-terugkeren-1>.

⁵⁰ Zo vond in de Nieuwe Kerk in Utrecht op die dag ook de boekpresentatie plaats van *Scheppings(t)rouw*: Micha Nederland, “Boekpresentatie Scheppings(t)rouw: 14 februari”, geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://michanederland.nl/scheppingsvrouw-boekpresentatie#:~:text=Op%2014%20februari%202024%20vanaf,tien%20tjde%20van%20ecologische%20crises>.

⁵¹ Openingswoorden van Wouter Smit tijdens Scheppings(t)rouwviering, 14 februari 2024, Verrijzeniskerk Zwolle.

gebruikt.”⁵² Uit de Scheppings(t)rouwviering selecteer ik hier slechts één liturgisch moment als voorbeeld van een traditioneel ritueel dat verbreed wordt naar een ritueel van ecologische rouw. Dat is het uitdoven van de kaarsen. Ik ga hier eerst in op het rooms-katholieke getijdengebed de *Tenebrae*, die in Nederland bekend staan als de “donkere metten.” Vervolgens introduceer ik het ritueel doven van de kaarsen in de Scheppings(t)rouwviering. Daarna geef ik een duiding van het ritueel met betrekking tot ecologische rouw aan de hand van mijn theoretische kader.

4.1. *Tenebrae* en herdenking van Jezus’ lijden

Het uitdoven van kaarsen in combinatie met lezingen uit het Bijbelboek Klaagliederen (toegeschreven aan de profeet Jeremia), maakt in het rooms-katholicisme onderdeel uit van het getijdengebed dat bekend staat als de *Tenebrae*. De *Tenebrae* worden traditioneel gevierd op donderdagavond, vrijdagavond en zaterdagavond voor Pasen.⁵³ Tanya Gulevich schrijft dat de *Tenebrae* in de achtste eeuw al gevierd werden en wellicht ook al in de zesde eeuw bestonden. Vroeger omvatten deze vieringen zowel de metten (gebedstijd middernacht/voor zonsopkomst) als de lauden (gebedstijd bij zonsopkomst). De *Tenebrae* vormden daarmee uitgebreide vieringen in de nacht.

Na het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) werden verschillende veranderingen met betrekking tot het triduüm (drie dagen) voorafgaand aan Pasen doorgevoerd. Deze veranderingen maakten deel uit van diverse andere herzieningen in de rooms-katholieke liturgie. Zo werd de lengte van de lauden (het ochtendgebed) door het hele jaar min of meer gelijkgesteld. Dit resulteerde erin dat de *Lamentatio Jeremiae* oftewel het voordragen van gedeelten uit het Bijbelboek Klaagliederen van Jeremia en het daarbij behorende doven van de kaarsen verdween uit de *Tenebrae*.⁵⁴ Een andere verandering was dat er juist wel meer inhoud aan de avondvieringen werd gegeven. De verschuiving van de focus naar de avondvieringen in de week voorafgaand aan Pasen was al in de jaren ’50 ge-

start. Het triduüm startte nu op de avond van stille donderdag en ging door tot en met paaszondag. Deze praktische en inhoudelijke verschuivingen maakten volgens Timothy Ryan van het oorspronkelijke triduüm een *paastriduüm*.⁵⁵

Voorafgaand aan deze wijziging waarbij de focus op Pasen en de Verrijzenis van Christus is komen te liggen, stonden in de *Tenebrae* de kruisiging, de dood en het begraven van Jezus centraal. De nachtelijke vieringen verspreid over drie dagen, waren op zichzelf ook weer in drie delen verdeeld. Deze delen werden ook wel nocturne genoemd.⁵⁶ De drie lezingen uit de eerste nocturne van elke dag bestonden uit selecties uit het Bijbelboek Klaagliederen van Jeremia. Deze selecties betroffen: Klaagliederen 1:1-5 (I), 1:6-9 (II), 1:10-14 (III), 2:8-11 (I), 2:12-15 (II), 3:1-9 (III), 3:22-30 (I), 4:1-6 (II) en 5:1-11 (III). Elke lezing uit de Klaagliederen van Jeremia werd beantwoord met een tekstregel uit het Bijbelboek Hosea (14:2): “Jeruzalem bekeer U tot de Heer uw God”.⁵⁷

De vieringen combineerden de gesproken en gezongen elementen met het doven van de kaarsen die Jezus’ lijden, verlatenheid, dood en begravenis symboliseerden. Het aantal kaarsen dat op het altaar in de kandelaber stond, werd in de late middeleeuwen op vijftien vastgesteld.⁵⁸ Na elk van de veertien psalmen (die verspreid over de metten en de lauden gezongen werden) werd een kaars gedoofd. De laatste van de vijftien kaarsen speelde een rol in de paasnacht. Dit ritueel uit de rooms-katholieke liturgie krijgt in de Nederlandse context een nieuwe toepassing en betekenis als ecologisch rouwritueel.

4.2. Het doven van de kaarsen en het lijden van de schepping

In het eerste deel van de liturgie van de Scheppings(t)rouwviering – die ruim anderhalf uur duurde – vond het ritueel uitdoven van de kaarsen vooraan op het podium plaats. Na het gezamenlijk zingen van het Lied *Wat hebben wij gedaan* van Schrijvers voor Gerechtigheid, nam een vrouw plaats op het po-

52 Zie: Christelijke Gereformeerde Kerk Zwolle, “Scheppings (t)rouwviering”, Facebook, 13 februari 2024, <https://www.facebook.com/CGKZwolle/posts/pfbido2gKQXS7jmxQjGcRTj1Ni7iEt9seA3SHN-KNGyVZqn5H6e2hSfA7mqqaGncNgedejVnl>.

53 Fergus Ryan, “The Hours of Easter Sunday: Articulating a Full Day of the Paschal Triduum”, *Studia Liturgica* 53 (2023), 55-60, <https://doi.org/10.1177/00393207221146034>.

54 Ryan, “The Hours of Easter Sunday”, 55-60.

55 Ryan, “The Hours of Easter Sunday”, 74.

56 Tanya Gulevich, “Tenebrae”, *Encyclopedia of Easter, Carnival, and Lent* (Detroit: Omnigraphics, 2002): 599-601. <https://link.gale.com/apps/doc/CX2507300149/GVRL?u=tilburg&sid=bookmark-GVRL&id=7edee61>.

57 Joost Langeveld, “De klaagzangen gezongen”, *Theologie.nl*, geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://www.theologie.nl/de-klaagzangen-gezongen/>.

58 Gulevich, “Tenebrae”, 599-601.

dium.⁵⁹ Zij leidde het ritueel in met de volgende woorden: “De Schepping is mooi en overvloedig en vol liefde gemaakt. We zien de aarde aan alle kanten zuchten en kreunen en die teloorgang stemt ons verdrietig. We benoemen onze pijn en doven daarbij een kaars. Dat maakt ons stil.”⁶⁰ Op deze inleiding volgt het doven van de 12 kaarsen (zie afbeelding 2). Daarbij wordt steeds een *aanleiding* voor het doven van de kaars genoemd. Ik noem hier drie van de twaalf aanleidingen als voorbeelden:

- We doven een kaars voor de vele verstoorde ecosystemen die de bedreigingen en klimaatveranderingen niet bij kunnen benen en er de brui aan geven.
- We doven een kaars voor het uitsterven van vlindersoorten in Nederland, we noemen een aantal bij name omdat God ze geschapen heeft en ze stuk voor stuk kende: het groot geaderd witje, de keizersmantel, de zilverkelk, het dwergblauwtje, het duingentiaanblauwtje, het donkerpimpernelblauwtje, het verborgen boswitje, de moerasparelmoervlinder, de rode vuurvinder, en de rouwmantel.
- We doven een kaars voor de drastische keldering van weidevogels in Nederland. We noemen de grutto, de tureluur, de wulp en de veldleeuwrik.⁶¹

Afbeelding 2: Het doven van de kaarsen als onderdeel van de Scheppings(t)rouwviering die op 14 februari 2024 gehouden werd in de Verrijzeniskerk te Zwolle.⁶²

⁵⁹ Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”, 18 februari 2024, YouTube-Video, 1:34:48, <https://www.youtube.com/watch?v=dU7rhwsGIW4>.

⁶⁰ Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”.

⁶¹ Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”.

⁶² Still afkomstig van: Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”.

Na het doven van de laatste kaars, volgt een moment van stilte. Vervolgens is er een schriftlezing uit de Bijbel, namelijk uit Klaagliederen van Jeremia 5:15-22 (NBV-vertaling):

(15) De vreugde is verdwenen uit ons hart, onze reidans is veranderd in rouw. (16) De kroon is van ons hoofd gevallen. Wee ons, wij hebben gezondigd! (17) Dit is wat ons hart zo ziek maakt, en onze ogen troebel: (18) dat de Sion nu een woestenij is, dat vossen er ronddolen. (19) Maar u, Heer, zetelt voor eeuwig, uw troon staat vast van geslacht op geslacht. (20) Waarom zou u ons voorgoed vergeten, ons voor altijd verlaten? (21) Breng ons terug bij u, Heer, laat ons terugkeren, laat het ons gaan als voorheen. (22) Werkelijk, u hebt ons geheel en al verworpen, uw toorn tegen ons is onbegrensd.

Schrijvers voor Gerechtigheid voert daarna het lied *Hoe lang nog Heer* op (titel afgeleid van Psalm 13).⁶³ Daarna volgt een schriftlezing uit de Bijbelboeken Jeremia 9:11b-13 en Hosea 4:1-3:

(11b) Waarom wordt dit land te gronde gericht, ligt het verlaten als een woestijn, waar niemand nog doorheen trekt? (12) De HEER zegt: ‘Omdat ze de wet die Ik hun voorgehouden heb niet in acht hebben genomen. Ze hebben niet naar Mij geluisterd en niet volgens mijn wet gehandeld, (13) maar hebben zich laten leiden door hun koppige hart.

(1) Luister naar de woorden van de HEER, Israëlieten! De HEER voert een geding tegen de inwoners van dit land, want ze kennen geen eerlijkheid meer en geen liefde, en met God zijn ze niet meer vertrouwd. (2) Het is een en al meened en bedrog, niets dan moord, diefstal en overspel; het ene bloedbad volgt op het andere. (3) Daarom is het land in rouw gedompeld en bezwijken al zijn inwoners, met de dieren van het veld en de vogels van de hemel; zelfs de vissen in de zee sterven uit.

⁶³ Micha Nederland, “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”.

De tekstgedeelten die volgens de rooms-katholieke traditie voorgedragen werden tijdens de *Tenebrae* uit Klaagliederen van Jeremia, oftewel de *Lamentatio Jeremiae*, betroffen weeklachten over de Babylonische ballingschap van het volk Israël, het verdreven zijn uit het land en het verval van Sion (Jeruzalem), de onderdrukking door andere volken en de (daaraan gerelateerde) honger die de Israëlieten moest lijden als straf op hun ongehoorzaamheid aan God. Voor het uitdoven van de kaarsen in de Scheppings(t)rouwviering, zijn ook teksten uit het Bijbelboek Klaagliederen van Jeremia geselecteerd en uit het voorafgaande Bijbelboek Jeremia. De geselecteerde teksten breiden de jammerklachten over de consequenties van de ongehoorzaamheid van het volk Israël evenwel uit van het volk zelf naar de consequenties voor het land dat ze bewoonden. Sion (Jeruzalem) wordt door menselijke ongehoorzaamheid een woestijn en soorten sterven uit.⁶⁴ De *Lamentatio Jeremiae* worden in het ritueel uitdoven van de kaarsen een *Lamentatio Creatio*.

4.3. Rituele functies en symboliek van het lijden in het doven van de kaarsen

Het ritueel uitdoven van de kaarsen als onderdeel van de Scheppings(t)rouwviering is in de categorisering van Catherine Bell primair een kalenderritueel dat te maken heeft met herdenkingsrituelen die (semi-)historische gebeurtenissen betreffen.⁶⁵ In dit geval betrof het *moment* van de viering de aanvang van de vastentijd die traditiegetrouw ingeluid wordt op Aswoensdag. Het ritueel zelf – het uitdoven van de kaarsen – vond in de rooms-katholieke liturgie voor de liturgische hervormingen plaats in de week voor Pasen, verdeeld over drie vieringen op drie dagen. De focus lag daarbij op het lijden en sterven van Christus gecombineerd met de voordracht van een selectie aan Klaagzangen van Jeremia. Deze combinatie verbindt “door god verlaten zijn” uit het Oude Testament aan een “door god verlaten zijn” uit het Nieuwe Testament waar deze uitspraak in het evangelie van Mattheüs (27:46) toegeschreven wordt aan de stervende Christus.

64 Een theologische reflectie op de relatie van het land in het verbond tussen God en mensen staat centraal in het denken van Walter Brueggemann in bijvoorbeeld zijn boek *The Land: Place as Gift, Promise, and Challenge in Biblical Faith* (1977). Zijn voorgestelde driehoeksrelatie (land-God-mens) wordt niet alleen politiek maar ook eco-theologisch toegepast. Zie bijvoorbeeld: Cate Williams, “Brueggemann, The Land and the Forest: A Forest Church Perspective on the Theology of the Land”, *Practical Theology* 11, 5 (2018), 462-476, DOI: 10.1080/1756073X.2018.1536350.

65 Bell, *Ritual*, 102-108.

Hoewel het ritueel doven van de kaarsen start met het benadrukken dat “wij onze (menselijke) pijn in de viering ruimte willen geven,” gaat het ritueel niet zozeer in op individuele ervaringen van ecologische rouw maar collectieve gebeurtenissen met betrekking tot klimaatverandering en biodiversiteitsverlies. Pihkala noemt het verlies van ecosystemen als één van de drie vormen van ecologische rouw.⁶⁶ De tekst over verstoorde ecosystemen die bij het uitdoven van de vierde kaars wordt voorgedragen, gaat precies daarover. Een deel van de *Lamentatio Creatio* betreft overigens de Nederlandse context: het duingentiaanblauwtje en de dunbekwulp zijn typische voorbeelden van soorten die op de Nederlandse bodem zijn uitgestorven en bedreigd zijn en in andere ecologische rouwrituelen in Nederland ook worden genoemd.⁶⁷

Een belangrijke overeenkomst tussen de *Lamentatio Jeremiae*, de kruisiging van Christus en ook (tenminste een deel van) het ecologisch verlies dat genoemd wordt, is het aandeel of de schuld daarin van de mens. Wat sterk is aan het op ecologisch verlies toegepaste uitdoven van de kaarsen is dat het in een oude traditie staat die menselijke schuld en (semi-) definitief verlies met betrekking tot het land durft te benoemen. De tekstlezingen die volgen op het ritueel doven van de kaarsen doen een voorzichtige poging om op basis van teksten uit het Oude Testament de relatie tussen god-mens-land te verbinden aan het menselijke aandeel in ecologisch verlies: in de geselecteerde tekstgedeelten staat niet alleen het lijden van de mensen centraal maar ook dat van het land (dat een woestijn wordt) en van diersoorten (die uitsterven).

Het ritueel van het doven van de kaarsen heeft een belangrijke bezinnende functie. Een van de twee dynamieken van de lerende of bezinnende functie van ritueel die Menken-Bekius benoemt, is dat in het stilstaan bij wat in de wereld gebeurt, rituelen ruimte scheppen om tot “bezinning” te komen.⁶⁸ In dit ritueel is de actualiteit de aanleiding om het ritueel uit te voeren. In een christelijke traditie waarbij in de aanloop naar Pasen traditioneel de nadruk lag op lijden, boetedoening, schuld en rouw, geeft dit ritueel ruimte aan (Westerse) ecologische schuld (en oproep tot bekering). Het ritueel is kritisch op het menselijk

66 Pihkala, “Ecological Sorrow”, 28-29.

67 Deze diersoorten werden genoemd tijdens de ode aan de dode dieren op diierendag en in de voorstelling Herinner Ons. Ode aan de uitgestorven dieren, 4 oktober 2024, St. -Bavokerk Haarlem. Zie voor de voorstelling Herinner Ons: De Koning & Bosman, “Neem mijn ei”.

68 Menken-Bekius, *Werken met rituelen*, 69.

handelen. Relevant is daarvoor ook de tekstlezing uit Klaagliederen 4 vers 6 waarin staat: de kroon is van ons hoofd gevallen. Waar met verwijzing naar het Bijbelboek Psalmen hoofdstuk 8 en het Scheppingsverhaal uit het Bijbelboek Genesis de mens in de christelijke traditie wel de “kroon van de Schepping” is genoemd, vertelt deze tekst dat mensen door hun gedrag zichzelf hebben “ontkroond.”

Staan in de traditie van schuld, rouw en boetedoening in de Paastijd, maakt het ritueel doven van de kaarsen van rouw ook berouw. Dit heeft betrekking op hoe we naar berouwbaarheid kijken in relatie tot menselijke verantwoordelijkheid: (hoe) kun je rouwen over een verlies waarin je zelf een aandeel hebt gehad? Kunnen we dat benoemen? Dat is iets waar dit ritueel een bijdrage aan levert. Het adresseert namelijk ook ecologische schuld. Daarmee staat het in de langere traditie van het ritueel doven van kaarsen: het duiden van menselijke schuld staat centraal in de Klaagliederen van Jeremia die gelezen werden tijdens de *Tenebrae*. Tijdens het ritueel doven van de kaarsen gedurende de *Tenebrae* werd deze schriftlezing uit het Oude Testament in verband gebracht met de kruisiging van Christus waaraan de mens zich schuldig heeft gemaakt. Het ritueel uitdoven van de kaarsen in de Scheppings(t)rouwviering includeert nu ook ecologische rouw en schuld.

Een relevante bijdrage van dit ritueel aan het bredere palet aan ecologische rouwrituelen is dat het ruimte schept voor *collectieve ecologische schuld* die verbonden wordt met onder andere het verlies van soorten op Nederlandse bodem. Het levert een aantal specifieke handreikingen voor ecologische rouw die goed passen bij ecologische rouw in de Nederlandse context:

- (1) Als onderdeel van het globale Noorden is de bijdrage van Nederland aan klimaatverandering en biodiversiteitsverlies hoog. Dit ritueel adresseert menselijke schuld met betrekking tot ecologisch verlies.
- (2) Om de ecologische schuld te adresseren maakt het ritueel in een kerkelijke viering gebruik van het christendom, dat (in al haar diversiteit) de afgelopen eeuwen de dominante religie in Nederland is geweest. Dit ritueel sluit goed aan bij de aanwezigheid van het Christendom in onze

samenleving en zet een rituele taal in die dan ook voor een deel van de Nederlanders nog steeds herkenbaar is.

5. Conclusie en discussie ecologische rouwrituelen in Nederland

De titel van dit artikel *Houden alle vogels nesten* verwijst naar de oudste Nederlandse zin die we kennen, namelijk “Hebban olla vogala nestas.” Een verbindende factor in diverse ecologische rouwrituelen in Nederland is het verlies van of bedreiging van vogelsoorten (met name de dunbekwulp). De afname van bepaalde vogelsoorten is in onze samenleving een graadmeter van ecologisch verlies. Het waarnemen of juist niet waarnemen van vogels, roept onzekerheid op: houden alle vogels hun nesten in Nederland?

Een aantal ecologische rouwrituelen in Nederland gaat in op het verlies van vlinder- en vogelsoorten. Rituelen voor verlies van soorten maken vaak gebruik van rituele vormen die we normaliter gebruiken in de context van menselijk verlies (zoals grafkistjes, het luiden van kerkklokken, grafstenen etc.). In dit artikel heb ik bewust voor andersoortige ecologische rouwrituelen uit de Nederlandse context gekozen. Op basis van bovenstaande analyse stel ik hier twee lijnen voor met betrekking tot ecologische *berouwbaarheid* die verdere aandacht verdienen:

- (1) Berouwbaarheid van niet-gerealiseerde dromen en niet tastbare verliezen in de context van klimaatverandering. De ecologische rouwdeelcirkel leert ons dat in Nederland – waar het water ons (nog) niet naar de lippen is gestegen – het opgeven van dromen relevant is voor emoties die we rond klimaatveranderingen ervaren. Rituelen zijn behulpzaam om niet alleen concreet verlies uit het verleden te verwerken maar ook om ruimte te creëren voor existentiële onzekerheden over de eigen toekomst die gerelateerd worden aan veranderingen in de leefomgeving. Klimaat-gerelateerde emoties die betrekking hebben op persoonlijke verlieservaringen (hoe westers die ook mogen zijn) zijn reëel aanwezig in onze samenleving.

- (2) Berouwbaarheid van verliezen gerelateerd aan het Nederlandse landschap in de context van klimaatverandering. Hoewel de extinctie van de dodo en de dinosaurus tot de verbeelding spreken, komen in ecologische rouwrituelen uit de Nederlandse context ook specifieke ecologische verliezen van Nederlandse bodem naar voren. De dunbekwulp en het duingentiaanblauwtje zijn hier sprekende voorbeelden van. Rituelen kunnen iets heel lokaal toevoegen aan een globale crisis en daarmee een langdurige crisis concretiseren in de Nederlandse context. Het brengt daarmee de crisis dichterbij en stelt de vraag aan deelnemers hoe ze met het huidige Nederlandse landschap omgaan. Naast soorten, kunnen ecologische rouwrituelen overigens ook verbreed worden naar landschappen. In de Nederlandse context zijn daarin allerlei vormen van water van belang. Er zijn recent publicaties over de Noordzee verschenen.⁶⁹ Een ander onderwerp zou klimaatverandering en Nederlands erfgoed kunnen zijn. Te denken valt daarbij aan de Elfstedentocht en het verlies van natuurijs.

Ik sluit hier af met het verbinden van de twee casestudies aan soorten rituelen. Een logische aanname zou kunnen zijn dat ecologisch rouwen vooral aansluit bij overgangsrituelen omdat die rituelen ingezet worden om met transities om te gaan zoals de transitie van leven naar dood. Ecologische rouwrituelen werpen een nieuw licht op wat transities in tijden van klimaatverandering precies behelzen. Het gaat vaak over langdurige processen. Ook roept het de vraag op welke verliezen die de transities teweegbrengen maatschappelijk geaccepteerd worden om over te rouwen. Naast overgangsrituelen en het nieuwe licht dat het daarop werpt, verbinden ecologisch rouwrituelen zich ook op creatieve manieren aan andere soorten rituelen. In dit artikel wees ik op de relevantie van kalenderrituelen die in onze samenleving vaak gekoppeld zijn aan de christelijke jaarkalender. Die rituelen zijn voor een deel van de mensen in onze samenleving herkenbaar.

⁶⁹ Arita Baaijens, *In gesprek met de Noordzee: op zoek naar een nieuwe relatie met de natuur* (Amsterdam: Atlas Contact, 2025).

Bronnen

‘Het Werk dat Weer Verbindt’ bijeenkomst Extinction Rebellion Regeneration, 3 april 2024, Utrecht.

Aanen, J. *Rituele Rouw in het Antropoceen: Onderzoek naar de professionalisering van rituele begeleiding bij klimaatrouw (scriptie)*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 2024.

Ariyaratne, A.T. “Sarvodaya means everybody wakes up”. In: S. Kaza (ed.), *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*. Colorado: Shambala, 2020, 19-23.

Baaijens, A. *In gesprek met de Noordzee: Op zoek naar een nieuwe relatie met de natuur*. Amsterdam: Atlas Contact, 2025.

Bell, C. M. *Ritual: Perspectives and Dimensions*. New York: Oxford University Press, 1997.

Bosman F. G. & De Koning, D.D.C. “Een requiem voor een gletsjer”. 28 september 2023. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-requiem-voor-een-gletsjer-15>

Canty, J. “Ecological and Social Justice Healing”. In: S. Kaza (ed.), *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*. Colorado: Shambala, 2020, 127-133.

Christelijke Gereformeerde Kerk Zwolle. “Scheppings (t)rouwviering”. Facebook, 13 februari 2024, <https://www.facebook.com/CGKZwolle/posts/pfbido2gKQXS7jmxQjGcRTj1Ni7iEt9seA3SHNKNGyVZqn5H6e2hSfA7mq-qaGncNgedejVnl>.

Cunsolo, A. & Ellis, N. “Ecological Grief as a Mental Health Response to Climate Change-related Loss”. *Nature Climate Change* 8 (2018): 275-281.

Digitale uitnodiging ‘Samen Vrede zijn in een tijd van Crisis’ – Retraiteweek-end.

Gautam, S. *Exploring Experiences of Ecological Grief: An Analysis into the Politics of Mourning Beyond the Human* (scriptie). Edinburgh: The University of Edinburgh, 2023.

Gordon-Lennox, J. *Crafting Meaningful Funeral Rituals: A Practical Guide*. Londen: Jessica Kingsley Publishers, 2019.

Gulevich, T. “Tenebrae”. *Encyclopedia of Easter, Carnival, and Lent*. 599-601. Detroit: Omnigraphics, 2002. <https://link.gale.com/apps/doc/CX2507300149/GVRL?u=tilburg&sid=bookmark-GVRL&xid=7edeee61>.

Harding, S. “Gaia Consciousness in the Great Turning”. In: S. Kaza (ed.), *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*. Colorado: Shambala, 2020, 11-18.

Hipsy. “Deelcirkel Hoogbegaafdheid”. Geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://hipsy.nl/event/55833-deelcirkel-hoogbegaafdheid>.

Kamp-Rinzema, van de, L. *Scheppings(t)rouw: Een zoektocht naar doorleefde hoop*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2024.

Koning, de, D.D.C. “Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden: Aarde ben je en tot Aarde zul je terugkeren”. 6 april 2023. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-klimaat-ritueel-zegt-meer-dan-duizend-woorden-aarde-ben-je-en-tot-aarde-zul-je-terugkeren-1>.

Koning, de, D.D.C. “Nostalgie en persoonlijke verlieservaringen als spiegel van solastalgie en klimaatverlieservaringen in musical ‘De Tocht’”. 5 Februari 2024. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/nostalgie-en-persoonlijke-verlieservaringen-als-spiegel-van-solastalgie-en-klimaatverlieservaringen-in-musical-de-tocht-22>.

Koning, de, D.D.C. “Performance van intergenerationele en intersoortelijke verbondenheid: Het verruimen van bestaande (rouw)rituelen in de voorstelling ‘Herinner ons’”. 1 juli 2023. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/performance-van-intergenerationele-en-intersoortelijke-verbondenheid-10>.

Koning, de, D.D.C. & Bosman F. G. “Halloween en een uitstervende ijsbeer”. 31 oktober 2023. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/halloween-en-een-uitstervende-ijsbeer-18>.

Koning, de, D.D.C. & Bosman, F. G. “‘Neem mijn ei, eet ervan en vergeet mij niet’: De inclusief-ecologische voorstelling ‘Herinner Ons’ als casus van de relevantie van interperformativiteit en intertekstualiteit in klimaatperformancekunst”. *Religie en Samenleving* (2024). <https://www.religiesamenleving.nl/article/view/18297>.

Koning, de, D.D.C. *Kus de Aarde met je voeten: Wandelen als klimaatzingeving*. Utrecht: Eburon, 2024.

Langeveld, J. “De klaagzangen gezongen”. *Theologie.nl*. Geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://www.theologie.nl/de-klaagzangen-gezongen/>.

Leven in aandacht. “Thich Nhat Hanh, onze leraar”. Geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://aandacht.net/plum-village/leraar-inspirator>.

Living Forest Farm. “Part 8: The Truth Mandala - The Work That Reconnects with Joanna Macy”. 13 augustus 2012. YouTube-Video, 12:56. <https://youtu.be/oY5SyM1vYSA?si=aXjSZNTodkhPoxtl>.

Macy, J. “The First Truth Mandala”. In: S Kaza, (ed.), In *A Wild Love for the World: Joanna Macy and the Work of Our Time*. Colorado: Shambala, 2020, 75-78.

Macy, J. & Brown, M. *Coming Back to Life: The Updated Guide to the Work That Reconnects*. Canada: New Society Publishers, 2024.

Menken-Bekius, C. *Werken met rituelen in het pastoraat*. Kampen: Kok, 2013.

Micha Nederland. “Boekpresentatie Scheppings(t)rouw: 14 februari”. Geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://michanederland.nl/scheppingstrouw-boekpresentatie#:~:text=Op%2014%20februari%202024%20vanaf,ten%20tijde%20van%20ecologische%20crises>.

Micha Nederland. “Scheppings(t)rouw viering door Verrijzeniskerk Zwolle”. 18 februari 2024. YouTube-Video, 1:34:48. <https://www.youtube.com/watch?v=dU7rhwsGIW4>.

Nationale Raad voor Liturgie. “Aswoensdag”. Geraadpleegd op 28 januari 2025, <https://rkliturgie.nl/liturgische-catechese/aswoensdag>.

Ode aan de uitgestorven dieren, 4 oktober 2024, Sint Bavokerk Haarlem.

Pihkala, P. “Ecological Sorrow: Types of Grief and Loss in Ecological Grief”. *Sustainability* 16 (2024), <https://doi.org/10.3390/su16020849>.

Randall, R. “Loss and Climate Change: The Cost of Parallel Narratives”. *Ecopsychology* 1 (2009), 118–129.

Retraiteweekend ‘Luisteren naar de stemmen van moeder aarde,’ 25-27 oktober 2024, Loenen.

Retraiteweekend ‘Samen vrede zijn in een tijd van crisis,’ 3-5 maart 2023, Loenen.

Ryan, F. “The Hours of Easter Sunday: Articulating a Full Day of the Paschal Triduum”. *Studia Liturgica* 53 (2023): 55-75. <https://doi.org/10.1177/00393207221146034>.

Stephenson, B. *Ritual: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2015.

Stichting Hoopverlening. “Deel & Heel Cirkel Huiselijk Geweld en Narcisme”. Geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://www.stichting-hoopverlening.nl/aanbod/groepen/deel-heel-cirkel-huiselijk-geweld-narcisme>.

Verlieskunst. “De online rouwcirkel”. Geraadpleegd op 14 januari 2025, <https://www.verlieskunst.nl/online-rouwcirkel/>.

Williams, C. “Brueggemann, The Land and the Forest: A Forest Church Perspective on the Theology of the Land”. *Practical Theology* 11 (2018): 462-476. DOI: 10.1080/1756073X.2018.1536350.

Wils, J.P. “Rituelen van de Dood”. *Tijdschrift voor Theologie* 3 (2009): 225-236.

Yin, R.K. *Case Study Research: Design and Methods*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, 2003.

DE NEDERLANDSE STILTE VOOR DE STORM

KUNST, GELOOF EN
KLIMAATVERANDERING

Isabelle Duval

https://doi.org/10.56675/9789403888224_15

Nederland, geroemd om zijn baanbrekende waterbeheer en adaptieve vindingrijkheid, wordt nu bedreigd door de kracht die het oh zo lang wist te bedwingen. Met 26% van het landoppervlak onder de zeespiegel en prognoses die wijzen op een stijging van de Noordzee met mogelijk 1,6 meter tegen 2100, staat deze laaggelegen, dichtbevolkte delta op wankende grond. Meer dan de helft van de Nederlandse bevolking woont in risicogebieden nu klimaatverandering niet alleen zorgt voor stijgende zeespiegels, maar ook voor heviger regenval en steeds grilligere weerspatronen.¹ Zelfs de meest geavanceerde dijk- en waterbouwkundige systemen kunnen de komende storm wellicht niet tegenhouden. Maar hoe kunnen we een catastrofe die zich zo traag, en toch zo meedogenloos ontvouwt, werkelijk bevatten? Misschien kan kunst ons helpen te begrijpen wat data en beleidsnotities vaak niet kunnen.

Twee kunstwerken, gescheiden door eeuwen, maar verbonden door water,

¹ Utrecht University, “New high-end estimate of sea-level rise projections for 2100 and 2300”, gepubliceerd op 24 oktober 2022, <https://www.uu.nl/en/news/new-high-end-estimate-of-sea-level-rise-projections-for-2100-and-2300>.

bieden volgens mij een lens waardoor we onze collectieve situatie kunnen beschouwen: Rembrandts *Jezus in een storm op het Meer van Galilea* (1633; zie afbeelding 1) en Bas Jan Aders project *In Search of the Miraculous* (1975; zie afbeelding 2). Beide werken tonen een schip op zee: Rembrandts schilderij verbeeldt het Bijbelse verhaal waarin Jezus de storm tot rust brengt, terwijl Aders werk elke expliciete verwijzing naar religie achterwege laat.² Niettemin kunnen beide werken worden opgevat als verkenningen van verschillende trajecten die zich ontvouwen rond thema's als onzekerheid en de menselijke poging te navigeren door krachten die buiten onze controle liggen. Daarmee raken ze aan een breder begrip van geloof, zoals gedefinieerd door de theoloog James Fowler. Fowler stelt dat geloof niet noodzakelijk verwijst naar religieuze overtuiging, maar naar een fundamentele menselijke oriëntatie op zingeving en transcendentie.³ In deze zin is geloof een universeel aspect van het menselijk bestaan dat culturele en religieuze grenzen overstijgt. Het is een dynamisch, zich voortdurend ontwikkelend proces waarbij individuen betekenis creëren, behouden en transformeren: een proces waarin ze geleidelijk verschuiven van externe autoriteit naar interne, persoonlijke overtuiging.

Afbeelding 1: Rembrandt, *Jezus in een storm op het Meer van Galilea* (1633).

² Zie Marcus 4:35-41; Matteüs 8:23-27; Lucas 8:22-24.

³ James Fowler, "Faith and the Structuring of Meaning", in: Craig Dykstra & Sharon Parks (eds.), *Faith Development and Fowler* (Birmingham: Religious Education Press, 1986), 15-42.

Afbeelding 2: Bas Jan Ader, *In Search of the Miraculous* (1975) © The Estate of Bas Jan Ader.

In het vervolg zal ik laten zien hoe de werken van Rembrandt en Ader, wanneer ze met elkaar in dialoog worden geplaatst, een spanning verwoorden die op krachtige wijze de Nederlandse relatie met water weerspiegelt – een relatie die historisch is gevormd door een gelijktijdige afhankelijkheid van, én kwetsbaarheid voor, de zee – en hoe deze relatie vandaag onder druk staat door klimaatverandering.

Rembrandts schilderij, zijn enige bekende zeegezicht, legt een moment van gewelddadige omwenteling vast. Het vertelt het Bijbelse verhaal van Jezus die de storm bedaart. Omdat hij rust nodig had, besloot Jezus met zijn discipelen naar de overkant van het Meer van Galilea te varen. Niet lang nadat de boot was vertrokken, viel hij in slaap. Kort daarna stak er een hevige storm op, maar de woedende zee en de hevige wind wekten hem niet: "De golven sloegen over de boot, zodat deze al vol water liep." (Marcus 4:37) In Rembrandts voorstelling worden Jezus en zijn discipelen overvallen door een razende storm; de boot dreigt te kapseizen, hun gezichten zijn vertrokken van angst - en van geloof.

Het is een scène van chaos en existentiële kwetsbaarheid, waarin overleven niet alleen afhangt van menselijk handelen en meesterschap, maar ook van spirituele overgave. De compositie nodigt ons uit om niet enkel onze hulpeloosheid tegenover de overweldigende krachten van de natuur onder ogen te zien, maar ook de transformerende kracht van geloof te herkennen te midden van angst en onzekerheid. In de hedendaagse Nederlandse klimaatcontext krijgt Rembrandts stormachtige doek een bijna profetische lading. Op het eerste gezicht biedt het een treffende visuele metafoor voor stijgende zeeën en collectieve ontkenning: een natie die, midden in de storm, maar blijft vasthouden aan de illusie van naderende rust.

Rembrandts schilderij vormt een opvallend contrast met Aders minimalistische foto, die het begin documenteert van zijn soloreis over de oceaan – de centrale performance van zijn project *In Search of the Miraculous*. Op de foto glijdt een kleine zeilboot de horizon tegemoet onder een uitgestrekte, rustige hemel. Deze soloreis zou Aders laatste, fatale performance worden. Slechts drie weken na zijn vertrek ging het radiocontact verloren. In april 1976 werd zijn boot leeg aangetroffen voor de kust van Ierland; Aders lichaam werd nooit gevonden. De afbeelding van hem aan boord van zijn kleine schip, vertrekkend vanaf Cape Code, suggereert stille vastberadenheid, maar ook de illusie van controle. In tegenstelling tot Rembrandts discipelen gaat Ader alleen op zoek naar iets wonderbaarlijks, iets dat de rede te boven gaat. Zijn reis vervaagt de grens tussen moed en roekeloosheid, tussen overgave en intentionaliteit, tussen menselijk streven en noodlot.

Deze twee zeegezichten – Rembrandts storm en Aders stilte – vatten de paradox samen die ten grondslag ligt aan de Nederlandse klimaatsituatie: de voortdurende spanning tussen beheersing en overgave tegenover de onvoorspelbare natuur. Het eerste beeld staat voor chaos die dreigt wanneer we te lang wachten; het tweede suggereert het gevaar om te ver af te drijven in inactiviteit, stilte te verwarren met veiligheid en te veel te vertrouwen op onze eigen kracht. In die zin verbeelden beide werken de diepe culturele verstrengeling van Nederland met water. Zoals cultuurtheoreticus Lotte Jensen beschrijft in *Wij en het water – een Nederlandse geschiedenis* (2022), is de Nederlandse identiteit funda-

menteel gevormd door de strijd tegen de zee.⁴ De Deltawerken, dijken en kanalen zijn volgens haar niet louter infrastructuur, maar nationale monumenten, integraal onderdeel van de Nederlandse identiteit en tastbare uitingen van een collectieve wil tot overleven. Toch dreigt deze erfenis, lange tijd een bron van nationale trots, een valkuil te worden. Zij heeft geleidelijk een overmoed in technologische oplossingen voor waterbeheer aangewakkerd en daarmee een gevoel van controle gecreëerd dat de toenemende kwetsbaarheid van het land voor klimaatverandering kan verhullen. In deze context wordt Aders zeilboot, dobberend op kalme wateren onder een serene hemel, een aangrijpende metafoor voor een natie die in slaap is gesust door haar eigen succesverhaal uit het verleden en stilletjes afdrijft naar een naderende storm die ze weigert volledig onder ogen te zien. In dit licht is de klimaatcrisis niet alleen een ecologische, maar ook een spirituele uitdaging. Hoe leven we te midden van ecologische instabiliteit? Hoe handelen we wanneer de toekomst onzeker is en het heden nog steeds bedrieglijk stabiel lijkt?

In *De God van Rembrandt* merkt theologe Gerda Hoekveld-Meijer op dat van de vijftien mannen aan boord van het schip op Rembrandts schilderij er vijf actief strijden om het schip en zijn bemanning te redden; juist deze figuren worden opvallend verlicht terwijl ze handelen.⁵ Volgens Hoekveld-Meijer gebruikt Rembrandt zijn meesterlijke clair-obscur niet enkel als dramatisch middel, maar ook als theologische uitspraak: hij dompelt degenen die om goddelijke interventie roepen in duisternis, terwijl hij degenen die hun geloof in daden omzetten, om zichzelf en anderen te beschermen, in het licht plaatst. In die zin ligt het centrale thema van Rembrandts werk niet in de wonderbaarlijke kalmering van de storm, maar eerder in de transformerende kracht van geloof, uitgedrukt in liefde, solidariteit en actie. Ader daarentegen vaart in stilte en stelt zijn vertrouwen in de reis zelf. Geloof, of het nu religieus, artistiek of maatschappelijk is, verschijnt zo niet alleen als een centraal thema in zowel Rembrandts als Aders werk, maar ook als fundament van het bredere verhaal van de klimaattransitie. Tussen hen ontvouwt zich een diepe spanning die resoneert met het huidige Nederlandse dilemma: stellen we onze hoop op redding, of nemen we de verantwoordelijkheid en worden we de bemiddelaars van onze eigen verlossing?

⁴ Lotte Jensen, *Wij en het water – een Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2022).

⁵ Gerda Hoekveld-Meijer, *De God van Rembrandt* (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2005).

Kunst biedt geen oplossingen, maar kan wel waardevolle inzichten bieden. Deze twee schepen, stuurlaas in hun eigen tijdperk, houden onze tijd een spiegel voor. Ze herinneren ons eraan dat klimaatverandering niet alleen een technologische uitdaging is, maar een diep menselijk verhaal van angst en vertrouwen, actie en overgave, overleving en acceptatie. Uiteindelijk zijn we misschien allemaal, net als Bas Jan Ader, op zoek naar het wonderbaarlijke: een moment van helderheid, een keerpunt. Eén ding is echter zeker: deze zoektocht moet beginnen met een oprechte erkenning van onze kwetsbaarheid voor de onvoorspelbare kracht van de elementen, gekoppeld aan het vertrouwen dat we zinvolle actie kunnen ondernemen om een duurzame en leefbare toekomst te garanderen voor de mens en de niet-mens die ons gedeelde thuis bewonen.

Voordat de volgende storm opsteekt, staan we voor een cruciale keuze: willen we zijn zoals Rembrandts paniekerige passagiers, overweldigd en wanhopig, of belichamen we Aders stille zeeman, kalm en bedachtzaam in het aangezicht van onzekerheid, maar alert om niet te vervallen in overmoed? We moeten beslissen of we de naderende horizon met doel, helderheid en vastberadenheid tegemoet treden, of dat we ons laten meesleuren door de onvoorspelbare kracht van de natuur. Uiteindelijk, zoals Rutger Bregman benadrukt in zijn essay *Het Water Komt – Een Brief Aan Alle Nederlanders* (2020), “één ding is zeker: willen wij ons land behouden, dan moeten we strijd leveren. Strijden tegen het water, en strijd tegen onszelf.”⁶ Deze oproep tot actie benadrukt de dringende noodzaak om niet alleen externe bedreigingen zoals het stijgende water het hoofd te bieden, maar ook interne obstakels, zoals verdeeldheid, inertie en zelfgenoegzaamheid, te overwinnen om onze gezamenlijke toekomst veilig te stellen.

Zoals deltagcommissaris Peter Glas het stelt: “Op lange termijn wordt Nederland amfibisch. Wij moeten meebewegen met waar het water ons brengt.”⁷ Dit vereist een culturele omslag: water mag niet langer uitsluitend als een vijandige kracht worden gezien, maar als een partner waarmee we een relatie van respect, coëxistentie en samenwerking ontwikkelen. Naast nederigheid en erkenning van onze kwetsbaarheid blijft geloof, of het nu tot uiting komt in re-

ligie, kunst of maatschappelijke betrokkenheid, een essentiële drijfveer. Zoals de werken van Rembrandt en Ader laten zien, vormt geloof de basis voor hoop en fungeert het als katalysator voor actie, waardoor we onzekerheid het hoofd kunnen bieden met zowel moed als compassie. Door dit gedeelde geloof in de mogelijkheid van verandering en in de kracht van collectieve inspanning kunnen we de stormen die voor ons liggen trotseren en werken aan een duurzame en rechtvaardige toekomst voor alle bewoners van onze planeet, mensen én niet-mensen.⁸

Bronnen

Bregman, R. *Het water komt. Brief aan alle Nederlanders*. S.L.: De Correspondent BV, 2020.

Fowler, J. “Faith and the Structuring of Meaning”. In: C. Dykstra & S. Parks (eds.), *Faith Development and Fowler*. Birmingham: Religious Education Press, 1986, 15-42.

Hoekveld-Meijer, G. *De God van Rembrandt*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2005.

Jensen, L. *Wij en het water – een Nederlandse geschiedenis*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2022.

Utrecht University. “New high-end estimate of sea-level rise projections for 2100 and 2300”. Gepubliceerd op 24 oktober 2022, <https://www.uu.nl/en/news/new-high-end-estimate-of-sea-level-rise-projections-for-2100-and-2300/>.

⁶ Rutger Bregman, *Het water komt. Brief aan alle Nederlanders* (S.L.: De Correspondent BV, 2020), 14.

⁷ Geciteerd door: L. Jensen, *Wij en het water*, 165.

⁸ Deze bijdrage is oorspronkelijk op 10 juni 2025 in het Engels verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/the-dutch-calm-before-the-storm-art-faith-and-climate-change-34>.

NOSTALGIE EN PERSOONLIJKE VERLIESERVARINGEN ALS SPIEGEL VAN SOLASTALGIE EN KLIMAATVERLIES- ERVARINGEN IN MUSICAL *DE TOCHT*

Deborah de Koning

https://doi.org/10.56675/9789403888224_16

Afbeelding 1: spelers in Musical De Tocht in het Friso Theater in Leeuwarden komen de draaiende ijsvloer opgereden. Foto: Deborah de Koning, 7 januari 2024, Leeuwarden.

“Kon ik de tijd maar terugdraaien!” Romantische herinneringen en on vervulde verlangens komen samen in deze tekst die in *De Tocht* gezongen wordt. *De Tocht* is een Nederlandse musical die op 1 oktober 2023 in het Friso Theater in Leeuwarden in première is gegaan. Het Friso Theater is speciaal voor deze musical gebouwd en heeft een draaiende ijsvloer van 2000 vierkante meter waarop de acteurs een verhaal over de Elfstedentocht opvoeren. *De Tocht* creëert daarmee een unieke beleving die door de inzet van (kunst)ijs nostalgische sentimenten rond de Elfstedentocht tot leven probeert te brengen.

Nostalgie: Weemoed over persoonlijke/relatieve situaties die er waren en niet meer (gaan) zijn

De Tocht gaat over vijf vrienden uit Friesland die elkaar uit het oog zijn verloren en op verzoek van één van hen (Annet) nog één keer bij elkaar komen om samen de Elfstedentocht te rijden. Annet heeft een diepe wens om dit nog één keer te doen, omdat zij ongeneeslijk ziek blijkt te zijn – iets waar ze overigens niet over praat.

De Tocht staat in het teken van nostalgie. De verhaalpersonages zijn relationeel en/of persoonlijk iets kwijtgeraakt wat hen dierbaar was en dit wordt gekoppeld aan de Elfstedentocht. Nostalgie uit zich in weemoed naar een (geromantiseerd) verleden. De zieke Annet is hier het ultieme voorbeeld van: zij wil dat het met de vriendengroep (waartoe ook haar man en zwager behoren) weer wordt zoals vroeger. Annet vertolkt het heimwee naar een persoonlijk (ongerealiseerde) droom uit het verleden: zij heeft haar carrière als professioneel kunstschaatser opgegeven toen haar man besloot om de Friese boerderij van zijn vader over te nemen. In de voorstelling speelt een tienermeisje de jonge Annet die in Friesland schaatst en nog een carrière als professioneel kunstschaatser voor zich ziet. Er is ook een vrouw van dezelfde leeftijd als Annet. Zij vertegenwoordigt de droom van Annet die geen werkelijkheid is geworden en – nu ze weet dat ze ernstig ziek is – ook niet meer zal worden.

Er is een scene in *De Tocht* waarin Annet de niet-gerealiseerde droom van het kunstschaatsen voor zich ziet én tegelijkertijd van zich afgenomen ziet worden (zie afbeelding 2). Acteurs gekleed in lange jassen en met capuchons op hun hoofden trekken deze “versies” van Annet uit elkaar. De acteurs die de “echte” Annet weghalen bij de niet-gerealiseerde versie van zichzelf tillen haar op en dragen haar weg; wetend dat Annet ongeneeslijk ziek is, ligt de associatie van dit beeld met kistdragers en het wegdragen van een grafkist voor de hand. Verlangen naar een alternatief heden, heimwee over een niet-gerealiseerde droom uit het verleden, het afscheid nemen van deze niet-gerealiseerde verlangens en het herbeleven en deels hercreëren van dat wat er ooit in potentie wel was, komen in deze scene beeldend samen.

Afbeelding 2: Annet wordt weggedragen uit haar niet-gerealiseerde droom als kunstschaatser, uitgebeeld door de kunstschaatser aan de linkerkant. Foto ontvangen van Public Relations van *De Tocht* op 23 januari 2024.

Solastalgie: Weemoed over klimaat-gerelateerde situaties die er waren en niet meer (gaan) zijn

De Tocht probeert de aanwezigen na 26 jaar afwezigheid van de Elfstedentocht iets van de magie daarvan mee te geven. Makers en toeschouwers realiseren zich echter dat de Friese droom – die een nationale droom is – steeds minder realistisch lijkt te worden. Volgens het KNMI was de kans op een Nederlandse Elfstedentocht in 1909 ongeveer 20 procent per winter. Door de opwarming van de aarde was die kans in 2019 nog maar 8 procent. Het KNMI verwacht dat er in 2050 nog maar 1 procent kans is.¹

¹ G.J. van Oldenborgh, H. Visser, T. Brandsma & H. de Vries, “Kans op Elfstedentocht in een veranderend klimaat”, KNMI, 7 februari 2019, geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/achtergrond/kans-op-elfstedentocht-in-een-veranderend-klimaat>.

Het jaar 2024 startte met een paar weken van lichte vorst en op enkele plaatsen in Nederland kon er geschaatst worden op natuurijs. Maar meteoroloog en presentator Dennis Wilt schreef over de aanwezigheid van natuurijs en de kans op de Elfstedentocht in termen van “nog slechts een droom.” Klimaatverandering lijkt volgens hem de Nederlandse winters om zeep te helpen. Door hogere watertemperaturen is nog meer vorst nodig dan vroeger om natuurijs te laten bevriezen. Toch blijven we, ook na 26 jaar volgens hem nog hopen.²

Hoewel de spelers in *De Tocht* klimaatverandering als eventuele verklaring voor de lange afwezigheid van de Elfstedentocht niet ter sprake brengen (net zoals we nooit te weten komen wat Annet precies mankeert), komt dit thema wel indirect aan de orde, door (sociale) mediaberichten die geprojecteerd worden om de extreme weerscondities tijdens de tocht te verklaren. Als het weer tijdens het rijden van de tocht in de musical *De Tocht* omslaat, verschijnen er allemaal (sociale) mediaberichten op de schermen in de zaal waarin geprobeerd wordt de barre weerscondities te duiden. Eén van deze berichten luidt: “klimaatverandering is geen hoax”.

De persoonlijke verlieservaringen in *De Tocht* vormen een spiegel van klimaatverlieservaringen: in de specifieke Nederlandse context – en ook in *De Tocht* – is de Elfstedentocht een voorbeeld van *solastalgia*. *Solastalgia* is een concept dat door Glenn Albrecht is geïntroduceerd om over gevoelens van angst te spreken die voortkomen uit confrontaties met ongewenste klimaatveranderingen.³ *Solastalgia* raakt hiermee aan het discours van ecologische rouw. Dat is rouw die ervaren wordt als gevolg van ondervonden of geanticipeerd ecologisch verlies, zoals het verlies van soorten, ecosystemen en landschappen door veranderingen in het milieu.⁴ *De Tocht* lijkt te anticiperen op het verlies van de Elfstedentocht. Door klimaatverandering lijkt de kans hierop met het jaar af te nemen. Een definitief einde kunnen we het niet noemen – het is nog geen definitieve verlieservaring: net zoals we er in de musical niet achter komen waarmee Annet precies is gediagnosticeerd en wanneer ze gaat sterven, is de

Elfstedentocht een symbool voor klimaatonzekerheid en angst.

Zoals Annet in de musical nostalgische gevoelens heeft over het kunstschaatsen en die (ongerealiseerde) droom van zich afgenomen ziet worden, zo creëert *De Tocht* een droom voor de toeschouwers waarin ze de Elfstedentocht in alternatieve uitvoering voor zich zien én wellicht van zich afgenomen zien worden. Als kunstvorm sluit *De Tocht* aan bij solastalgische (onbesproken) gevoelens: het weet op creatieve wijze te appelleren aan het Nederlandse Elfstedentocht-gevoel en kan daardoor raken aan collectieve gevoelens van weemoed over (vroegere) Elfstedentochten en onzekerheid of deze tocht ooit nog plaats gaat vinden.⁵

Bronnen

Albrecht, G. “Solastalgia and the Creation of New Ways of Living”. In: S. Pilgrim & J.N. Pretty (eds.), *Nature and Culture: Rebuilding Lost Connections*. London: Earthscan, 2010, 217–234.

Cunsolo, A. & Ellis, N. 2018. “Ecological Grief as a Mental Health Response to Climate Change-related Loss”. *Nature Climate Change* 8 (2018): 275–281.

Oldenborgh, van, G.J. en H. Visser, T. Brandsma & H. de Vries. “Kans op Elfstedentocht in een veranderend klimaat”. KNMI, 7 februari 2019. Geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/achtergrond/kans-op-elfstedentocht-in-een-veranderend-klimaat>.

Wilt, D. “Elfstedentocht, nog slechts een droom”. 3 januari 2023. Geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.weer.nl/nieuws/2023/elfstedentocht-nog-slechts-een-droom>.

2 D. Wilt, “Elfstedentocht, nog slechts een droom”, 3 januari 2023, geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.weer.nl/nieuws/2023/elfstedentocht-nog-slechts-een-droom>.

3 Glenn Albrecht, “Solastalgia and the Creation of New Ways of Living”, in: Sarah Pilgrim & Jules N. Pretty (eds.) *Nature and Culture: Rebuilding Lost Connections* (London: Earthscan, 2010), 217–234.

4 Ashlee Cunsolo & Neville Ellis, “Ecological Grief as a Mental Health Response to Climate Change-related Loss”. *Nature Climate Change* 8 (2018): 275–281.

5 Deze licht gewijzigde bijdrage is op 5 februari 2024 verschenen als blog op: <https://www.religion-climate.org/nl/blog/blogs-1/nostalgie-en-persoonlijke-verlieservaringen-als-spiegel-van-solastalgie-en-klimaatverlieservaringen-in-musical-de-tocht-22>, en gebaseerd op een bezoek aan musical *De Tocht* op 7 januari 2024 in het Friso Theater in Leeuwarden.

HALLOWEEN EN EEN UITSTERVENDE IJSBEER

Deborah de Koning & Frank G. Bosman

https://doi.org/10.56675/9789403888224_17

Afbeelding 1: Foto van de begraafplaats voor uitgestorven en met uitsterven bedreigde diersoorten in Dierenrijk te Mierlo. Foto: Deborah de Koning, 16 oktober 2023.

Klimaatrituelen en daaraan gerelateerde producten kun je overal vinden. Vaak zijn ze gebaseerd op bestaande religieuze praktijken. In Mierlo staat zelfs een begraafplaats voor uitgestorven diersoorten in het kader van Halloween. Wat betekent dat gebruik van religieuze beelden en woorden voor ons denken over de klimaatcrisis?

Het is een opmerkelijk tafereel: een begraafplaats voor uitgestorven diersoorten in Dierenrijk, een dierenpark in het Brabantse Mierlo. Er staan op deze gelegenheidsbegrafplaats grafstenen voor onder andere de wolharige neushoorn, de buidelwolf, de Balinese tijger en de wolharige mammoet. Op de grafstenen van deze uitgestorven soorten staat wanneer de laatste van de soort voor het laatst is gezien én de reden van uitsterving. Jacht en vleesconsumptie worden genoemd als redenen, maar “vermoedelijk klimaatverandering” staat met stip op nummer één als doodsoorzaak voor de soorten. Tussen de grote hoeveelheid Halloween pompoenen en de terugkerende stropop Viktor Vogelverschrikker die vragen en opdrachten voor de jonge bezoekers van het park heeft, is het een confronterend plaatje. Viktor vogelverschrikker stelt de bezoekers voor ze langs de begraafplaats lopen ook een indringende vraag: “Voor welk dier dat het heel zwaar heeft in het wild hebben we al een graf gegraven?” Eén graf ligt namelijk open en er staat een schep bij. Dit is het graf van de ijsbeer – waarvan er in Dierenrijk overigens ook nog ééntje te bewonderen is.

Boeh in de Zoo

Dat deze uitgestorven soorten niet op een lijst met namen terecht zijn gekomen in de dierentuin, maar tijdens Boeh in de Zoo een graf hebben gekregen, raakt aan een relevante ontwikkeling die plaatsvindt in onze menselijke confrontatie met de gevolgen van klimaatverandering: in het (leren) omgaan met de existentiële vragen die de klimaatcrisis oproept, gaan we associatief te werk. Daarmee bedoelen we kortweg dat we uitgaan van bestaande ideeën, verhalen, tradities, feesten en objecten en daar vervolgens een voor ons mensen betekenisvolle “klimaatdraai” aan geven. Dat is niet denigrerend bedoeld. Het is een zingevend en creatief proces dat de ene keer beter uitpakt dan de andere keer. Zo treffen we bijvoorbeeld een ecologisch Onze Vader/Moeder aan bij een

Aswoensdagviering die op 22 februari 2023 naast een kolentransporttraject in Amsterdam werd gehouden.¹ Dat ecologische Onze Vader/Moeder van de theoloog en activist Cláudio Carvalhaes start met:

Our God who are in pluriverses, the skies and the earth, blessed be your name: life. May your pulsing life come to be seen, heard, touched, and felt through the oceans, the forests, in the rocks, in the life of plants and in the sounds of animals and singing birds.²

De inhoudelijke verwijzingen naar het Onze Vader – onder andere door vormverwijzing – maakt het ecologische Onze Vader/Moeder herkenbaar en tegelijkertijd toegesneden op de existentiële vragen die de klimaatcrisis voor sommigen oproept.

Klimaatdraai

En zo kom je steeds meer vormen van aangepast gebruik – oftewel *de klimaatdraai* – van bestaande (religieuze) tradities, gebruiken, feesten, objecten etc. tegen in het dagelijks leven. De *gelegenheidsbegrafplaats* voor uitgestorven diersoorten in Dierenrijk zouden we kunnen bestempelen als intermaterialiteit – de stenen (materie/producten) krijgen betekenis door de associatie die ze oproepen met grafstenen zoals we die voor mensen op begraafplaatsen gebruiken. We zagen iets dergelijks ook gebeuren bij een requiem voor de smeltende gletsjer Pasterze die op 5 september 2023 in Karinthië werd gehouden.³ In dat ritueel werd een grafkist gemaakt van het resterende gletsjerijs. Een grafsteen voor een uitgestorven of met uitsterven bedreigde diersoort, of een grafkist uit ijs roept herkenbaarheid op. We kunnen ons hier associatief iets bij voorstellen – meer dan alleen een lijst met namen van uitgestorven soorten of verdwijnende ecosystemen.

¹ Zie: Deborah de Koning, “Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden: Aarde ben je en tot Aarde zul je terugkeren”, geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-klimaat-ritueel-zegt-meer-dan-duizend-woorden-aarde-ben-je-en-tot-aarde-zul-je-terugkeren-1>.

² C. Carvalhaes, “Ecological Lord’s Prayer”, 10 juni 2021, geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.claudiocarvalhaes.com/blog/ecological-lords-prayer-claudio-carvalhaes>.

³ Zie: Frank G Bosman, “Een requiem voor een gletsjer”, geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-requiem-voor-een-gletsjer-15>.

Avond van de aureolen

Dat de begraafplaats voor uitgestorven en met uitsterven bedreigde soorten in de periode van Halloween is aangelegd, opent nog een interessant verband namelijk het herdenken van de doden. Halloween is feitelijk een Amerikanisering van het oude katholieke feest van Allerheiligen en Allerzielen dat traditioneel op 1 en 2 november wordt gevierd. Omdat alle grote feesten in de katholieke traditie een *vooravond* kennen, is Halloween – *All Hallow's Eve*, op 31 oktober terechtgekomen. Van oorsprong gaat dit feest over de onopzegbare en onverbreekelijke band tussen de *heiligen* – alle mensen die ons zijn voorgegaan in de dood – en de *aardlingen* die moeten leren leven met de dood van hun dierbaren. Vandaar alle kaarsen die opgestoken worden, speciaal op begraafplaatsen. De *heilige* doden moeten worden herdacht: voor hen opdat ze niet vergeten worden, voor ons opdat we niet vergeten dat we allemaal eens zullen sterven.

En daar geeft deze Brabantse gelegenheidsbegraafplaats-in-een-dierentuin een *klimaatdraai* aan: we herdenken hier ook de doden, zij het de niet-menselijke *heiligen*. De combinatie tussen uitgestorven en bedreigde soorten en Halloween legt de focus op de verantwoordelijkheid die wij *menselijke dieren* hebben voor alles wat leeft, mensen en dieren. Daarmee krijgt de ecologische Halloween nog een extra dimensie ten opzichte van de traditionele vieringen van Allerheiligen en Allerzielen: niet alleen gedenken en treuren over wat eens was, maar ook je verantwoordelijkheid nemen dat er niet nog meer dieren – zoals de ijsbeer – uitsterven. Het doet een beroep op ons mensen door een herkenbare rituele vorm te gebruiken. Daarmee is deze Halloween begraafplaats voor uitgestorven soorten slechts één van de vele voorbeelden waarin klimaat en religie in elkaar overlopen.⁴

⁴ Deze licht gewijzigde bijdrage is op 31 oktober 2023 verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/halloween-en-een-uitstervende-ijsbeer-18>, en op dezelfde datum in verkorte vorm als opinieartikel gepubliceerd in het *Brabants Dagblad*.

Bronnen

Bosman, F.G. “Een requiem voor een gletsjer”. Geraadpleegd op 4 maart 2025. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-requiem-voor-een-gletsjer-15>.

Carvalhaes, C. “Ecological Lord’s Prayer”. 10 juni 2021. Geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.claudiocarvalhaes.com/blog/ecological-lords-prayer-claudio-carvalhaes>.

Koning, de, D. “Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden: Aarde ben je en tot Aarde zul je terugkeren”. Geraadpleegd op 4 maart 2025. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/een-klimaat-ritueel-zegt-meer-dan-duizend-woorden-aarde-ben-je-en-tot-aarde-zul-je-terugkeren-1>.

V.

WESTERS CULTUREEL
RELIGIEUS REPERTOIRE
IN KLIMAATBEELDTAAL

WAT HEEFT GOD MET BOSBRANDEN TE MAKEN?

Anna Sliepenbeek-Sijbinga

https://doi.org/10.56675/9789403888224_18

De wereld staat in brand. Het is een krachtig beeld dat regelmatig opduikt in het discours rondom de opwarming van de aarde, met name bij verschillende klimaatgroepen.¹ Vuur wordt in deze symboliek vaak gezien als iets negatiefs. Het is aangestoken door de mens, die de vlammen maar blijft aanwakkeren. De vuurzee bedreigt niet alleen planten en dieren op de aarde, maar ook mensenlevens. Daarom roepen de klimaatgroepen op om te stoppen met het toevoegen van brandstof aan het vuur, om verdere verwoesting te voorkomen. Hoewel het beeld van een brandende aarde vooral metaforisch wordt gebruikt, kan het ook letterlijk worden geïnterpreteerd. Met name tijdens de zomer wordt het nieuws namelijk overspoeld door berichten over steeds heviger woedende bosbranden. Als belangrijke reden voor de toename van het aantal worden naast hogere temperaturen ook langdurige droge periodes en sterke winden genoemd.²

¹ Season of Creation, “2022 Season of Creation: ‘Listen to the Voice of Creation’”, geraadpleegd op 11 maart 2025, <https://seasonofcreation.org/2022/04/04/2022-season-of-creation-listen-to-the-voice-of-creation/>.

² Eline Kuijper & Alexander Dommerholt, “Bosbranden, hittegolven en overstromingen: is deze extreme zomer te wijten aan klimaatverandering?”, *Nederlands Dagblad* 19 augustus 2023, <https://www.nd.nl/nieuws/klimaat/1187638/bosbranden-hittegolven-en-overstromingen-is-deze-extreme-zomer>.

In een blogpost van Climate Stewards, een tak van de christelijke organisatie A Rocha, over het reduceren van de CO₂-uitstoot, legt theoloog Dave Bookless een verband tussen de wereldwijde bosbranden en de brandende braamstruik in Exodus 3:1-12. Deze Bijbelpassage beschrijft hoe God spreekt tot Mozes in de woestijn via een brandende struik die niet wordt verteerd door het vuur. In een bijbehorende afbeelding in de blogpost, komen de brandende braamstruik en het beeld van de aarde samen (zie afbeelding 1).³

Afbeelding 1: Het logo van de brandende braamstruik dat gebruikt werd in 2022 voor de 'season of creation' binnen de Laudato Si'-beweging. Herkomst afbeelding: <https://seasonofcreation.org/2022/08/19/gearing-up-for-season-of-creation-2022/>.

In deze afbeelding is de brandende braamstruik geplaatst vóór een weergave van de aarde. In de context van deze afbeelding draait het om de vraag: 'Wat zou God ons vandaag kunnen zeggen door deze [bos]branden, die met een angstaanjagende onvoorspelbaarheid alles op hun pad verteren en vernietigen?' Hiermee wordt de brandende braamstruik in Exodus 3 in verband gebracht met hedendaagse bosbranden.

³ Dave Bookless, "Luister naar de Stem van de Schepping", geraadpleegd op 11 maart 2025, <https://www.climatestewards.nl/luister-naar-de-stem-van-de-schepping/>.

Deze vergelijking is om verschillende redenen opmerkelijk. Hoewel het eerste vuur door God was aangestoken en de struik niet verteerd wordt door het vuur (Exodus 3:2-3), wordt het tweede vuur (soms direct, soms indirect) veroorzaakt door menselijke activiteit en richt het ongekende verwoesting aan. Bovendien staat het eerste vuur voor Gods aanwezigheid en wordt het gebied rondom de braamstruik als heilig beschouwd (3:5-6). Het idee dat God spreekt door hedendaagse bosbranden kan suggereren dat God ook aanwezig is in deze branden, of zelfs de oorzaak ervan is, wat theologisch gezien problematisch is vanwege de verwoestende effecten.

De plaatsing van de brandende struik voor een afbeelding van de aarde wekt de indruk dat de wereld in vuur en vlam staat. Zoals eerder besproken, is dat een bekend symbool van de opwarmende aarde en al het daarmee gepaard gaande lijden, ofwel een symbool beladen met negatieve connotaties. De brandende braamstruik, echter, wordt doorgaans positief geïnterpreteerd als symbool van Gods aanwezigheid. Door beide symbolen te combineren in de afbeelding, lijkt het alsof een brandende aarde ook positief geïnterpreteerd kan worden.

Hoewel Bookless waarschijnlijk wil benadrukken dat de bosbranden dienen als waarschuwing of teken van God voor mensen om actie te ondernemen tegen verdere opwarming van de aarde, kan de vergelijking tussen de brandende braamstruik en bosbranden dus ook anders worden begrepen, met God als aanstichter van de bosbranden en een positieve benadering van een brandende planeet.

Sommige groepen christenen zouden de afbeelding zo kunnen interpreteren. Ze beschouwen de opwarming van de aarde en de bijhorende effecten als deel van Gods plan. De ecologische crisis zou een teken zijn van het aankomende Koninkrijk van God, zoals geschreven in Bijbelteksten over "de laatste dingen" zoals het boek Openbaring. Dit kan leiden tot de conclusie dat actie tegen de klimaatcrisis onnodig is. Het is echter belangrijk op te merken dat dergelijke opvattingen niet worden gedeeld op de websites van Climate Stewards, A Rocha, of een van de (andere) Nederlandse christelijke organisaties die zich bezighouden met het klimaat, die ik heb onderzocht in mijn masterscriptie (Sijbinga 2023).⁴

⁴ A. Sijbinga, "Exploring the Conceptualization of Nature, Creation, and Earth on Websites of Dutch Christian Climate Active Groups", Masterscriptie, Tilburg University, 2023. Zie ook: <https://www.religionclimate.org/nl/14-august-2023-masters-thesis-defense-anna-sijbinga>.

Afbeelding 2: Stoepekrijttekening van een 'brandende aarde' gemaakt door christelijke klimaatactivisten op het wegdek van de A12. Herkomst afbeelding: www.christianclimateaction.nl/blogs/een-blokkade-drie-perspectieven/.

Het is ook van belang te vermelden dat Dave Bookless niet verantwoordelijk is voor de afbeelding of voor het leggen van de link tussen bosbranden en de brandende braamstruik. Hij heeft het thema en de afbeelding gebruikt van *Season of Creation*, een jaarlijks terugkerende oecumenische en wereldwijde periode waarin zorg voor de schepping centraal staat. Bij de presentatie van het logo en thema van 2022 werd benadrukt dat de brandende braamstruik contrasteert met de vele door de mens veroorzaakte branden die de klimaatcrisis verergeren. Volgens de officiële uitleg staat het vuur van de brandende braamstruik symbool voor het licht van de Heilige Geest, dat christenen verenigt.⁵

⁵ Season of Creation, "2022 Season of Creation: 'Listen to the Voice of Creation'", geraadpleegd op 11 maart 2025, <https://seasonofcreation.org/2022/04/04/2022-season-of-creation-listen-to-the-voice-of-creation/>.

Deze associatie kwam niet bij mij op tijdens mijn analyse van het logo. Zonder uitleg kan de afbeelding, vanwege de associatie met het veelgebruikte beeld van de brandende planeet, suggereren dat God verantwoordelijk is voor de vele bosbranden en dat een brandende aarde positief kan worden opgevat. Dat zijn theologisch problematische associaties die mensen kunnen weerhouden van actie tegen de klimaatcrisis. Desondanks hebben christelijke organisaties die zich bezighouden met het klimaat zich er niet door laten weerhouden. In het jaar 2023 laten ze zich inspireren door het element water in plaats van vuur. De "Season of Creation 2023", ofwel de scheppingsperiode, heeft elk jaar een nieuw thema en een nieuw logo. Het logo van het jaar 2023 toont een stromende rivier en maakt een verwijzing naar Amos 5:24: "Laat liever het recht stromen als water, en de gerechtigheid als een altijd voortvloeiende beek" (NBV21). Zoals op de website van *Season of Creation* staat: "we zijn geroepen om ons bij de rivier van recht en vrede aan te sluiten, en ons in te zetten voor klimaat en ecologische gerechtigheid".⁶ Hoewel er ook van alles gezegd kan worden over rivieren en klimaatverandering, sluit ik mij volledig aan bij deze boodschap. Ik hoop dat dergelijke boodschappen, ook buiten de scheppingsperiodes, veel mensen blijft inspireren.⁷

Bronnen

"2022 Season of Creation: 'Listen to the Voice of Creation'". Season of Creation. Laatst bewerkt op 4 April 2022. <https://seasonofcreation.org/2022/04/04/2022-season-of-creation-listen-to-the-voice-of-creation/>.

"Season of Creation 2023". Season of Creation. Geraadpleegd op 29 augustus, 2023. <https://seasonofcreation.org/>.

Bookless, D. "Luister naar de Stem van de Schepping". Climate Stewards. Laatst bewerkt op Augustus, 2022. <https://www.climatestewards.nl/luister-naar-de-stem-van-de-schepping/>.

⁶ Season of Creation, "We are launching Season of Creation 2023! Let Justice and Peace flow", geraadpleegd op 11 maart 2025, <https://seasonofcreation.org/2023/03/03/we-are-launching-season-of-creation-2023-let-justice-and-peace-flow/>.

⁷ Deze licht gewijzigde bijdrage is op 29 september 2023 verschenen als blog op: <https://www.religion-climate.org/nl/blog/blogs-1/wat-heeft-god-met-bosbranden-te-maken-17>.

Kuijper, E., en A. Dommerholt. “Bosbranden, hittegolven en overstromingen: is deze extreme zomer te wijten aan klimaatverandering?”. *Nederlands Dagblad*, 19 Augustus, 2023. <https://www.nd.nl/nieuws/klimaat/1187638/bosbranden-hittegolven-en-overstromingen-is-deze-extreme-zome>.

Sijbinga, Anna. “Exploring the Conceptualization of Nature, Creation, and Earth on Websites of Dutch Christian Climate Active Groups”. Masterscriptie, Tilburg University, 2023.

WIE DRAAGT DE AARDE OP HANDEN?

Deborah de Koning & Frank G. Bosman

https://doi.org/10.56675/9789403888224_19

Wie op internet zoekt op thema's als *ecologie*, *zorg voor de aarde* of *moeder aarde* treft vaak een opvallend eensgezinde symboliek aan. Deel van die symboliek is de werldebol. Het beeld van de tweedimensionale werldebol is genomen vanuit de ruimte. Het zien van de hele aarde was precies wat de fotograaf William Anders in de jaren '60 van de vorige eeuw raakte toen hij deel was van de Apollo 8 missie waarbij de mens voor het eerst rond de maan vloog. Vijftig jaar na deze missie, deelde Anders de volgende uitspraak: "We set out to explore the moon and instead discovered the Earth."¹ De afbeelding van de aarde die gefotografeerd is vanuit de ruimte, wordt soms letterlijk rondgedragen op protestborden van klimaatactivisten. Deze afbeelding van de werldebol ligt in het midden van de Schipholvieringen die maandelijks als protest door christelijke klimaatactivisten georganiseerd worden op Schiphol. De activisten vouwen hun handen in gebed rondom deze afbeelding van de aarde en branden er kaarsjes bij (zie afbeelding 1).

¹ Zie: Raptis Rare Books, "Frank Borman Signed 'Earthrise' Photograph", geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.raptisrarebooks.com/product/frank-borman-signed-earthrise-photograph/>.

Afbeelding 1: Christelijke klimaatactivisten organiseren een viering op Schiphol bij wijze van protest.²

Daar waar er geen letterlijke handen van klimaatactivisten aanwezig zijn bij die werldebol, worden de handen wel vaak bij die werldebol afgebeeld. Op websites die gaan over klimaatverandering krijgt de werldebol vaak gezelschap van één of twee (of soms meerdere) mensenhanden. Soms houden de twee handen de werldebol vast in de handpalmen, als in een tedere presentatie. Soms zweeft de aarde op of tussen de handen, die de bol beschermend lijken te omvatten. De boodschap lijkt eenvoudig en eenduidig: wij, de mensen, moeten de wereld waarop wij wonen, ons “gemeenschappelijke huis,” zoals paus Franciscus dat in de *Laudato Si’* encycliciek noemt, beschermen tegen de naderende ondergang, een ondergang die de mens zelf in gang gezet heeft.³

Maar de symboliek is bij nader inzien toch wel ingewikkelder. Van wie zijn die handen eigenlijk? En wat doen die handen? Ze lijken de aarde op handen te dragen. Het is zelfs een uitdrukking in het Nederlands: iets of iemand op han-

² Zie: <https://www.christianclimateaction.nl/agenda/acties/schipholviering/> geraadpleegd op 4 maart 2025.

³ Zie: *Laudato Si’* Alliantie Nederland, “Welkom”, geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://laudato-si.nl/>.

den dragen.⁴ Het betekent iets of iemand vereren. Zoals zoveel uitdrukkingen komt ook deze uit de Bijbel, om precies te zijn uit het Bijbelboek Psalmen. In Psalm 91 schrijft de dichter over de bescherming die God geeft aan zijn dienaren. “Al vallen er duizend aan je linkerzijde en tienduizend aan je rechterhand, jou zal niets overkomen,” staat er in vers 7. En enige regels later, in vers 11 en 12: “Hij vertrouwt je toe aan zijn engelen, die over je waken waar je ook gaat. Hun handen zullen je dragen, je zult je voet niet stoten aan een steen.”⁵ Het is hier God die – via zijn engelen – de (gelovige) mens op handen draagt.

Het onderwerp wordt – letterlijk – opnieuw enkele eeuwen later opgenomen in de Bijbel in het Nieuwe Testament. Drie van de discipelen van Jezus die ook de vermeende auteurs van gelijknamige Bijbelboeken zijn – Marcus, Matteüs en Lucas – vertellen dat Jezus, na zijn doop in de Jordaan, zich voor veertig dagen in de wildernis van de woestijn terugtrekt. Het aantal dagen verwijst naar de veertig jaren die het Joodse volk in de woestijn doorbracht om vanuit de Egyptische slavernij het door God beloofde land te bereiken (zoals het Bijbelboek Exodus verhaalt). Jezus’ leven in de evangeliën spiegelt de lotgevallen van Israël. In de woestijn krijgt Jezus bezoek van de duivel, die hem probeert te verleiden af te zien van zijn ultieme loyaliteit aan God, een loyaliteit die hem uiteindelijk naar het kruis van Goede Vrijdag leidt.

Om Jezus te verleiden citeert de duivel graag uit de Hebreeuwse Bijbel, waaronder ook uit Psalm 91 en dan precies vers 12 over het op handen dragen. We volgen de versie zoals weergegeven in het Bijbelboek Matteüs (4:5-6):

Vervolgens nam de duivel hem mee naar de heilige stad en zette hem op het hoogste punt van de tempel. Hij zei tegen hem: Als u de Zoon van God bent, spring dan naar beneden. Want er staat geschreven: “Zijn engelen zal hij opdracht geven om u op hun handen te dragen, zodat u uw voet niet zult stoten aan een steen.”

⁴ Zie: Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren, “819. Op de handen dragen (iemand -)”, geraadpleegd 4 maart 2025, https://www.dbnl.org/tekst/stoe002nede01_01/stoe002nede01_01_0826.php.

⁵ Bijbelcitatens zijn ontleend aan de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV). Zie: De Bijbel, “Psalmen 91”, geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.debijbel.nl/bijbel/NBV/PSA.91>.

Jezus reageert met een tegencitaat uit het oudtestamentische Bijbelboek Deuteronomium 6:16: “Er staat ook geschreven: ‘Stel de Heer, uw God, niet op de proef.’” Als Jezus alle drie de verleidingen heeft doorstaan, verhaalt Matteüs dat de duivel hem met rust liet “en meteen kwamen er engelen om voor hem te zorgen.” Het zijn dezelfde engelen als uit de eerdergenoemde Psalm 91. Het is wederom God die – via zijn engelen – de gelovige mens op handen draagt.

Terug naar het symbool van de aarde en de twee handen. Er is nog een uitdrukking in het Nederlands, iets of iemand in de hand houden. Als je iets of iemand in de hand houdt, heb je er controle over. Tijdens Kerstmis zingen we niet voor niets: *He’s Got the Whole World in His Hands*. Dat het dan niet over de Kerstman gaat, maar over de christelijke God weten dan niet veel mensen meer. Het is een traditionele Afrikaans-Amerikaanse *spiritual*, meer dan honderd jaar geleden voor het eerst gepubliceerd.

Met de huidige klimaatproblematiek in het achterhoofd, werd recent een aantal christelijke muzikanten en liedschrijvers geïnspireerd om het beeld van de op handen gedragen aarde te gebruiken voor een lied. De *Schrijvers voor Gerechtigheid* brachten in de zomer van 2023 een album met scheppingsliederen uit waarin de beeldspraak van “de aarde op handen dragen” bezongen wordt:

Laat ons kijken naar de aarde
Door de ogen van de Maker,
Tot wij in ons doen en laten
Haar met alle liefde, alle dagen
Op handen dragen.

In dit lied wordt de mens opgeroepen om naar de aarde te kijken zoals God dat doet. Vermoedelijk wordt dit in de figuurlijke betekenis van het woord bedoeld, namelijk “met ontferming of bewogenheid kijken.” Maar we kunnen het ook letterlijker opvatten: de mens neemt de aarde waar vanuit de positie van God – vanuit het universum. De mens komt hier op een bijzondere positie terecht, namelijk op afstand van de aarde. Dit is de positie van God van wie wordt aangenomen dat die vanuit de hemel alles overziet. Het overzien van het totaalplaatje op afstand opent de ogen van de mens en brengt een verantwoor-

delijkheid met zich mee namelijk, het zorg dragen voor de aarde.

Deze verantwoordelijkheid komt ook heel fraai terug in de traditie van de *Globus cruciger*, in het Nederlands bekend als de rijksappel. Een rijksappel is een bol, die de wereld voorstelt, met er boven op een christelijk kruis. Samen met de scepter en de kroon is het één van de meest bekende symbolen van keizerlijke of koninklijke macht. Menig monarch en keizer heeft zich op een schilderij laten vereeuwigen met de rijksappel in de hand. Zelfs Jezus Christus wordt in de christelijke kunst afgebeeld met een dergelijke rijksappel in zijn hand (zie afbeelding 2). De afbeelding wordt de *Salvator Mundi*, de “verlosser van de wereld” genoemd en verbeeldt dat Christus de macht heeft gekregen over de hele wereld.” *He’s got the whole world in his hands*.

Afbeelding 2: Christus als *Salvator Mundi*.⁶

⁶ Zie: Historiek, “De ets van Wenceslaus Hollar”, geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://historiek.net/wp-content/uploads-phistori/2017/11/De-ets-van-Wenceslaus-Hollar.jpeg>.

Inmiddels is het vasthouden van de werelddbol overigens niet meer voorbehouden aan heersers. Op de instructiekaart voor een “heling van moeder aarde”-ritueel – dat alleen maar ook met familie of vrienden uitgevoerd kan worden – wordt het volgende ritueel voorgesteld:

Je staat op een mooie plek
In jouw tuin, aan zee, in het bos
Je vormt met je handen een kommetje
Bedenk
Dat de aarde in jouw kommetje ligt
Stuur naar ieder gebied waar jij
Voelt dat er liefdevolle aandacht nodig is
Energie⁷

Nog een keer terug naar de mensenhanden die de aarde dragen, het moderne symbool voor zorg voor de aarde. Van wie zijn die handen? En wat symboliseren die handen nu eigenlijk precies? De handen kunnen zorg en heerschappij voorstellen. En de handen kunnen van een mens of van God zijn. Het beeld van de aardbol in de hand levert een paradox op. De beschermende handen behoren bij het discours van de huidige klimaatcrisis. De mensen hebben de aarde uitgeput en in toenemende mate onleefbaar gemaakt. Het is aan de mens om daar een einde aan te maken. We moeten onze verantwoordelijkheid nemen en de aarde beschermen tegen nog meer gewelddadigheden.

Maar tegelijkertijd kent het klimaatdiscours ook een stroming die om menselijke bescheidenheid roept. De mens is niet langer het middelpunt van het universum, maar slechts een diersoort onder zovele andere soorten. Dit wordt ook wel het einde van het antropoceen genoemd, het einde van de mens als dominante soort, die al het andere leven op aarde aan zich onderworpen heeft. De mens die begrijpt dat hij/zij in harmonie leeft met alles en allen om zich heen. De mens is binnen die stroming niet de eigenaar van de wereld, niet eens meer de rentmeester uit de protestantse traditie, maar een onderdeel van een veel grotere symbiose wiens rol uiteindelijk maar beperkt is.

⁷ Deze instructies werden geleverd bij een kristallen beeldje van de aardbol die op handen gedragen wordt. Dit beeldje was te koop op webwinkel Lumeria: Lumeriawinkel - Lumeriawinkel geraadpleegd op 11 maart 2025.

Het bekende symbool van een op handen gedragen aarde betekent echter niet het einde van de menselijke verantwoordelijkheid, maar kan ook een bevestiging ervan uitdrukken. Zoals God zijn engelen zond om de gelovige te behouden voor pijn en gevaar, zo moet de mens de aarde beschermen tegen alle gevaren. Maar dat beschermen en behouden gaat alleen maar als je ook de macht hebt om die bescherming te realiseren, zoals de met rijksappel gesierde koningen en keizers – inclusief Christus zelf. In het symbool waarin de aarde op handen gedragen wordt, kunnen de handen van mensen gezien worden als goddelijke handen, waarmee de mens zelf God wordt. Dat is weliswaar deel van de traditionele christelijke antropologie, maar wordt in het klimaatdiscours juist geproblematiseerd. De mens moet juist van zijn troon af. De paradox is echter dat de mens alleen iets kan doen juist omdat ie op een troon zit, het “werk van zijn handen” kan overzien en er verantwoordelijkheid voor kan nemen.⁸

Bronnen

De Bijbel. “Psalm 91”. Geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.debijbel.nl/bijbel/NBV/PSA.91>.

Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren. “819. Op de handen dragen (iemand -)”. Geraadpleegd 4 maart 2025, https://www.dbnl.org/tekst/stoe-002nedeo1_01/stoe002nedeo1_01_0826.php.

Historiek. “De ets van Wenceslaus Hollar”. Geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://historiek.net/wp-content/uploads-phistori/2017/11/De-ets-van-Wenceslaus-Hollar.jpeg>.

Laudato Si’ Alliantie Nederland. “Welkom”. Geraadpleegd 4 maart 2025, <https://laudato-si.nl/>.

Raptis Rare Books. “Frank Borman Signed ‘Earthrise’ Photograph”. Geraadpleegd op 4 maart 2025, <https://www.raptisrarebooks.com/product/frank-borman-signed-earthrise-photograph/>.

⁸ Deze licht gewijzigde bijdrage is op 18 augustus 2023 verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/wie-draagt-de-aarde-op-handen-13>.

“HEB JE MOEDER LIEF”

GENDER OP PROTESTBORDEN TIJDENS DE KLIMAATMARS 2023

Nikki Apeldoorn

https://doi.org/10.56675/9789403888224_20

“Heb je Moeder lief,” “Luister naar je Moeder,” “Zorg voor je Moeder.” Dit zijn slechts enkele voorbeelden van genderaanduidingen op protestborden tijdens de Klimaatmars die op 23 november 2023 in Amsterdam gehouden werd. Dergelijk gebruik van genderspecifieke terminologie voor de aarde komt in het klimaatdebat vaak voor en wordt doorgaans zonder vragen geaccepteerd. Deze oude metafoor voor Moeder Aarde wordt door sommigen gezien als een “zeer vruchtbaar tegengif voor de patriarchale logica,” maar door anderen als een “fallische moeder die een instrument van patriarchaal discours blijft.”¹

Als ecofeministisch theologe is mijn positie ambivalent. De metafoor van Moeder Aarde heeft spirituele en inheemse wortels en ik voel me er sterk door aangetrokken, maar ik ben ook erg achterdochtig ten aanzien van de manieren waarop het wordt gebruikt in hedendaagse klimaatdebatten.

¹ Lyn McCredden, “Historicising the Metaphor of Mother Earth”, *Journal of the Association for the Study of Australian Literature* (2013): 130. <https://openjournals.library.sydney.edu.au/JASAL/article/view/9519>.

Afbeelding 1: Protestbord op Klimaatmars, Amsterdam 23 november 2023. Bron: <https://twitter.com/ecotist/status/1723794725335978271/photo/4>, (geraadpleegd op 14 Augustus 2025).

Ecofeminisme

De relatie tussen gender en milieu is het meest uitvoerig onderzocht in het ecofeminisme. Ecofeministische wetenschappers moedigen ons aan om de patriarchale dimensies van het klimaatdebat te onderzoeken. Hoewel veel van hun werk erg theoretisch en divers is, ontmaskeren en ontkrachten zij patriarchale uitgangspunten en vertekeningen. Waar sommigen argumenteren dat het aanduiden van de aarde als vrouwelijk praktische of strategische waarde kan hebben met mogelijkheden voor mensen om zich te identificeren met de natuur als bron van bekrachtiging van vrouwen (Vandana Shiva, Starhawk, Mary Vidya Porselvi), waarschuwen anderen ervoor dat deze strategieën soms contraproductief zijn en juist kunnen versterken wat zij proberen te bestrijden, doordat ze blijven denken in tegenstellingen en zo de onderdrukking van zowel vrouwen als de aarde in stand houden en stimuleren (Greta Gaard, Chaia Heller, Sherilyn Macgregor, Catriona Sandilands).

Waar ecofeministen het meestal over eens zijn is dat er een verbinding is tussen de ecologische crisis en de crisis op het gebied van sociale rechtvaardigheid. De onderdrukking van vrouwen en van de aarde zijn beide symptomen van een patriarchale orde.² De *antropos* in *antropocentrisme* die vaak bekritiseerd wordt is niet zomaar een mens, maar betreft vooral de witte, Europese man. Een kritisch genderperspectief is daarom belangrijk op het gebied van ecologie en klimaat.

Afbeelding 2: Foto gemaakt door Deborah de Koning, 12 november 2023, Amsterdam.

Moederschap in de milieubeweging

Op het eerste gezicht lijkt de metafoor van Moeder Aarde tijdens de Klimaatmars (strategisch) te worden ingezet om bepaald klimaatbewust gedrag aan te moedigen en een liefdevolle, zorgzame relatie tussen mensen en de aarde te representeren. Op die manier lijkt de metafoor zich af te zetten tegen gedrag gericht op dominantie en beheersing en tegen hiërarchisch denken waarbij

² Anne Elvey, "Ecological Feminist Hermeneutics", in: Hilary Marlow and Mark Harris (eds.), *The Oxford Handbook of the Bible and Ecology* (Oxford: University Press, 2022), 35-48.

mensen boven de natuur geplaatst worden. Het kan zelfs een pleidooi zijn voor herwaardering van zowel vrouwen als de aarde, in één enkele metafoor als iets dat heilig is in deze post-seculiere tijd.

Het is belangrijk om te beseffen dat de meest dominante genderspecifieke weergaven van de aarde bijna allemaal vrouwelijk zijn. De aarde wordt niet alleen gepersonifieerd of geantropomorfiseerd, maar ook genderspecifiek weergegeven en dan niet alleen genderspecifiek, maar bovendien in de heteronormatieve, genaturaliseerde rol van moeder. Ecofeministisch theoloog Primavesi legt uit hoe Moeder Aarde “andere constellaties van metaforen om zich heen verzamelt, zoals baarmoeder, verzorger, maagd, zaad, vruchtbaarheid en onvruchtbaarheid, die een actieve partner, man, impliceren”, waarvan de vrouw en de aarde afhankelijk zijn.³ Zulke retoriek naturaliseert afhankelijkheid, hiërarchie en heteroseksualiteit. Deze dwingende heteroseksualiteit wordt ook bekritiseerd in het betoog van Greta Gaard (geïnspireerd door Adrienne Rich) die stelt dat wanneer de natuur wordt gefeminiseerd en daardoor geseksualiseerd, de cultuur vermannelijkt wordt en de relatie tussen mens en natuur heteroseksueel.⁴ Gaard verwijst hier naar de dominante patriarchale taal van reproductie, die zowel aan vrouwen als aan de aarde wordt toegewezen.

Een kritisch genderperspectief daagt ons uit om nauwkeuriger te kijken naar de rol en betekenis die toegeschreven wordt aan moeders in het patriarchaal dualistisch paradigma van de moderne cultuur. De ideale moeder in deze cultuur is iemand die ons overvloedig voedt en verzorgt en daarvoor niets terugvraagt. Volgens ecofeministisch theoloog Elizabeth Dodson Gray is het laatste wat de milieubeweging moet doen, ons aanmoedigen om in deze termen over de omgeving te denken, omdat onze ecologische crisis deels veroorzaakt is door het uitputten van bronnen waarvan we dachten dat die eindeloos waren.⁵ Het gebruik van eco-maternalistische retoriek in het klimaatdebat naturaliseert en normaliseert genderspecifieke stereotypen van vrouwelijke lichamen. Zowel moeders als de aarde worden geïdentificeerd met en beperkt tot de inferieure androcentrische rol van verzorgen en voeden.

3 Anne Primavesi, *From Apocalypse to Genesis: Ecology, Feminism, and Christianity* (Augsburg: Fortress Publishing, 1990), 34.

4 Greta Gaard, *Ecofeminism* (Philadelphia: Temple University Press, 1993), 204.

5 Elizabeth Dodson Gray, *Green Paradise Lost* (Wellesley: Roundtable Press, 1981).

Wetenschapper in interdisciplinaire klimaatstudies Catriona Sandilands is eveneens erg kritisch op het gebruik van “moederschap” binnen de klimaatbeweging.⁶ De potentiële associatie van ecologie met het neoconservatieve discours over gezinnen is volgens haar echt beangstigend met betrekking tot de implicaties voor vrouwen. “Het is een genaturaliseerd moralistisch verhaal over vrouwen in de privésfeer, waarin particuliere, kerngezin-georiënteerde, antifeministische, hetero-seksistische en uiteindelijk apolitieke belangen belichaamd worden.”⁷

Dus zelfs wanneer de taal rondom de moeder aarde niet per definitie hiërarchisch is, zoals we zien in sommige protestborden, is de metafoor dat zelf wel. We moeten doorgaan met lezen wat er niet geschreven is, wat niet gezegd is: Heb je moeder lief, zorg goed voor je moeder, luister naar je moeder, zodat zij goed voor ons kan zorgen.

Afbeelding 3: Foto gemaakt door Deborah de Koning, 12 november 2023, Amsterdam.

6 Catriona Sandilands, “Mother Earth, The Cyborg, and the Queer: EcoFeminism and (More) Questions of Identity”, *NWSA Journal* 9, no. 3 (1997): 18-40. <https://doi.org/10.2979/nws.1997.9.3.18>

7 Catriona Sandilands, *Good-Natured Feminist: Ecofeminism and the Quest for Democracy* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999), 13.

Conclusie

De eco-sociologische crisis vraagt ons constructieve relaties tussen mens en aarde na te streven, maar wanneer daarbij de aarde als vrouwelijk en de mens als mannelijk wordt gerepresenteerd, dan versterkt dat de hegemonie van patriarchale en heteronormatieve structuren en een logica van dominantie en controle. Deze dualistische logica, die diep is ingebed in de basis van de moderne samenleving, heeft bijgedragen aan het ontstaan van de ecologische crisis en ons onvermogen om die op een effectieve manier te adresseren. Het vervrouwelijken van de aarde is onderdeel van dit dualistische paradigma en hoewel het sommige patriarchale structuren kan doorbreken, versterkt het tegelijkertijd hetzelfde problematische paradigma.

Een kritisch perspectief op gender en ecologie vraagt enerzijds om een afzonderlijke beschouwing van vrouwen en de aarde, maar anderzijds om een geïntegreerde oplossing voor hun gezamenlijke onderdrukking. Moeder Aarde zal niet degenen zijn die ons uit de destructie van het Antropoceen leidt. Als metafoor is haar subversieve kracht beperkt en als een feministisch of ecologisch concept gaat zij tegen haar eigen belangen in. De Aarde is net zoveel Moeder als God Vader is en na decennia van vragen stellen over het geslacht van God door (eco)feministische theologen en leken, is het nu tijd om dezelfde vragen te stellen over de Aarde.

De manier waarop wij de aarde waarnemen en portretteren door onze taal heeft serieuze implicaties voor onze relatie met de natuurlijke wereld en met elkaar. Als we deze beelden willen ontdoen van hun patriarchale karakter en een kritisch genderperspectief willen inbrengen in het veld van ecologie, ecotheologie en de milieubeweging, moeten we nieuwe metaforen creëren die de naturalisatie van overlappende onderdrukkende structuren ter discussie stellen en een queer en wederkerige relatie tussen mensen en de aarde representeren. Deze metaforen kunnen antropomorf, maar niet androcentrisch of antropocentrisch zijn. Een voorbeeld hiervan zou de metafoor van “Minnaar van de Aarde” kunnen zijn die Sprinkle & Stephens in hun kunst ontwikkelen.⁸

⁸ Annie Sprinkle & Beth Stephens with Jennie Klein, *Assuming the Ecosexual Position: The Earth as Lover* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2021).

Het is echter belangrijk te beseffen dat de perfecte metafoor niet bestaat en dat we niet eenvoudigweg de ene metafoor door de andere moeten vervangen, maar een diversiteit van niet-genderspecifieke of juist veel verschillende genderspecifieke beelden moeten omarmen.

“Als ecofeminisme het potentieel waarmaakt om gender en natuur op een politiek interessante, subversieve en transformatieve manier bij elkaar te brengen, dan moeten de ontluikende cyborgs en queers uit de kast van Moeder Aarde komen en meer zichtbaar spelen in de kloof tussen leven en constructie.”⁹

Bronnen

Elvey, A. “Ecological Feminist Hermeneutics”. In: H. Marlow and M. Harris (eds.), *The Oxford Handbook of the Bible and Ecology*. Oxford: University Press, 2022, 35-48.

Gaard, G. *Ecofeminism*. Philadelphia: Temple University Press, 1993.

Gray, Elizabeth Dodson. *Green Paradise Lost*. Wellesley: Roundtable Press, 1981.

McCredden, L. “Historicising the Metaphor of Mother Earth”. *Journal of the Association for the Study of Australian Literature* (2013): 130. <https://openjournals.library.sydney.edu.au/JASAL/article/view/9519>.

Primavesi, A. *From Apocalypse to Genesis: Ecology, Feminism, and Christianity*. Augsburg: Fortress Publishing, 1990.

Sandilands, C. “Mother Earth, The Cyborg, and the Queer: EcoFeminism and (More) Questions of Identity”. *NWSA Journal* 9, no. 3 (1997): 18-40. <https://doi.org/10.2979/nws.1997.9.3.18>.

Sprinkle, A. & Beth Stephens with Jennie Klein. *Assuming the Ecosexual Position: The Earth as Lover*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2021.

⁹ Sandilands, “Mother Earth, the Cyborg, and the Queer,” 37. Eigen vertaling. Deze licht gewijzigde bijdrage is op 25 juni 2024 in het Engels verschenen als blog op: <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/love-your-mother-gendered-protest-signs-from-the-dutch-climate-march-2023-25>.

OVER DE AUTEURS

Nikki Apeldoorn is ecofeministisch theologe, activiste, lekendominicanes en woont en werkt in een christenanarchistische gemeenschap (<https://noelhuis.nl/>) in Amsterdam, waar ze het leven deelt met geïlegaliseerde mensen. Zij behaalde een master Theologie en Religiewetenschappen (VU) en liep in dat kader in 2024 een stage bij het onderzoeksproject. Zij schreef over haar onderzoek een gastblog voor de website van het onderzoeksproject.

Frank Bosman is universitair docent cultuurtheologie aan de Tilburg School of Catholic Theology en research fellow aan de Faculty of Theology and Religion, University of Free State, Bloemfontein, Zuid-Afrika. Hij was als co-supervisor betrokken bij het onderzoeksproject.

Isabelle Duval is poëtisch geëngageerd schilder. Zij studeerde aan de Rietveld Academie en behaalde een master Artistiek Onderzoek (UvA), na eerdere diploma's in psychologie en internationaal management. Momenteel volgt zij een master Theologie en Religiewetenschappen (VU) en liep in dat kader in 2025

stage bij het onderzoeksproject. Zij schreef over haar onderzoek een gastblog voor de website van het onderzoeksproject.

Nico de Groot is informatiemanager van de Tilburg School of Catholic Theology en was betrokken bij het onderzoeksproject als IT adviseur. Hij heeft in het eerste deel van het onderzoek de rol van data scientist vervuld.

Ömer F. Gürlesin is godsdienstsocioloog, gespecialiseerd in religieuze verandering, identiteitsvorming en islamitische geloofspraktijken in de Europese context. Hij onderzoekt digitale religie door middel van big data, sociale media-analyse en discoursanalyse, met een focus op religieuze vocabulaires in het klimaatdebat. Aan dit onderzoeksproject droeg hij bij als postdoc onderzoeker.

Gert van Klinken is docent kerkgeschiedenis aan de Protestantse Theologische Universiteit in Utrecht. Momenteel werkt hij aan een studie over natuurlijke theologie en bestrijding van de slavernij (Marten Douwes Teenstra, 1795-1864). Hij schreef een gastblog voor de website van het onderzoeksproject.

Deborah de Koning is religiewetenschapper met specifieke expertise in hindoeïsme en boeddhisme. Ze doceert hindoeïsme en boeddhisme aan verschillende theologische instellingen en docentopleidingen. Haar onderzoek richt zich op rituelen in de hedendaagse samenleving. Zij was als postdoc onderzoeker aangesteld bij het onderzoeksproject.

Anna Sliepenbeek-Sijbinga is in 2023 afgestudeerd aan de Tilburg School of Catholic Theology. Voor haar masterscriptie (MA Christianity and Society) heeft ze onderzoek gedaan naar christelijke organisaties die zich bezighouden met zorg voor de schepping en ecologische theologie. Zij schreef een gastblog over haar onderzoek voor de website van het onderzoeksproject.

Caroline Vander Stichele is Em. Professor Impact of the Bible in Western Culture aan de Tilburg School of Catholic Theology. Haar onderzoek en publicaties focussen op de culturele impact van Bijbelse en apocriefe teksten, representaties van gender in de Bijbel, en religie en moderne media. Zij was projectleider van het onderzoeksproject.

COLOFON

Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland

Copyright information: © 2026 De auteurs

Gepubliceerd door: Open Press Tilburg University Tilburg, The Netherlands

Design en Typesetting: DOORLORI / Lori Lenssinck

Omslagafbeelding: gegenereerd met AI door Ömer F. Gürlesin

ISBN: 9789403888224

DOI: <https://doi.org/10.56675/9789403888224>

Dit boek is ook Open Access beschikbaar onder de voorwaarden van de Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Licentie (CC BY 4.0)

Inleiding

https://doi.org/10.56675/9789403888224_1

Tussen geloof en groene taal: Klimaatorganisaties op Twitter/X in Nederland (2023)

https://doi.org/10.56675/9789403888224_2

“Climate Change is Coming to Town”: Kerst/klimaatperspectieven in Extinction Rebellion’s intertekstuele spel met Christmas Carols

https://doi.org/10.56675/9789403888224_3

Breekt verspilling het vasten?

https://doi.org/10.56675/9789403888224_4

Een (klimaat)ritueel zegt meer dan duizend woorden: Aarde ben je en tot Aarde zul je terugkeren

https://doi.org/10.56675/9789403888224_5

“Als je niks doet is het straks echt te laat”: Religieuze vocabularia in het discours over klimaatverandering

https://doi.org/10.56675/9789403888224_6

De Katechismus van de Natuur: Democratisering van kennis van God door natuurobservatie

https://doi.org/10.56675/9789403888224_7

Van preekstoel tot planeet: Sam Janse pleit voor een groen gelovige levensstijl

https://doi.org/10.56675/9789403888224_8

Karen Armstrong wil terug naar de natuur

https://doi.org/10.56675/9789403888224_9

Ik geloof ’t niet: Religie en klimaatscepsis

https://doi.org/10.56675/9789403888224_10

De heilige retoriek van macht: Klimaatreligie en de nieuwe politieke theologie

https://doi.org/10.56675/9789403888224_11

Paus Franciscus is de echte klimaatpaus en dit is waarom

https://doi.org/10.56675/9789403888224_12

Oude klimaatzondaar kan de lucht reinigen

https://doi.org/10.56675/9789403888224_13

Houden alle vogels nesten? Een verkenning van berouwbaarheid in ecologische rouwrituelen in Nederland

https://doi.org/10.56675/9789403888224_14

De Nederlandse stilte voor de storm: Kunst, geloof en klimaatverandering

https://doi.org/10.56675/9789403888224_15

Nostalgie en persoonlijke verlieservaringen als spiegel van solastalgie en klimaatverlieservaringen in musical De Tocht

https://doi.org/10.56675/9789403888224_16

Halloween en een uitstervende ijsbeer

https://doi.org/10.56675/9789403888224_17

Wat heeft God met bosbranden te maken?

https://doi.org/10.56675/9789403888224_18

Wie draagt de aarde op handen?

https://doi.org/10.56675/9789403888224_19

Heb je Moeder lief: Gender op protestborden tijdens de klimaatmars 2023

https://doi.org/10.56675/9789403888224_20

Zowel klimaatactivisten als klimaatsceptici bedienen zich van religieuze termen, concepten en beelden om elkaar en de wereld van het eigen gelijk te overtuigen. Dat blijkt uit de onderzoeksresultaten van het interdisciplinaire onderzoeksproject over religie en klimaatverandering in Nederland dat werd gefinancierd door NWO en uitgevoerd aan Tilburg University tussen maart 2023 en maart 2026 met als doel inzicht te krijgen in de wijze waarop religieuze taal wordt gebruikt binnen het klimaatdebat. Gedurende drie jaar concentreerde het onderzoeksteam zich op de analyse van groepen die actief zijn op sociale media in Nederland en zich bezighouden met klimaatverandering. Daarbij werden verschillende thema's bestudeerd om de verscheidenheid en nuance van religieuze uitdrukkingen rondom klimaatvraagstukken zichtbaar te maken.

Deze bundel bevat bijdragen van de vier teamleden samen met een aantal bijdragen die hier dienst doen als casestudies rond thema's die samenhangen met onderwerpen die in de vier kernbijdragen aan bod komen. De bijdragen zijn gegroepeerd rond vijf thema's die verband houden met de diverse relaties tussen religie en klimaatverandering in Nederland. Die thema's zijn: Nederlandse klimaatorganisaties en religieuze vocabularia; religieuze vocabularia en beeldvorming over klimaatverandering; christelijke vocabularia in de framing van Nederlands klimaatbeleid; ecologische rouw en zingeving in rituelen, performances en materiele cultuur; en Westers cultureel religieus repertoire in beeldtaal over de aarde.

ISBN: 9789403888224

DOI: <https://doi.org/10.56675/9789403888224>